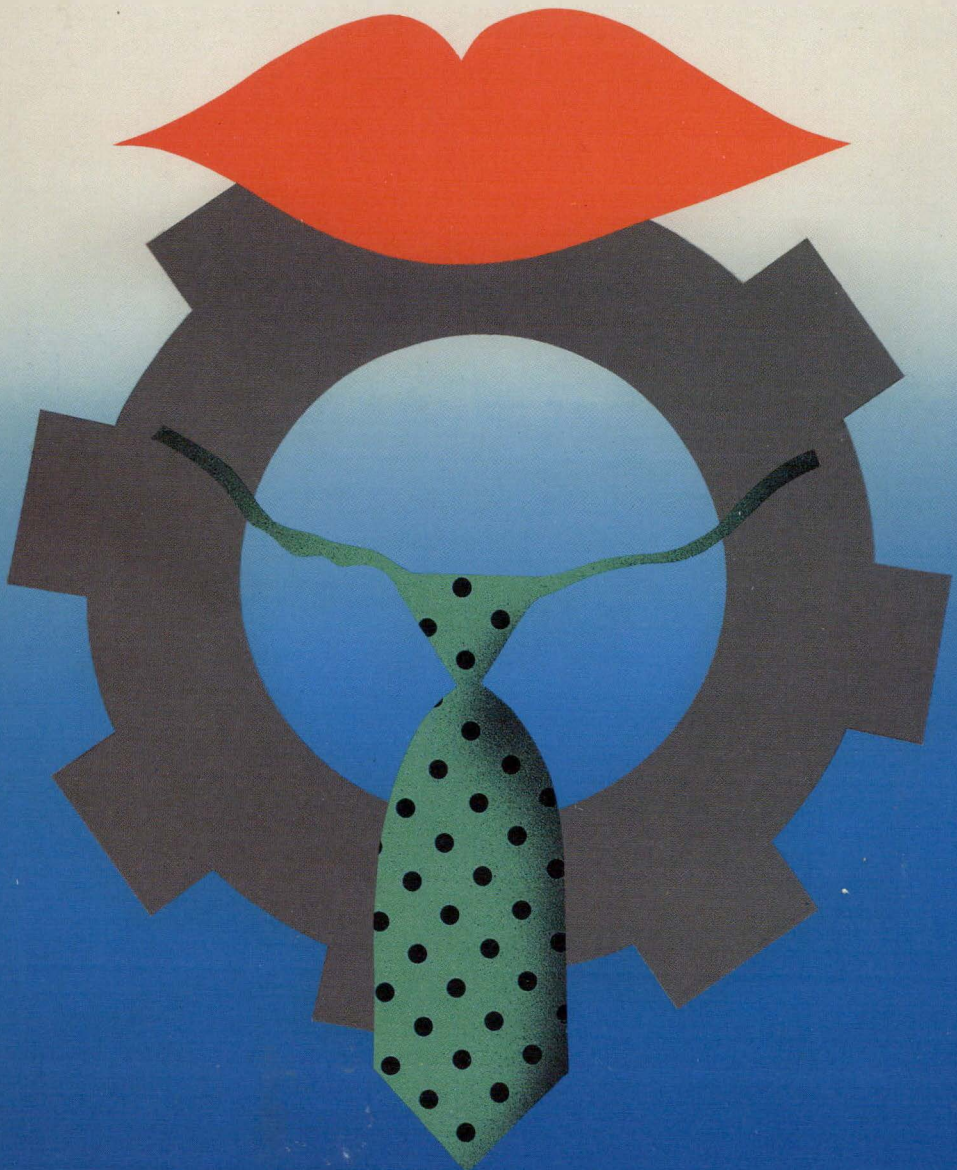

Kvinnors och mäns liv och arbete

Joan Acker, Annika Baude, Ulla Björnberg,
Edmund Dahlström, Gunnel Forsberg, Lena Gonäs,
Harriet Holter, Arne Nilsson

SNS Förlag

Kvinnors och mäns
liv och arbete

Kvinnors och mäns liv och arbete

Joan Acker
Annika Baude
Ulla Björnberg
Edmund Dahlström
Gunnel Forsberg
Lena Gonäs
Harriet Holter
Arne Nilsson

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm

Kvinnors och mäns liv och arbete

Joan Acker m.fl.

1:a upplagan

1:a tryckningen

© 1992 Författarna och SNS Förlag

Omslagsillustration: Dan Jonsson

Omslag: Nyeboelle Grafisk Form

Sättning: FaktorsTjänst i Malmö AB

Tryck: TA-Tryck, Bjärnum 1992

ISBN 91-7150-451-6

Innehåll

Förord 7

Inledning 9

Del I

Debatten om kön och familj under svensk
efterkrigstid 17

Edmund Dahlström

Del II

Berättelser om kvinnor, män, samhälle:
Kvinnoforskning under trettio år 55

Harriet Holter

Del III

Kvinnor och män i arbetslivet 105

Gunnel Forsberg

Del IV

Tvåförsörjarfamiljen i teori och verklighet 153

Ulla Björnberg

Del V

Den nye mannen – finns han redan? 219

Arne Nilsson

Del VI

Kvinnors arbetsmarknad i det framtida Europa 245

Lena Gonäs

Del VII

Reformer och kvinnor i den framtida välfärdsstaten 279

Joan Acker

Författarna 313

Förord

År 1962 publicerade SNS boken "Kvinnors liv och arbete". Denna studie var slutresultatet av ett omfattande teoretiskt och empiriskt forskningsarbete och blev en viktig kunskapsbas för det jämställdhetsarbete som sedan dess bedrivits. Genom att bland annat tydliggöra att "kvinnofrågan" egentligen var en "könsrollsfråga" blev boken också en inspirationskälla för många kvinnor och män att tillsammans engagera sig för att åstadkomma förändringar.

Nu, trettio år senare, kan det finnas anledning att undersöka vad som hänt, att återigen belysa utvecklingen, granska vedertagna perspektiv och ge underlag för nya handlingsvägar. Detta var utgångspunkten när SNS för ett par år sedan beslöt att göra en ny studie, denna gång under rubriken "Kvinnors och mäns liv och arbete". Tillägget gjordes för att understryka att männen skulle komma med tydligare än i den förra undersökningen. Det uttalade syftet var att studera effekterna på familj och arbetsliv av att både kvinnor och män har en livslång yrkesroll. Stor vikt skulle läggas vid att tydliggöra och analysera kvinnors och mäns drivkrafter och den djupare innebörden av deras olika livsvillkor. Samspelet mellan individerna, staten och organisationerna på arbetsmarknaden skulle uppmärksammas.

I planeringsskedet var vi lite osäkra på om tiden var den mest lämpliga för en sådan studie. Jämställdhetsfrågorna möttes i många kretsar med en viss trötthet. Det fanns viktigare saker att ägna sig åt, och fanns det några problem fanns det former och institutioner för att hantera dem.

Nu, när denna studie är klar, kan vi konstatera att villkoren för och relationerna mellan män och kvinnor i familj, arbetsliv och samhälle i stort är mer i fokus än på många år. Den försämrade samhällsekonomi och nedskärningar inom den offentliga sektorn uppfattas som ett särskilt hot mot kvinnor. Löneskillnader mellan män och kvinnor har ökat på senare år. Det är fortfarande svårare för kvinnor än för män att kombinera en yrkeskarriär med barn och hushållsarbete. Kvinnorepresentationen i riksdagen har för första gången minskat. Europaintegrationen ses som ett hot mot uppnådda jämställdhetsmål. Mansmakt och manligt våld mot kvinnor uppmärksammas och diskuteras allt mer. Allt detta utmynnar i frågan om vi står inför en utveckling där jämställdheten inte längre förbättras utan försämras och vad som i så

fall bör göras. Förhoppningen är att denna bok skall bidra med begrepp, perspektiv och sakunderlag för debatten om detta.

Eftersom ämnet är så perspektivrikt har arbetet med boken bedrivits av en forskargrupp. Professorerna Edmund Dahlström, Göteborgs universitet, och Harriet Holter, Oslo universitet, som båda medverkade i den förra studien, redovisar var sin översikt över den vetenskapliga utvecklingen inom området. Fil dr Gunnel Forsberg, Uppsala universitet, studerar kvinnornas situation på arbetsmarknaden. Docent Ulla Björnberg, Göteborgs universitet, granskar tvåförsörjarsystemet och dess konsekvenser för kvinnorna, männen och barnen. Fil dr Arne Nilsson, Göteborgs universitet, jämför resultaten av två studier av mäns och kvinnors attityder till karriär och familjeliv – genomförda i Folksam 1962 respektive 1991. Adj professor Lena Gonäs, Arbetslivscentrum, belyser vad som kan hända med jämställdheten vid en framtida europaintegration. Professor Joan Acker, University of Oregon och tidigare verksam vid bl a Arbetslivscentrum, gör – med utgångspunkt i en intervjuundersökning – en analys av hur jämställdhetsfrågorna behandlats i politisk och facklig debatt. Hon belyser också verksamheten i de nya kvinnliga nätverken.

Författarna svarar var och en för sitt bidrag till boken, men de har läst och kommenterat varandras kapitel i alla stadier av arbetet. Vidare har en referensgrupp, bestående av företrädare för abonnentföretag i SNS, följt arbetet.

Projektet har finansierats av Salénstiftelsen och Socialvetenskapliga forskningsrådet. Undertecknade har tillsammans svarat för projektledningen.

Stockholm i november 1992

Göran Arvidsson
Forskningsledare, SNS

Annika Baude
Forskare, Arbetslivscentrum

Inledning

När pressen för trettio år sedan tog emot den svensk-norska boken "Kvinnors liv och arbete" var det med beundran inför den vetenskapliga grundlighet som präglade samtliga kapitel i boken. Man menade att man hade i sin hand ett arbete med vars hjälp man nu kunde ta itu med det "praktiska upprensningsarbetet" när "fördomsvallen var genombruten".

"Boken ger tillräckligt underlag för en fruktbar otålighet med vårt eftersläpande systems många hämmande verkningar och konfliktskapande inkonsekvenser och tillräckligt underlag för personliga ställningstaganden i fråga om den inriktning vi vill ge den framtida utvecklingen." (Dagens Nyheter 23/11 1962)

Recensenterna poängterade att "kvinnofrågan", som den då kallades, inte alls bara var en fråga för kvinnor. Genom boken hade man fått ett underlag för att peka ut hela vidden av "könsrollsfrågan", som författarna i boken kallade den.

"Det gäller ett brännande aktuellt stoff – könsrollerna i samhället, rollfördelningen i familjen – uppfostran och personlighetsutveckling – kvinnan i hem och yrkesliv – ensamma kvinnor – familjen och den gifta kvinnans förvärvsarbete – företagen och den kvinnliga arbetskraften. Allt angår oss alla på det närmaste. Det är ju vår egen ställning i familj, arbetsliv och samhälle det gäller." (Skånska Dagbladet 27/11 1962)

Boken förutspåddes bli ett standardverk i studiet av kvinnors och mäns villkor och detta visade sig besannas. De dåvarande insikterna om problemens komplexitet och inkapsling i dolda strukturer har också besannats.

Man kan tvekslöst påstå att arbetet som föregick boken och dess resultat utgjorde en startpunkt för skandinavisk kvinnoforskning. Tvekslöst kan man också påstå att expansionen och utvecklingen av kvinnoforskningen internationellt har haft stor betydelse för en majoritet av vetenskapernas teoretiska och metodologiska orientering. Genom kvinnoforskningens framväxt har det blivit tydligt att vetenskapliga begrepp och resultat inte är könsneutrala och att inte heller tillämpningen av vetenskapliga resultat är könsneutrala.

Författarna i denna nya bok om kvinnors *och mäns* liv och arbete har alla haft ambitionen att blicka bakåt och reflektera över de trettio år som gått sedan "Kvinnors liv och arbete" kom ut. Som en sam-

manfattning kan konstateras att vi har kommit en bra bit på väg. Alla författare i boken konstaterar att en förändring mot ökad jämställdhet har ägt rum under efterkrigstiden, men det framgår också att kvinnoförtrycket består. I boken ges en mångfald exempel på den kvardröjande ojämlikheten.

Redan då den förra boken kom ut poängterades behovet av forskning om mannen. Det framstår som en klar slutsats också av den nuvarande boken. Mycket av samhällsforskningen har handlat om män. Men den har gjort det outtalat och omedvetet. En stor del av forskningen har utgått från ett manligt perspektiv, det manliga synsättet och förhållningssättet som en självklar norm. Det är kvinnoforskningen, särskilt den kritiska feminismen, som har fått oss att se detta. Det behövs forskning om män utifrån ett medvetet könsperspektiv. Genom att studera samhällets struktur utifrån ett tydligt mansperspektiv, där könsrelationerna sätts i centrum, kanske vår uppfattning om könsrollerna kommer att revolutioneras.

Nutiden är dubbeltydig. Det osynliga har blivit synligt, det onämbara har blivit nämnt men det till synes enkla har samtidigt blivit mer komplicerat. Värderingar har ändrats men de fasta strukturerna består. Sammantaget har detta lett till att män och kvinnor befinner sig i en tid av dubbla budskap. Den offentliga ideologin och den krassa verkligheten stämmer inte alltid överens. Så inte heller den goda viljan och de faktiska möjligheterna. Vi lever i en tid av korstryck mellan förväntningar och ambitioner. En viktig tanke i boken är att detta tryck drabbar män likaväl som kvinnor, om än på mycket olika sätt. Könsrollerna har blivit både en inträdesbiljett och en kvarnsten, för män såväl som för kvinnor. Vi har mycket kvar att göra innan vi kan säga att vi lever i ett samhälle där villkoren i arbetsliv och familjeliv inte längre styrs av könstillhörigheten.

Edmund Dahlström inleder med en ideologisk analys av efterkrigsdebatten om könen och familjen i samhället. I "Kvinnors liv och arbete" betonades att könspolitiken var en viktig fråga både för män och kvinnor, dvs att den jämlikhetsmodell som där förespråkades hade positiva konsekvenser både för kvinnor och män. Visserligen innebär ökad jämlikhet att männen måste förlora en del förmåner, men könsfrågan i sin helhet kan inte reduceras till ett nollsummespel där det ena könets vinst alltid blir det andra könets förlust, menar han.

Edmund Dahlström är kritisk till dagens kvinnoforskning, som han tycker har tendenser till enögdhet och "kvinnofundamentalism". Han pläderar för en könsrollsforskning som beaktar relationerna mellan könen i samspel med varandra – både på ett strukturellt plan och i vardagliga samhandlingar. Filosofiska frågor om rättvisa och jämställdhet

måste analyseras mer medvetet ur ett könsperspektiv. I dag är det kris för jämställdhetspolitiken enligt svensk modell, som förutsätter en väl utbyggd välfärdsstat. Nu förestår radikala nedskärningar i den offentligt finansierade välfärden. Det råder delade meningar om vad dessa förändringar och en mer liberal politik får för konsekvenser för jämställdhet och könsens frigörelse. I syfte att legitimera eller kritisera de aktuella förändringarna uppstår olika ideologier, som han beskriver som "fundamentalismer" i olika färger – blå (nyliberal), röd (socialistisk), grön (miljöaktivistisk) och rosa (feministisk) – samtliga i behov av kritisk granskning.

Harriet Holter kontrasterar sin analysmodell i "Kvinnors liv och arbete" mot den kritiska kvinnoforskning som hon i dag arbetar med. Hennes utgångspunkt är att den centrala frågan handlar om maktförhållanden mellan könen. Men förståelsen av hur maktförhållanden skapas och upprätthålls kan liknas vid hur det är att hålla i en våt tvål i ett badkar. Man har den i handen och så, vips, slinker den ur greppet och försvinner i badkarets dunkla vattendjup. Visst har mycket förändrats under trettio år av enträget jämställdhetsarbete, men ändå kvarstår mycket av kvinnlig underordning och maktlöshet. Mansmakt uppträder i nya skepnader och i nya kläder. Men framförallt har maktmakten gått under jorden. Den yttre ideologin är jämlik men den inre dominansen består. Hur sker detta? Vad är det som sker under ytan? Det är dessa frågor Harriet Holter vill få oss att förstå. Det handlar om hur könsordningar upprätthålls i språket och i vår symboliska hantering av könsrelationer. Det går ut på mansmakt, som innebär att män i princip bestämmer och har fördelar av den samt att manliga principer har företräde.

Harriet Holter ställer i dag frågan om sexualitetet är kärnan i könsmaktsystemet. De bärande bjälkarna i systemet är att reproduktionen ekonomiskt och socialt är underordnad produktionen. Könssegregering av avlönat och oavlönat arbete är en av könsmaktsystemets motorer, det som driver ojämlikheten vidare. En annan motor finns i de symboliska processer som strukturellt ordnar makt och auktoritet.

Gunnel Forsberg visar att kvinnornas situation inom arbetslivet har förändrats på ett radikalt sätt under de senaste trettio åren. Samtidigt konstaterar hon att ju mer vi studerar, desto mer av skilda villkor och förhållanden uppdagas.

I dag räcker det dock inte med att beskriva skillnaderna, hur stora de än må vara, för att åstadkomma en förändring i arbetslivet. Vi måste gå vidare bortom de enskilda relationerna mellan kvinnor och män och blottlägga de dolda värderingar som ligger bakom fördelning av resurser och makt. Det gäller de värderingar som bygger på könsmäs-

signa grunder. Manligt och kvinnligt sätt som symboler på verksamheter och arbetsredskap mm. De "könsmärks". Det kvinnligt märkta värderas på ett sätt, det manligt märkta på ett annat.

Så fortsätter resurser och makt att fördelas orättfärdigt, i både arbetsliv och vardagsliv, hur ambitiösa jämställdhetsprogram vi än bygger upp. Den dolda könsmissiga värderingen av olika arbetsuppgifter, varor, språk, beteenden mm, dvs allt som ingår i våra vardagliga liv, är ett vapen i könskampen. Dessa vapen måste lyftas fram i ljuset och desarmeras, menar Gunnel Forsberg.

Under de trettio år som förflutit sedan "Kvinnors liv och arbete" publicerades har familjeinstitutionen i de skandinaviska länderna genomgått stora förändringar. Ulla Björnberg visar att framväxten av denna familjeform har förutsatt nya regler för hur män, kvinnor och barn skall leva tillsammans i familj och i samhälle.

Tvåförsörjarfamiljen i Sverige utvecklades när arbetsmarknaden behövde arbetskraft och det bedömdes som önskvärt att kvinnorna gick ut i yrkesarbete, även när de hade barn och familj. Arbetskraften måste vara väl utbildad, beredd på att flytta och beredd på omställningar på grund av förändringar i näringslivet. Detta är krav som förutsätter att beroenden mellan individer inte kan vara för starka. Välfärdsstaten växte fram som ett skydd för den enskilde individen oberoende av om vederbörande hade familj eller inte.

Genom framväxten av tvåförsörjarsystemet har familjelivet blivit mer politiserat.

I dagens verklighet är motsättningarna mellan ideal och verklighet omfattande och detta har stora konsekvenser på det personliga planet. Trots välfärdsstaten har kvinnor inte avlastats sitt familjeansvar, som så ofta hävdats i debatten. Däremot har utvecklingen inneburit att män har avlastats sitt traditionella försörjningsansvar. Kvinnor har fått en egen försörjningsförmåga och har därmed förstärkt sin ställning i familj och samhälle. Men de har också blivit dubbelarbetande. I vilken utsträckning kan den dramatiska ökningen av kvinnors sjuklighet i psykiskt relaterade sjukdomar förklaras av nya förutsättningar för familjelivet?

Barnens ställning har i detta system blivit motsättningsfull. När föräldrarnas förmåga sviktar kan samhället bistå med hjälp. Vad händer om även samhällets förmåga sviktar? Vilket kontrakt finns mellan samhället och barnen? Barns villkor regleras främst som andras ansvar, men barn har få egentliga rättigheter.

Arne Nilsson belyser hur mäns inställning till arbete, karriär och familj har förändrats under trettio år. Han presenterar resultat från två likartade studier som gjorts 1962 och 1991 bland lägre tjänstemän på

ett företag. Har mäns och kvinnors attityder och förhållningssätt till arbete, karriär och familj förändrats? Resultaten visar att omfattande förändringar har skett. En förändrad man framträder, en man för vilken det blivit viktigare att ha ett innehållsrikt arbete och mindre angeläget att bli chef och för vilken familj och barn tar mer tid och uppmärksamhet än för trettio år sedan. Formandet av denne nye man hänger bl.a. ihop med försvagade patriarkala relationer och minskad könssegregation på arbetsplatsen samt med en förändrad situation utanför arbetet – ökningen av kvinnornas förvärvsarbete och småhusboendet. Det visar sig att könen närmat sig varandra betydligt under de trettio år som gått. Studien stimulerar till att ta reda på om dessa resultat äger generell giltighet.

Barn, familj och förvärvsarbete är aktuella frågor i den politiska debatten i många länder i Europa, vilket beror på att kvinnors förvärvsverksamhet har ökat de senaste decennierna. Det ligger en politisk utmaning i frågan om vilken politisk legitimitet man vill tillerkänna existensen av tvåförsörjarsystemet, bl a i ett EG-perspektiv. Familjeliv och vardagsproblem har överallt i världen låg politisk status bl.a. för att de är kvinno- och barnfrågor.

I flera bidrag i boken poängteras sambanden mellan den internationella utvecklingen och förändringar i nationella förhållanden. Lena Gonäs diskuterar utvecklingen på den svenska arbetsmarknaden i jämförelse med den i EG-länderna. Hon kan konstatera att Sverige inte är ett specialfall med många anställda inom tjänstesektorn. Denna expanderar överallt inom EG-området och det är i denna sektor som flest kvinnor och män är sysselsatta. (Tyskland är ett europeiskt undantag med en stark industrisektor.) Liksom i Sverige är relativt fler kvinnor än män sysselsatta inom tjänstesektorn. Sverige är också ett europeiskt undantag genom att den offentliga sektorn är den viktigaste delarbetsmarknaden för kvinnor och för närvarande helt avgörande för deras sysselsättningsmöjligheter.

I länderna inom EG har det blivit fler kvinnor på arbetsmarknaden. Många har dock otrygga och okvalificerade arbeten. Många är arbetslösa. Studier inom EG visar att kvinnor marginaliseras på arbetsmarknaden, men att deras arbetskraft är efterfrågad. Erfarenheter från strukturuomvandlingen på den svenska arbetsmarknaden visar att kvinnorna i Sverige också marginaliseras på arbetsmarknaden, menar Lena Gonäs utifrån sina studier.

I ett EES-perspektiv är rörlighet på arbetsmarknaden ett måste, både för företagen och för individen. Ur ett jämställdhetsperspektiv är rörlighet ett problem för både kvinnor och män, menar Lena Gonäs. Denna motsättning har knappast uppmärksammats inom EG och än

mindre har den debatterats i Sverige.

Europeisk Gemenskap, Europaunion, EES-avtal – oavsett vilket framstår dessa projekt som mansprojekt. I den ena opinionsundersökningen efter den andra ställer sig kvinnorna avvisande till den utformning som Europaprojektet har fått. De anar att de senaste decenniernas landvinningar för deras frihet blir en Pyrrhusseger. Oviljan att ta upp kvinnoperspektiven i den offentliga debatten stärker misstron.

Den danska folkomröstningen satte fingret på den ömma punkten – demokratin. Kvinnor har låg förankring i de nationella politiska församlingarna, men ännu mindre i de europeiska. Därtill kommer att det finns ett demokratiskt politiskt underskott inom hela Europaprojektet som vi känner det genom Romfördraget och Maastrichtfördraget.

Nu söker man lugna de oroliga med ett magiskt ord – subsidiaritet. Begreppet står för en politisk princip att beslut skall fattas så nära de berörda som möjligt och att beslut inte skall fattas centralt om de kan fattas lokalt. Begreppet står därmed också för en speciell syn på förhållandet mellan staten och det privata. Denna syn innebär i princip att staten inte skall ingripa i det som kan lösas privat, t ex i familjen. Detta kan tolkas så att förhållandet mellan man och kvinna i familjen är något som staten inte skall försöka påverka, och att jämställdhet på arbetsplatsen är något som bör hanteras just på arbetsplatsen. Många kvinnor misstänker och oroar sig för att jämställdhet i familjen och på arbetsmarknaden kommer att motverkas av att subsidiaritet kommer att tillämpas med denna innebörd.

Den europeiska integrationens betydelse för förhållandet mellan könen i arbetsliv och privatliv är en viktig framtidsfråga. Det är uppenbart att den måste studeras och diskuteras mer än vad som sker i dag. Svaren är inte självklara.

I den svenska ekonomiska krisens kölvatten förändras nu det system som byggts upp under trettio år och som internationellt framstår som en förebild. Alla förändringar är inte försämringar, men redan nu kan konstateras att farhågor om försämringar för många barnfamiljer, särskilt för kvinnorna och barnen, har besannats.

Finns det en politisk kraft i Sverige i dag som motverkar kvinnors intressen? Finns det en kraft som verkar för kvinnorna? Har det funnits en sådan kraft? Hur drivande var egentligen kvinnorörelsen i Sverige? Dessa frågor svarar Joan Acker på. Hon analyserar varför jämställdhet mellan kvinnor och män inte nått längre i Sverige trots att det funnits en aktiv jämställdhetspolitik och trots att förutsättningarna varit jämföreslevis gynnsamma.

Frågan om jämställdhet i Sverige kom att föras in under två politiska diskurser eller "samtal" om reformpolitik. Det ena samhällssamta-

let dominerades av män och handlade om ekonomi, produktivitet och klass. Det andra dominerades av kvinnor och handlade om familj, barn, omsorg och kön.

De ekonomiska frågorna och produktiviteten stod högt på dagordningen efter andra världskriget. En god ekonomisk tillväxt under denna tid gav arbetarrörelsen en stark ställning inom politiken. Också kvinnorörelsens frågor kom upp på den politiska dagordningen, särskilt sådana som gällde välfärdsreformer. Frågor av vital betydelse för verklig jämställdhet mellan könen fick emellertid aldrig tillräckligt stark ställning i den politiska debatten. Det gällde t ex könssegregation på arbetsmarknaden, kvinnors bristande representation i de politiska organen och kvinnors relativa frånvaro på positioner som ger makt och inflytande. Kvinnor stängdes ute, de förlöjligades och feminism definierades som underordnat och t o m oetiskt i förhållande till klassintressen, menar Joan Acker.

Under de senaste decennierna har styrkan i klassdiskursen successivt minskat. Samtidigt med att socialdemokraterna förlorade makten 1991 minskade kvinnors representation i politiska organ. Många kvinnor oroar sig nu för försämrade villkor. Joan Acker har analyserat de nya rörelser som har uppstått i protest mot nedskärningar som drabbar kvinnor och barn och diskuterar dessa nya rörelsers politiska potential för en ny kvinnorörelse som skär tvärs över klassintressen och politiska partier.

Vi behöver kunskaper. Att göra problem osynliga och att undanhålla information är väl kända strategier för att bibehålla makt. Om kvinnors intressen skall främjas krävs det att kvinnor mobiliseras och erövrar inflytande i de politiska församlingarna, både nationellt och internationellt. Det räcker inte med att försöka få männen att ändra sig.

Del I
Debatten om kön och
familj under svensk
efterkrigstid

Edmund Dahlström

Analysen av kön och familj i ”Kvinnors liv och arbete”

Inledning

Det är 30 år sedan Studieförbundet Näringsliv och Samhälle gav ut boken ”Kvinnors liv och arbete”. Boken kom att påverka debatten om könsroller och jämlikhet. Det är min avsikt här att följa upp bokens teman i debatten under de 30 åren.

Debatten om gifta kvinnors förvärvsarbete hade sina yttre historiska och sociologiska betingelser under 1950- och 1960-talen. Den svenska ekonomiska expansionen skapade en ”överhettad” arbetsmarknad. Samtidigt sjönk giftermålsåldern och äktenskapsfrekvensen ökade liksom också fruktsamheten. De gifta kvinnorna och mödrarna blev en alltmer strategisk ”ny” arbetskraft vid sidan av invandrare. Näringslivets män ropade på åtgärder för att underlätta de gifta kvinnornas förvärvsarbete och företag öppnade egna daghem.

Bokens innehåll

Boken ”Kvinnors liv och arbete” utkom 1962 (betecknad här KLA). Stina Thyberg sammanställde ett aktuellt och konkret material om kvinnors arbetsförhållanden inom olika branscher i samarbete med lokalgrupper inom Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS). Det hölls konferenser i SNS regi där tankar ur boken prövades. Stina Thyberg var redaktör för boken.

Harriet Holter hade sedan ett tiotal år sysslat med rollteori och kön och disputerade på avhandlingen ”Könsroller och social struktur” (1970). Hennes teoretiska analys hade en stark anknytning till centrala sociologiska teorier aktuella på 1960-talet, framförallt rollteori.

Harriet Holters medverkan i boken ledde till att arbetet fick en norsk-svensk uppläggnings och två norska kollegor skrev var sitt kapitel: Per Olav Tiller om könsroller och socialisation och Sverre Brun-Gullbrandsen om rollfördelning mellan föräldrar och socialisation.

Tre ideologier

Mitt intresse för köns- och familjefrågan hade en praktiskt filosofisk och kunskapsociologisk orientering. Hur ser debattens argumentering ut kring frågan om relationen mellan könen i hem, arbete och samhällsliv? Vad har olika politiska ideologier för teorier och värderingar?

Jag försökte urskilja renodlade *typer av resonemang i form av ideologier*. Inställningen till könets ställning sammanhänge med synen på familjens ställning i samhället. Jag urskiljde *en radikal-konservativ dimension* med hänsyn till hur långt man ville gå i att förändra den traditionella familjeinstitutionen för att skapa ökad frihet och jämställdhet.

Jag urskiljde grovt tre ideologier: En traditionell *konservativ syn, en moderat syn och en radikal syn*. Moderat betecknade ett mitten- eller mellanvärde mellan mera extrema ståndpunkter av konservativ respektive radikal hållning till familjeinstitutionen.

Den konservativa synen slog vakt om de vedertagna villkor för kvinnor och män som existerade i hem, förvärvsliv och samhälle. Det fanns en mera negativ konservativ syn på kvinnan som allmänt svagare, mindre kompetent och mindre värdefull jämfört med mannen och en mera romantisk konservativ syn som såg man och kvinna som väsensskilda och komplementära men av lika värde.

Den konservativa ideologin sökte slå vakt om den privata familjen och den såg en fara i socialistiska strävanden att ersätta familjen med kollektiva tjänster som offentlig service. Föreställningen att kvinnan har en särskild ansvarighet för hemmets och barnens vård och att hennes eventuella förvärvsarbete utgör ett hot mot familjen var ganska utbredd i konservativa kretsar. Det var hustruns uppgift att offra karriär för makens och barnens bästa.

Det har rätt en dragkamp mellan liberala och socialistiska strävanden under efterkrigstiden. Socialismen har rymt tankar på att låta verksamheter i offentlig eller kooperativ regi i viss utsträckning ersätta familjens hushållsarbete för att frigöra kvinnorna. De östeuropeiska socialistiska staterna drev en politik för att realisera formell jämställdhet.

Jag skiljde i min analys av ideologier mellan *en socialistisk och en liberal variant av radikal ideologi*. Den socialistiska ideologin utgick från ett samhälle där staten tagit över kontrollen av näringlivet. Den liberala varianten utgick från en marknadsekonomi och demokrati av västlig typ och rymde både socialliberalism och socialdemokrati. Efter som min analys gällde 1950-talets svenska samhälle fokuserade jag på

den liberala varianten som dominerade debatten, t. ex. med Eva Mobergs inflytelserika arbete ”Kvinnans villkorliga frigivning” (Moberg 1961). Eva Moberg argumenterade i detta arbete för samma valfrihet för kvinnor och män i arbetslivet och för samma ansvar för barn och hem.

Några huvudteman

”Kvinnors liv och arbete” framhävde ett nytt familjeideal (KLA, s. 191–193): Både kvinnan och mannen skulle bidra likvärdigt till försörjningen, hushållsarbetet och barnens vård och delta i beslut och aktiviteter utanför familjen (*den egalitära rollfördelningen*). Den radikala ståndpunkten betonade starkare än den moderata nödvändigheten att förändra båda könen ansvar och delaktighet i dessa verksamhetsområden. Den moderata betonade främst åtgärder för att minska bördan av kvinnors ”dubbla roller” (Dahlström & Liljeström 1968, s. 32–38).

1950-talets debatt om kön och familj gällde mycket yrkeskvinna kontra hemmafru. Idag skulle vi formulera problemet i termer av tvåförsörjarfamilj (tvåinkomstfamilj) kontra enförsörjarfamilj (eninkomstfamilj). Denna debatt fördes på olika nivåer från kulturdebattens mera övergripande idéer till kvinnors och mäns konkreta handlingar och attityder, som de kom till uttryck i reportage och insändare i massmedier och i konstnärliga framställningar. Konservativa människor såg i de gifta kvinnornas ökade yrkesverksamhet med en utvidgad kollektiv service ett hot mot det traditionella familjelivet och dess värden, t. ex. familjesammanhållning och barnuppfostran. Många kvinnor upplevde frågan om att vara ”enbart hemmafru” eller yrkesfru med dubbelarbete som personligt viktig och kontroversiell. Den kunde ofta leda till oenighet mellan kvinnor eller mellan makar.

De empiriska studier som jag gick igenom och analyserade i kapitlet Familjen och gifta kvinnors förvärvsarbete i KLA gällde frågan om hemmafru kontra gift yrkeskvinna. Vad hade det för konsekvenser för samhället, familjen och familjemedlemmarna? Det fanns ganska schablonartade föreställningar i debatten som behövde nyanseras och modifieras med hänsyn till studier av konsekvenser.

Ett centralt tema i KLA var att organisationen av förhållandet mellan könen och av familjen var en fråga som gällde både kvinnor och män och inte enbart en kvinnofråga. Mannens och kvinnans roller var invävda i varandra och kvinnans liv kunde inte förändras utan att mannens liv ändrades. Begreppet könsroll avsåg att markera frågans angelägenhet för båda könen och hela samhället.

Den rådande rollfördelningen mellan könen, som innebar en stark segregering, hade betydande negativa konsekvenser för både män och kvinnor. Barnen fick inte tillräcklig kontakt med fäderna och fäderna socialiserades och styrdes i en ofta omsorgsfientlig riktning. Kvinnornas förfördelning i den existerande mansdominansen och diskrimineringen var något i ögonenfallande som klart belystes i KLA. Men KLA belyste också de kostnader för mannen som det existerande systemet medförde i form av högre brottslighet och alkoholism. Mannen hade en del att vinna på en mer egalitär rollfördelning.

Vårt val av termen könsroll avsåg att betona frågans sociala karaktär, att vara en social "konstruktion" eller "inrättning" beroende av historiska och sociala omständigheter och möjlig att förändra, detta i motsats till biologiskt, genetiskt eller av naturen betingade mönster.

Vi diskuterade i "Kvinnors liv och arbete" frågan om det föreligger en allmän tendens till "feminisering" i samhället, dvs. att tidigare kvinnliga mönster blev mer utbredda och tidigare manliga mönster försvagades. Våra slutsatser var här försiktiga (Holter 1962, s.106–109). Vi urskiljde några sådana feminiseringstendenser i att vissa traditionellt "hårdkokta" manliga mönster försvagats och/eller blivit obsoleta. Det ökade utrymmet för institutionaliserad vård verkade i den riktningen. Demokratiseringen och humaniseringen av mellanmännliga relationer hörde dit.

Men det fanns andra motsatta "maskuliniseringstendenser" som förstärkte segregeringen, t. ex. inarbetad diskriminering på arbetsplatser, mäns obenägenhet att dela hemarbetet och idealiseringen av manligt våld och män i massmedier. Det förhållande att kvinnor vann inträde i tidigare helt mansdominerade områden och där tillägnade sig vardagen kunde också ses som en maskulinisering.

"Kvinnors liv och arbete" analyserade den egalitära rollfördelningens innebörd. *Inte bara arbete utan också makt och prestige skulle fördelas mera rättvist mellan män och kvinnor.* Jag betonade i en bilaga att det *inte bara var fråga om jämlikhet utan också frihet.* En ökad frihet för män och kvinnor måste innebära både frånvaron av hinder och tillgång på resurser för att realisera det som tedde sig legitimt önskvärt både objektivt och subjektivt sett (Dahlström 1962, s. 63–69). Man kunde inte utgå från att människornas val i dagens läge var uttryck för frihet med tanke på det tvång som låg i t. ex. mödrarnas brist på alternativ. En legitim frihet förutsatte att likvärdiga handlingsalternativ fanns, t. ex. i form av tillgång på resurser för barnomsorg så att mödrarna kunde välja mellan att helt vara hemma hos barnen eller förena förvärsarbete med skötsel av barn (Dahlström & Liljeström 1968, s. 68–69).

Debatten om könsroller och jämställdhet under 1960- och 1970-talen

Vidareutveckling av könsrollsanalys

”Kvinnors liv och arbete” väckte en avsevärd uppmärksamhet och kom att påverka debatten och politiken under 1960-talet (Fredriksson 1987, s. 66–77). En del skrivningar i program och beslut inom det socialdemokratiska partiet föreföll inspirerade av KLA. Den opinionsbildande studiecirkel som Annika Baude ledde kring arbetet är ett exempel på hur inflytandet spred sig. Kvinnors liv och arbete bearbetades i nya publikationer (Baude m. fl. 1968). Arbetet omarbetades och redigerades till en engelsk utgåva (Dahlström och Liljeström 1967). Rita Liljeström kom att utveckla och strukturera resonemangen slagkraftigt med bland annat jämförelser med tredje världen och med anknytning till en del socialpsykologisk och psykodynamisk forskning (Liljeström 1968).

Den rollteori som låg till grund för könsrollsanalyserna hade lånat tankar från forskning om sambandet mellan kultur och personlighet och mellan social struktur och social karaktär. Denna forskning hade sin spjutspets riktad mot försök till biologiska förklaringar av människan. Den ägnade stort intresse åt hur den historiska omvandlingen av människornas sociala situation och roller medförde förändringar av social karaktär och personlighet (Riesman, Glazer och Denney 1950).

Kunskapssociologin framhävde det intrikata växelspelet mellan hur människor som aktörer skapar sociala omständigheter och sociokulturella ”konstruktioner” och hur människor påverkas av historiskt nedärvda mönster. Det föreligger en dialektisk relation mellan samhället som objektiv realitet och samhället som subjektiv realitet (Berger & Luckman 1966).

Den *interaktionistiska rollteorin* framhävde båda sidorna av individernas aktiva skapande och tagande av roller som uttryck för ett aktivt jag och av det bestämmande inflytandet av socialt skapade ”konstruktioner” som ”stereotyper”, ”definitioner av situationer” och ”stämplingar”, reflekterade i ett upplevt ”själv” (Israel 1963). Den in-

teraktionistiska socialpsykologin framhävde starkt de sociokulturella mönstrens betydelse för skapande av människan: Människan är sina sociala relationer (Asplund 1967, 1969).

Dessa tankar utvecklades och tillämpades av Rita Liljeström i ett inflytelserikt arbete om familj, föräldra-barnrelationer och könsroller (Liljeström 1973). Hon analyserade hur samspelet mellan kvinnor och män och mellan föräldrar och barn påverkades av sociala förändringar.

Det sker under 1970-talet en omsvängning i sociologiskt och allmänt samhällsvetenskapligt tänkande mot ett större intresse för de övergripande, historiska och makrosociologiska sammanhangen (Dahlström 1991). Forskningen sökte integrera könsroller med ett vidgat samhällsperspektiv. Utvecklade länder uppvisade ett mönster av mansdominans och kvinnoförtryck som kunde inordnas i en teori om *patriarkal könsordning*. Det fanns en gammal historiskt kulturjämförande teori om utvecklingen till patriarkat. Patriarkatbegreppet fick ökad aktualitet (Liljeström & Dahlström 1981, Dahlström och Liljeström 1981, Holter 1984). Man kan i den nordiska forskningen om kön urskilja en utvecklingssekvens från könsroller över kvinnokultur till könsordning (jämför Jónasdóttir 1984).

Kritik av rollteorin

En vänsterradikal våg av tankar om historien, samhället och människan svepte fram mot slutet av 1960-talet. Den utsatte KLA för omfattande kritik. Flera debattörer såg ”könsrollsperspektivet” och ”jämslälldhetstänkandet” som ofullgångna och/eller felaktiga. Jag skall kort beröra och diskutera en del av denna kritik.

En kritik gällde att rollteorin ensidigt såg samhället som en uppsättning av roller, där människorna som innehavare av roller styrdes av förväntningar och föreskrifter (Forsén 1978). Könsrollsteorin anklagades för att lida av följande fel (Esseveld 1988 appendix C, Jónasdóttir 1984, s. 72–94).

1. Könsrollsteorin hade en statisk ohistorisk syn på samhället; Samhället bestod av den givna uppsättningen av roller. Teorien dög inte att förklara historiska strukturförändringar som t. ex. ledde till förändringar av roller.

2. Rollteorin tenderade att gå förbi makt- och konfliktförhållandenas betydelse för förtryck och bristande jämslälldhet.

3. Rollteorin hade en deterministisk syn på människan. Människorna bestämdes helt av sina roller. "Homo sociologicus" är en människa som förstås och förklaras utifrån de roller hon innehar och de normer som reglerar rollerna. Det leder lätt till en idealistisk förklaring av människors handlingar. Teorin tar ej hänsyn till att människan är aktiv och skapar sin egen historia utifrån sina samhälleliga förutsättningar i form av yttre materiella omständigheter och inre värderingar och uppfattningar.

Kritiken av den ensidigt rollteoretiskt orienterade sociologin är viktig och riktig om man betraktar rollteorin som övergripande samhällsteori. Mina könsrollsanalyser i KLA och senare anknyttande arbeten, t. ex. av Rita Liljeström, hade inte detta anspråk.

Tvärtemot vad kritiken påstod var KLA och efterföljande könsrollsforskning inriktad på de historiska förändringarna, på maktförhållandena och på de materiella betingelserna för en förändring från traditionell till egalitär rollfördelning. Det gällde t. ex. de ekonomiska villkoren för rådande arbetsdelning och vilka objektiva förhållanden som behövde förändras för att främja en egalitär rollfördelning. Hemmets och hushållsarbetets villkor för mödrarnas yrkesverksamhet analyserades ingående.

Visst inspirerade KLA en del forskning om könsroller av mer begränsad art som t. ex. studerade människors föreställningar och förväntningar om könsroller. Denna forskning gjorde ej anspråk på att belysa de mer övergripande förändringsprocesserna.

Det förekommer olika slags könsrollsteorier om vi ser till den internationella forskningen. En del forskare förenade den med en funktionalistisk samhällsteori. Traditionella könsroller bidrar till att samhället fungerar och bevaras. Sådana typer av resonemang spelar inte någon framträdande roll i min analys i KLA och efterföljande forskning. Tvärtom problematiseras de traditionella könsrollerna och den traditionella familjen. Den nordiska könsrollsanalysen hade ett *kritiskt perspektiv och övervägde alternativa könsroller och familjemönster* (Jónasdóttir 1984, s. 73).

Makt- och konfliktaspekten ges en klar teoretisk precisering i KLA utan att följas upp av empiriska studier. Vår senare forskning med en mer historisk inriktning ger en starkare betoning av maktförhållandena och könsordningens konflikter, speglade tidens idéförskjutningar (Liljeström & Dahlström 1981, Dahlström & Liljeström 1981).

Marxistisk socialistisk kritik

Den marxistiskt socialistiska kritiken har förutsatt mer eller mindre uttryckliga antaganden om den historiska utvecklingen, det kapitalistiska systemets förtryck, klasskampen, det socialistiska systemets överlägsenhet och/eller den framtida socialistiska omvandlingen (Dahlström 1989b, 1992).

Marxismens positiva inflytande på familjeforskningen framträdde i det ökade intresset för att studera familjen i ett historisk sammanhang, relatera förändringar i familjen till övergripande strukturförändringar och blottlägga konflikterna i samhället. Den svaga punkten var benägenheten att ensidigt se familjen i *ett system-funktionalistiskt sammanhang* (familjestrukturen stödjer det kapitalistiska systemet) och att göra en del *ogrundade antaganden om den historiska förändringens riktning* från borgerlig revolution till socialistisk revolution. Den marxistiska funktionalismen utsattes senare för kritik (Elster 1985).

En del marxister hade en positiv och romantisk uppfattning om familjen i det borgerliga samhället som en hamn i en hjärtlös värld. Men andra marxistiska sociologer antog att den existerande familjen befäste det kapitalistiska systemet och förtryckte familjemedlemmarna (Holter m. fl. 1975, s. 20 ff). Familjen sågs som den minst fruktbara sociala enheten för att revolutionärt omvandla samhället. Borgerliga och proletära familjer skiljde sig i väsentliga avseenden. De påvisade trenderna i familjens förändring befäster kapitalismen: "Individuering", "intimisering", "privatisering", och "mystifiering" (a.a. s. 33–54). Intimiseringen försvarar arbetarnas klassammanhållning (a.a. s. 84).

Socialismens historia uppvisar en betydande variation av tankar om hur kvinnors och mäns frigörelse förhåller sig till arbetarklassens frigörelse (Dahlerup 1973, s. 315 ff). Drude Dahlerup menade att det slags jämställdhetstänkande som KLA förordade inte tillräckligt tog hänsyn till de ojämlika villkor som råder i att kvinnorna bär på hemarbetets bördor och att kvinnorna är förfördelade när det gäller utbildning och andra meriter och erfarenheter av betydelse för förvärvskarriär.

En del socialistiska debattörer har skiljt på jämlikhet och frigörelse (Dahlerup 1973 s. 253 ff, Liljeström och Dahlström 1981, s. 64 ff). Den kvinnliga särarten som sammanhänger med kvinnans könsbundna uppgift som vårdare av barn och svaga sågs som en annorlunda sfär som behövde skyddas. Denna särart fordrade en frigörelse som inte är förenlig med de allmänna villkoren i det kapitalistiska samhällets konkurrerande marknader. Moderskapet blir ett handikapp på den fria marknaden medan ett socialistiskt samhälle i princip kan täcka kostnaderna för kvinnornas särvillkor.

”Kvinnors liv och arbete” utsattes för mycken förutsättande kritik från den radikala vänstern under 1970-talet. Denna kritik ter sig idag mindre trovärdig. Det gäller t. ex. förhoppningarna om vad som skulle kunna realiseras i socialistiska samhällen. KLA adresserade sig till en socialliberal-socialdemokratisk blandekonomi som varken passade den röda fundamentalismen (ny marxismen) på 70-talet eller passerar den blå fundamentalismen (nyliberalismen) idag (Dahlström 1987b, 1988a, 1989b, 1992). Jag tar upp några av dessa trådar i avsnittet om den pågående debatten och forskningen (s. 43–46).

Feministisk kritik

Det sker en mobilisering och radikaliserings av kvinnorörelser under perioden. En betydande del av de nya kvinnorörelserna var marxistiskt-socialistiskt orienterad (Holmberg och Lindholm 1989). Det framväxer en feministisk forskning eller kvinnoforskning i anknytning till dessa rörelser. Den feministiska kunskapsutvecklingen vill vara både teori och praktik, både politisk och vetenskaplig. Den feministiska idékritiken har rymt vissa gemensamma grundantaganden som att kvinnorna och deras erfarenheter och perspektiv är underordnade och förtryckta i det existerande patriarkala samhället och att kvinnornas erfarenheter och perspektiv är grundläggande för utformningen av en feministisk adekvat samhällesteori (Hallberg 1991, kapitel 2).

Kvinnoforskare har framhävt könsordningens (patriarkatets eller genussystemets) grundläggande betydelse för samhället. Könsordningen har karaktär av ett mansvälde (patriarkat) både i makt och ideologi. Kvinnoforskningen syftar till en tvärvetenskaplig grundforskning kring denna patriarkala ordning (Haukaa 1982, Holter 1984). Kvinnoforskningen har en kritisk hållning till patriarkala mönster i samhället och den etablerade forskningens styrning av män och manligt tänkande (Holmberg & Lindholm 1989).

Det fanns redan under 1930- och 1940-talen i Sverige början på en polarisering av feministiskt tänkande framträdande i sådana ledande gestalter som Elin Wägner och Alva Myrdal (Lindholm 1990). Den ena linjen såg i kvinnornas frigörelse ett överskridande av ett mansdominerat samhälle mot visionerna av ett kvinnligt samhälle. Den andra linjen såg fram mot ett välfärdssamhälle där frigörelsen låg i den samhälleliga kvinnans uppkomst.

Dessa båda emancipatoriska linjer framträder under 1970-talet. En mera radikal-feministisk linje såg i patriarkatet den grundläggande källan för förtryck och menade att andra förtryck t. ex. knutna till

klass och etnisk uppdelning var mera sekundära och/eller beroende. Andra feminister framhävde tvärtom att klassförhållandena och kapitalismens struktur var mer grundläggande för förtryck och ojämlikhet och att marxismen gav en teoretisk ram för att förstå och förklara kvinnornas underläge i kapitalistiska samhällen. Andra åter menade att klassförtryck och genusförtryck åtminstone analytiskt kunde ses som ganska oberoende av varandra.

Den radikal-feministiska kritiken av vedertagna jämlikhetssträvanden tog fasta på samhällets tudelning i en manlig och kvinnlig värld och en manlig och kvinnlig kultur (Ås 1975, Ås 1982). Ett överskridande av mansväldet förutsatte att den kvinnliga kulturen gavs större utrymme i samhället. Jämställdhet måste ske på kvinnornas egna villkor med hänsynstagande till deras särart. Existerande kvinnokultur skapade basen för kvinnsolidaritet och särarten blev basen för gemenskap och kamp för att hävda kvinnliga värden. Den radikala feminismen ville överskrida mansskapade mönster och finna nya vägar som bättre stod i överensstämmelse med kvinnliga erfarenheter och perspektiv, dvs en ny människoroll (Fredriksson 1987, s. 79).

Eva Adolfson ger i en skrift uttryck för den vänsterorienterade feminismens syn på KLA (Adolfson 1980, s. 263–286). Hon konstaterar att KLA på 1960-talet fick ett positivt svar bland unga radikala kvinnor. Bokens budskap stämde med en central socialistisk tes; Att kvinnornas utträde på arbetsmarknaden var en nödvändig väg för deras frigörelse. Den appellerade till alla de unga kvinnor från olika skikt som fått högre utbildning och som skulle skaffa sig en plats i arbetsmarknadens konkurrens. Boken förstärkte kvinnornas självkänsla.

När Eva Adolfson läste om skriften på 70-talet förvånade hon sig över att den i så hög grad består av argument riktade till "arbetsköparna" om att kvinnor är användbara som arbetskraft. Bokens bidragsgivare såg enligt henne som sin viktigaste uppgift att undanröja fördomar om att kvinnor inte skulle duga lika bra som män.

Eva Adolfson menar nu att dagens kvinnorörelse inte längre anser att kvinnofrigörelse är att på effektivaste sätt tas i bruk på arbetsmarknaden. Kvinnornas inordning i produktionslivet och kontrasteringen hemmafru och yrkeskvinna är något som 80-talets kvinnor måste problematisera. Kvinnorna måste finna en väg för frigörelse på egna villkor. Kvinnornas inriktning på familjen får inte ses som något "eftersläpat" och "efterblivet". Kvinnoerfarenhet och kvinnomedvetande måste ges större inflytande.

Eva Adolfson ser tankarna i KLA som exponenter för en tradition från makarna Myrdal som underkänner vardagstänkande, "primärgrupps-orientering", familjens "konkurrensfria försörjningsförhållan-

den”, och bristande ”yrkeseffektivitet och produktionsstandardisering”.

Strategierna för kvinnornas befrielse kan inte delas upp i ett enkelt för och emot yrkesarbete. Kvinnorna har något bestämt positivt att komma med och Eva Adofson hänvisar till Ulrika Prokops studie som ingående analyserar kvinnlig livserfarenhet och dess sociala betydelse (Prokop 1975). I de kvinnliga erfarenheterna finns ”kvinnligena produktivkrafter” som behöver befrias. Det kan endast ske genom kvinnokamp där kvinnorna lokalt arbetar utifrån sina lokala erfarenheter.

Frågan är nu om resonemangen i KLA var alltför enkelt jämlikhetsargumenterande. Svaret blir väl både nej och ja på den frågan.

Det betonades klart i KLA att både frihet och jämlikhet var centrala mål för familje- och könspolitik (Dahlström 1962, Appendix s. 63–69). Frihetsbegreppet gav utrymme för ett hänsynstagande till kvinnokultur och kvinnlig särart. Den strategi för jämlikhet mellan könen som fanns i KLA och utvecklades av senare forskning var en vidgad rolldelning där kvinnor skulle lära mera av samhällslivet på arbetsplatser och i det offentliga, och männen mer av den mänskliga reproduktionen och dess vårdnad och kärlek (Liljeström 1976). Våra tankar kring ”feminiseringen” gällde i delar ett ökat utrymme för kvinnliga värderingar och minskning av vissa manliga värden. Det manliga våldet och den auktoritära ledningen och uppfostran var något vi tänkte oss minska för framtiden.

Samtidigt kan konstateras att min text i KLA adresserade sig till den tidens debatt med slagsida åt produktion och arbetsliv och motsättningen hemmafruar och yrkeskvinnor i en marknadshushållning. Det var viktigt att betona kvinnornas effektivitet på den kapitalistiska marknadens villkor för att skapa förståelse för en könsutjämnande arbetspolitik.

I en marknadsekonomi blir jämställdhet snarare ”lika chanser från början” än ”lika slutresultat” eftersom marknadskonkurrens diskriminerar med hänsyn till könen olika effektivitetsvillkor, t. ex. kvinnornas större bundenhet till och arbetsbörda i hemmen. Argumenteringen i en marknadsekonomi måste i mycket adressera sig till företagare med hänvisning till effektivitet, produktivitet och kostnadsminimering. Den svenska jämställdhetsdebatten kom i viss utsträckning att överbetona likheten mellan könen när det gällde insatser i arbetslivet och bortse från kvinnlig särart. Den gick inte in på sådana områden där könen olikhet är mera framträdande, t. ex. människorna som könsvarer i kärleksliv och föräldraskap.

Vi var i början på 1960-talet inte medvetna om de risker som vardagssamhället, det civila samhället, familjerna-hushållen och kvinnor-

na som reproduktionens bärare löpte att underordnas det offentliga och marknadernas ledare, experter, professioner, tekniker och ”sociala ingenjörer”. Dessa kritiska tankar formulerade vi först klart på 1980-talet (Liljeström & Dahlström 1981, Dahlström & Liljeström 1981, Dahlström 1987a).

Kön och familj i verklighet och debatt under senare årtionden

Förändrad verklighet

För att förstå dagens debatt behöver vi kort dröja vid de förändringar som ägt rum i könsordning och familjemönster.

Har de visioner som skisserades i KLA om en *mer egalitär rollfördelning och ökad jämställdhet mellan könen* blivit verklighet? Svaret blir både ja och nej. Vi har fått en mängd förändringar som avsett att undanröja formella hinder för jämställdhet men kvar har blivit en omfattande ojämställdhet med rötter i mera osynliga strukturer, informella mönster och materiella förhållanden (jfr. Harriet Holters analys i denna bok). Man kan kanske tala om en *"avkönad"* (*"könslös"* eller *könsneutral*) *ojämställdhet* på samma sätt som man talat om det *"klasslösa samhället utan jämlikhet"* (Liljeström 1992, Ossowski 1963). Den ojämställdhet som finns mellan män och kvinnor som samhällsvarelser är inte uttryckligen och synligt knuten till kön. Kön har endast klar betydelse för människor som könsvarelser i kärleksliv och föräldraskap.

"Avköningen" kan ses som en sida av den "homogenisering av kön" som jämställdhetspolitiken inneburit (Liljeström 1992, kapitel 6). Man har velat bortse från kön och uppmuntrat vuxna på arbetsplatser och på arbetsmarknaden och uppväxande i vårdande och utbildande institutioner att bryta könsbarriärer och välja verksamheter och linjer som tidigare dominerats av det motsatta könet. Detta bortseende från kön riskerar att leda till döljande av faktiska skillnader i resurser, förutsättningar och utfall.

En politisk majoritet har stött en egalitär köns- och familjepolitik. Tvåförsörjarfamiljen har blivit det vanliga mönstret. Den allmänna ekonomiska växten och tjänstesamhällets utveckling har främjat denna tendens. Expansionen av den offentliga sektorn inom utbildning och vård har främjat kvinnors ökade sysselsättning.

Den svenska staten har spelat en viktig roll sett i ett internationellt jämförande perspektiv. Den svenska modellen har staten som den främsta beskyddaren av tvåförsörjarfamiljen genom systemet av socialförsäkringar och offentlig service (Andersson 1990, jf., Ulla Björn-

bergs analys i denna bok). Socialpolitikens utbyggnad har på många sätt stött kvinnornas självständighet, vidgat deras handlingsmöjligheter och förbättrat möjligheterna att förena mödraskap och yrkesverksamhet (Ohlander 1988).

Arbetspolitiken har styrts av föreställningar om jämställdhet. Avtal har ingåtts om lika behandling i arbetslivet. En lagstiftning mot diskriminering i arbetslivet har införts och jämställdhetsombudsman har inrättats. Det har satsats mycket på att främja jämställdhet inom politik och föreningsliv och andra offentliga sammanhang. Det har skett en ökning av kvinnlig representation och kvinnligt deltagande i politiska organ. Vi har fått förändringar i normer och värderingar som främjat kvinnors utbildning och yrkeskarriär och männens deltagande i barnens och hennens skötsel.

Mot denna bild av ökad jämlikhet mellan könen står en stark segregering och segmentering mellan män och kvinnor inom många områden. Vi kan fortfarande tala om en samhällelig tudelning i en kvinnlig och manlig värld.

Kvinnorna svarar för största delen av hushållsarbetet och omvårdnaden av barnen, sjuka och äldre. Detta blir ett hinder för dem på arbetsplatsen och i det offentliga livet (Dahlström 1988a, s. 40–42). Deras inkomster är väsentligt lägre än männens och de dominerar helt gruppen av pensionärer med de sämsta pensionsvilkoren. Den svenska modellen har inte löst problemet med det obetalda arbetets orättvisor.

Arbetsmarknaden är starkt differentierad, segregerad och segmenterad (Kyle 1979, Qvist 1980, Nilsson 1988, Wikander 1992). Männerna dominerar inflytelsrika, ledande och högbetalda arbeten medan kvinnorna är flertalet i mera underordnade, okvalificerade och lågbetalda arbeten. Det framträder i arbetslivet delvis dolda och informella mönster som vidmakthåller relativ segregering, underordning och underprivilegiering av kvinnor (Fürst 1986, Granath & Larsson 1985).

Det framträder stora skillnader i kvinnors och mäns makt och inflytande i samhället inom politik, ekonomi och kultur ("Kvinnors makt och inflytande" 1989). Vissa förhållanden förefaller knappast ha förbättrats under efterkrigstiden, t. ex. när det gäller våld och trakasserier mot kvinnor.

Har då familjen förändrats under denna 30-årsperiod i riktning mot en "*radikalt modern*" familj? KLA diskuterade visioner om framtidens familj i rivaliserande könsrollsideologier.

Man kan beskriva dagens familj som en privatiserad, serviceberoende, funktionsviktig, individualiserad och sårbar familjekrets.

Dagens familj stämmer inte riktigt med några av de ideologiska visionerna.

Tvåförsörjarfamiljen bygger på att service-institutioner i den privata marknaden och i det offentliga tar på sig uppgifter som tidigare ombesörjdes av familjen, dvs. hustrun-modern. Under 1950-talet spreds en föreställning om familjens avtagande funktioner och dess bortty-nande (Dahlström 1986, Dahlström 1989a).

En omsvängning i synen på familjen kom mot slutet av 1970-talet både inom familjeforskning och i familjedebatten (Dahlström 1986, Dahlström 1989a). Vi fick en del betydelsefulla inlägg som påvisade den "borgerliga" familjens viktiga och självständiga funktioner under moderniseringen och industrialiseringen (MacFarlane 1978, 1986, Berger och Berger 1983). Alltmer kritik har riktats mot samhällstän-kare som angripit familjen och postulerat familjens död (Fletcher 1988a och 1988b). Den ökade kollektiva servicen är snarare kompletterande än substituerande och förutsätter betydande insatser från familjens sida (Liljeström och Dahlström 1981, Björnberg & Bäck-Wiklund 1987). Vi har fått en renässans för familjen i den allmänna debatten.

Svenska samhällsforskare har riktat uppmärksamheten på den informella sektorns betydelse för den totala ekonomin och samhället (Ingelstam 1980, Liljeström och Dahlström 1981, Björnberg & Bäck-Wiklund 1987, Dahlström 1987a). Utländsk forskning har bekräftat betydelsen av den informella sektorn i dagens västliga ekonomier (Gershuny 1985, Mingione 1991). Familjerna-hushållen utgör kärnorna i den informella sektorn. Välfärdsutvecklingen äger rum inom familjen-hemmets ram och familjerna förser sig med allt rikare resurser för att lösa sina problem inom familjens ram, såsom större och rikligare utrustade bostäder, dubbel bosättning, bil, båt och andra färdmedel, elektronik och fonogram för fritidssysselsättning, etc.: Familjen är idag starkt privatiserad, serviceberoende och funktionsviktig. Privatiseringen syftar på en social avskärmning utåt gentemot grannar som följt med rikare resurser för boende, egentillverkning, fritidsverksamhet, etc. motsvarande engelskans privacy. Den ökade hushållsplitt-ningen har lett till att människorna oftare lever i små hushåll, ofta en-personshushåll, och att nätverken mellan besläktade familjer spelar större roll (*familjekretsen*).

Familjelivets förändring har varit något på gott och ont. En stor synlig sårbarhet framträder i familjen till följd av konflikter, dels yttre konflikter mellan familjemedlemmarnas behov och marknadernas och de offentliga institutionernas krav, dels inre konflikter mellan föräld-rarnas krav på frihet och de uppväxandes krav på trygghet och mellan

makarna ifråga om deras strävan mot individuell frihet och självförverkligande (Dahlström 1986).

Familjens ökade individualisering (individuering) betyder att familjemedlemmarna (far, mor och uppväxande) har fler verksamheter utanför familjen i olika institutionella sammanhang och mer egenintressen och personlig karriär att ta hänsyn till i relation till den egna familjen. Individualiseringen täcker således både något objektivt och subjektivt. Den tilltagande individualiseringen i samhället har varit ett återkommande tema i studier av efterkrigstidens samhälle (Dahlström 1988b, Dahlström 1990a).

Värderingarna bakom svensk och övriga nordiska länders rätt och då företrädesvis familjerätt med lagberedning och lagstiftning från 1915–1920 har haft en internationellt sett stark individcentrering (Schmidt & Strömholm 1964, Agell 1989). Den familjerättsliga lagberedningen och lagstiftningen under 1960- och 1970-talen har än mer betonat individens frigörelse från familjeenheten; skilsmässoregler gör det möjligt för barnlösa makar att få omedelbar äktenskapsskillnad när båda så önskar. Alla hänvisningar till skuld har tagits bort (Liljeström och Kollind 1990). Äktenskapet ses som en frivillig överenskommelse mellan självständiga parter. Underhållsskyldigheten har tunnats ut med de gifta kvinnornas ökade yrkesverksamhet.

Även socialrätten har individualiserats och förmåner har knutits till individen, inte till familjen. Avskaffandet av änkepensionen är här ett viktigt inslag.

Sedan slutet av 1960-talet och under 1970-talet har det blivit vanligare med samboende utan giftermål. I slutet av 1980-talet föddes fler barn utanför äktenskap än inom. Efterkrigstiden uppvisar en stigande skilsmässofrekvens. Separationsfrekvensen bland samboende är högre än bland gifta (Trost 1986, 1989, Ulla Björnbergs kapitel i denna bok). De konjugala banden har således blivit alltmer osäkra.

Den ökade frivilligheten i föräldraskap och kontroll av fruktsamhet har förstärkt individualismen. Sexualiteten har fått en mer hedonistisk innebörd genom tillkomsten av säkrare preventivmedel. Senare infördes legal abort som vidgade kvinnornas möjlighet att avbryta icke önskat havandeskap. Därmed fick kvinnorna ökade möjligheter att kontrollera sin fruktsamhet, en viktig maktresurs.

Familjens individualisering har också bestått i att barn och ungdomar fått en självständigare ställning i familjen. Expansionen av vårdande och utbildande institutioner har bidragit till detta. Barnens autonoma värde och ställning och tonvikten vid barnens bästa har successivt stärkts i lagstiftning och genom institutionella arrangemang. Barnens bästa har alltmer skjutits i förgrunden när det gäller vårdnadsfrågor vid

separation och skilsmässor (Kollind 1991).

Man brukar tala om ungdomskultur i samband med de på ungdomen inriktade speciella formerna för konsumtion och massmedial kommunikation som burit på nya värderingar och normer. Ungdomens särställning sammanhänger med utbildningsexplosionen.

Banden mellan förälder och barn i flera generationer har fått ökad betydelse med den ökande konjugala instabiliteten. Kärleken förgår men föräldraskapet består (Liljeström 1986a, Liljeström & Kollind 1990). Kärnfamiljbegreppet har förlorat i betydelse medan begreppet *familjekrets* med dess nätverk av relationer föräldrar-barn i flera generationer blivit viktigare för att förstå svenskt familjeliv (Liljeström 1984, Gaunt L 1986, Liljeström 1986b, Dahlström 1990a). Det har uppstått en större variation av familjetyper.

När dagens konservativa prioriterar familjen så är det en annorlunda familj än den gårdagens konservativa ville slå vakt kring på 1950-talet och tidigare. Det är den individualiserade, serviceberoende, funktionsviktiga och sårbara familjen man vill värna i den nyliberala orienteringen och udden är främst riktad mot staten och offentliga organ (Zetterberg 1990, Hinnfors 1991). Den ökade individualismen och det ökade serviceberoendet framträder inte längre som ett hot mot familjens funktioner. Inte heller framträder hustruns förvärvsarbete som lika hotande, även om de konservativa vill ge större utrymme för mödrarnas hemmafruroll genom vårdnadsbidrag.

Men håller man vid fast mellankrigstidens konservativa ideologi om familjen kan man se en upplösning av familjen i Sverige i dag. En amerikansk forskare förordar idag en mer gammalkonservativ familjepolitik med udden riktad mot jämställdhetssträvanden (Popenoe 1988, Dahlström 1990b).

Ändrat debattklimat: Den liberala vågen, den ekonomiska krisen och internationaliseringen

1980-talet har präglats av en liberal våg som förstärkts på 1990-talet. Socialismen har förlorat i trovärdighet genom den reellt existerande socialismens sammanbrott i Östeuropa och de svårigheter som traditionell socialdemokratisk politik och den svenska modellen mött under senaste årtionde. Den socialdemokratiska regeringens fall i Sverige 1991 kan ses som ett tecken. Huruvida vi i framtiden kommer att få en långvarig trend i denna riktning eller har att se fram mot ständiga cykliska svängningar mellan vänster och höger ser jag som en öppen fråga, mycket beroende av vad som kommer att ske på den globala scenen.

Den nya liberal-konservativa rörelsen sätter sitt hopp till marknaderna, den privata företagsamheten och det civila samhället med "den lilla världen" och familjerna (Zetterberg 1990). Staten och byråkratin utgör hotet som måste minskas. Det är i "den lilla världen" solidariteten och moralen frodas och den goda mänskliga förnyelsen äger rum. I övrigt skall de fria marknaderna råda inom ramen för en nedbantad demokratisk stats yttersta kontroll. Den ökade internationaliseringen leder till ökad makt och utrymme för marknadskrafterna. Länderna konkurrerar om det mest gynnsamma företagsklimatet (Lyttkens 1991).

Liberalismen betonar familjernas valfrihet och förordar en köns- och familjepolitik som stärker marknaderna. Nyliberalismen förordar privata former av service och marknader och söker minska offentlig verksamhet. Familjernas valfrihet i valet av service främjas genom att resurser tillordnas dem, t. ex. i form av allmänt vårdnadsbidrag eller öronmärkta tilldelningar för bestämda ändamål som utbildning, barnomsorg och annan social service.

Anhängare av en egalitär rollfördelning har pekat på risker för kvinnofällor i denna politik, dvs. arrangemang som främjar enför-sörjarfamiljen och uppmuntrar mödrarna att vara hemma och ge karriär-mannen och barnen en bättre markservice. Socialdemokratiska och socialliberala debattörer har kritiserat den nyliberala linjen, betonat den familjestödjande politikens positiva roll för familjernas fungerande och förordat lösningar där man i första hand främjar kollektiv service i privat eller offentlig regi till förmån för kvinnors förvärvsarbete.

Bilden är ganska oklar och framtiden oviss när det gäller det familjepolitiska handlandet i Sverige. Partier som moderater, kristdemokrater, nydemokrater och centerpartister tenderar att stödja en politik som främjar eninkomstfamiljen, t. ex. genom vårdnadsbidrag. Andra partier som liberaler-folkpartister, socialdemokrater och vänsterpartister stödjer i det stora hela tvåinkomstfamiljen med betoning av föräldraförsäkring och daghemsutbyggnad (Hinnfors 1991, s. 258–262).

Huruvida trenden mot tvåför-sörjarfamilj och den egalitära rollfördelningen kommer att fortsätta i framtiden är i dag osäkert. Vi har haft en trend i riktning mot tvåför-sörjarfamilj under efterkrigstiden i de europeiska länderna (Björnberg 1991). I de flesta kapitalistiska länder finns en föreställning om att tvåför-sörjarfamiljen och egalitär rollfördelning tillhör det "moderna". De förändringar i familjeförhållandena som presenterades i föregående avsnitt, t. ex. i fråga om individualiseringen talar för tvåför-sörjarfamiljen.

Men vi har andra lösningar i starka och ledande ekonomier som Japan och Tyskland där flertalet mödrar blir hemmafruar för att där-

med främja mannens och barnens förvärvs- och utbildningskarriär med allt mer uppslukande effektivitetskrav. Nya mönster för att organisera arbetslivet och arbetsmarknaden med stigande krav på medarbetarnas satsning på arbete och karriär motverkar i viss mån tvåförsörjarfamiljen och den egalitära rolldelningen. Den internationella moderniseringens "adoptionsstrategier" för medarbetares familjer bygger på enförsörjarfamiljens principer (Lyttkens 1991, s. 31 ff). Förändringarna i Östeuropa har åtminstone kortsiktigt försvårat tvåförsörjarfamiljens möjligheter med det offentliga sammanbrott.

Den hotande ekonomiska stagnationen, den ökade internationella integrationen och det stärkta nyliberala inslaget i politiken innehåller faror för den modell av jämställdhetspolitik som präglat Sverige. Här finns behov av ökade kunskaper och en forskning om kvinnors och mäns villkor med hänsyn till frigörelse och rättvisa. Här finns också ett behov av politisk kamp för att främja kvinnors och mäns frihet och jämställdhet inom ramen av vad som är önskvärt med hänsyn till andra ordningars krav (jfr s. 42–43).

Feministisk kritik av samhällsforskning och jämställdhetspolitik

Kvinnoforskare sätter den förda jämställdhetspolitiken i förbindelse med en patriarkal ordning. Det är inte möjligt för kvinnorna att driva igenom sina intressen när det sker mot männens etablerade intressen (Eduards 1986, 1990). De organ som driver jämställdhetspolitiken saknar kvinnlig partsrepresentation; Statsanpassade strategier leder mest till retoriska strategier (Dahlberg 1986). Den kritiska kvinnoforskningen måste ta ett "underifrån"-perspektiv, dvs. från de styrda kvinnornas situation och ifrågasätta de inslag i jämställdhetspolitiken som sammanhänger med den patriarkala ordningen (Widerberg 1986). Jämställdhetspolitiken har t. ex. lett till att vissa rättigheter som av tradition varit knutna till kvinnor som vårdare av hem och barn försämrats. Kvinnoforskare talar om "jämställdhetsväsendet" som ett slags bedrägligt system som inte nämnvärt minskar kvinnornas underordning och segregation och som verkar konfliktundvikande, döljande och legitimerande (Hirdman 1990, s. 105–111).

Feministisk forskning har ökat i omfattning och har fått ökat inflytande på opinionsbildningen. Den ser sig som en motståndsrörelse i förhållande till den etablerade forskningen och har organiserat sig självständigt. Den traditionella samhällsforskningen har försummat kvinnliga perspektiv och kvinnligt liv och förbigått viktiga hinder för

kvinnornas frigörelse och jämställdhet (Harding 1986, Holmberg & Lindholm 1989, Hirdman 1990).

Ett exempel är den filosofisk-teoretiska utvecklingen av tankar om rättvisa och jämlikhet. Det är påfallande att ledande filosofiska teorier om rättvisa, t. ex. Rawls och Nozicks, går förbi frågan om könen skilda ställning och utgår från en "könsneutral" modell som är svår att tillämpa på kvinnor med deras speciella arbetsuppgifter i den informella sektorn och den mänskliga reproduktionen (Pateman 1988, Okin 1989, Kymlicka 1991, Berggren 1991).

Kvinnliga forskare har ställt resonemang om kvinnornas särart mot resonemang om likhet och jämlikhet mellan könen (Hirdman 1983, Liljeström 1983, Carlsson 1986). Särarten har starkare understrukits av senare kvinnoforskare som en kritik av jämställdhet på männens villkor. Man kan få en fruktbar typologi av feministiska uppfattningar i könsfrågan utmed två dimensioner. Uppfattas kvinnor och män som olika eller lika och uppfattas kvinnliga och manliga intressen som harmoniska eller i konflikt (Berggren 1988)? Den radikala feminismen har sett kvinnor och män som väsentligen olika och i stark konflikt. Politiska ideologier har ofta ganska motsägelsefulla uppfattningar om dessa förhållanden.

En del feministiska forskare har fokuserat på teorier om *samhällets könsordning* (patriarkat, genusystem). Könsordningen omfattar social särhållning av könen (segregering) och mansdominans med underordning och förtryck av kvinnor och manlig ideologisk hegemoni med förtryck av kvinnliga erfarenheter, värden och synsätt (hierarki).

Några kvinnliga forskare har föreslagit termen *genus* (engelskans gender) för socialt kön för att framhäva systemets förankring i sociala förhållanden framförallt maktförhållanden och i socio-kulturella regler och symboler (Hirdman 1987, 1990). Andra kvinnliga forskare har menat att kroppsliga och sociokulturella faktorer är sammanvävda i varandra. Människan är både samhällsvarelse och könsvarelse (Liljeström & Kollind 1990 s. 228–229). Könsvarelse blir människan både i paret kärleksliv och i förhållandet föräldrar-barn. Att skilja ut en sociokulturell och symbolisk sida underskattar de kroppsliga och biomateriella faktorernas och de socio-sexuella relationernas roll i förhållandet kvinnor och män (Jónasdóttir 1991, 1992, Hallberg 1991, kapitel 4).

Oenigheten om de socio-sexuella förhållandenas roll sammanhängs med två skilda perspektiv på könsordningen i samhället (Holmberg & Lindholm 1990, s. 237 – 243).

1. Ett perspektiv lägger huvudvikten vid det moderna samhället och de socio-kulturella förhållanden och processer, särskilt maktförhållan-

den, som återskapar det patriarkala genussystemets hierarki och segregation i det moderna samhället (Hirdman 1988, 1990).

2. Ett annat perspektiv riktar intresset på det allmänmännsliga, antropologiska och socialpsykologiska ursprunget till könsförhållanden och finner kärnan i könsens helt olika par- och förälder-barnrelationer. De könsdifferentierade förälder-barnrelationerna grundlägger uppfattningar av och identifikation med kön som generation efter generation skapar en ursprunglig asymmetri mellan könen (Dinnerstein 1976, Chodorow 1978, 1989, Liljeström 1981, 1986 a och b). Denna asymmetri skapar förutsättningar för en ständig spänning och ett främlingskap mellan kvinnor och män.

Det finns dock en viss enighet över dessa skilda tolkningar av könsordningen – att könsordningen (patriarkatet, genussystemet) ändrat karaktär under detta århundrade med välfärdsstatens uppkomst. Tidigare rådde ett husbondvälde i en hushållsekonomi med familjen som bas och religionen som legitimitet och stöd. Dagens mansvälde har en mer opersonlig karaktär med staten och professioner som förmedlande institutioner och vilande på strukturer och idéer i arbetsmarknads-, företags- och arbetsorganisation (Dahlström & Liljeström 1981, Hernes 1984, Sörensen 1984, Hirdman 1990). Det innebär att dagens kvinnoförtryck är mindre synligt och döljs av könsneutrala formuleringar. Den könsneutrala retoriken innebär att man talar om människor utan hänsyn till deras kön, ofta utgående från mannen som det normala och acceptabla. Därmed förbiser man de kvinno-specifika hindren för frihet och jämställdhet. Detta bidrar till den "avkönade jämställdheten" som tidigare berördes.

Dagens kvinnoforskare tenderar att avfärda könsrollsteorier som otillräckliga (Esseveld 1988, Jónasdóttir 1984). En ledande svensk kvinnoforskare låter könsrollsteori betyda tro på biologisk determinism, utesluta maktförhållanden, härleda egenskaper hos könen ur naturen och arbetar med en enkel dualism (Hirdman 1990, se not s. 75, 1991).

Några kvinnoforskare har kompletterat genusteorin med en teori om genuskontrakt. Den har använts både på parets nivå och på kollektiv nivå (Haavind 1984, Pateman 1988, Hirdman 1990, 1991, Åström & Hirdman 1982). Begreppet *kontrakt* har använts litet olika av kvinnoforskarna. En forskare ger kontraktet en klart förtryckande innebörd (Pateman) medan andra mer förknippar den med förhandling och parternas maktresurser (Haavind). Yvonne Hirdman vill "avgifta" kontraktet från sin rationellt kalkylerande innebörd och avse de

idéer och föreställningar, de informella och formella regler och de normer som gäller mäns och kvinnors platser, sysslor och egenskaper i samhället.

Yvonne Hirdman urskiljer i maktutredningens slutbetänkande en sekvens av typiska "kontrakt" i den senare historiska utvecklingen i Sverige:

1. Husmoderskontraktet eller den historiska kompromissen 1930–1960.
2. Jämlikhetskontraktet 1965–1975/80.
3. Jämställdhetskontraktet efter 1975/80.

Den tidigare kopplingen till köns jämslälldhet och allmän social utjämning under jämlikhetskontraktets tid har minskat. Idag får lika rättigheter, lika skyldigheter och lika möjligheter ge innebörden åt jämslälldhet. Den ökade samhälleliga integreringen av kvinnorna har lett till kraftigare och synligare konflikter mellan könen. Indragandet av kvinnor i verksamheter leder till en förändring av dessa. Samtidigt inträder internsegregering som vidmakthåller viss åtskillnad. Detta gäller såväl arbetsmarknad som politik.

Yvonne Hirdman ser två möjliga scenarier för framtiden. I den "mörka bilden" kommer segregeringen som underordningens motor att tillta. De marknadsanpassade alternativen till offentlig omsorg kommer att inverka och kvinnor hänvisas till nya former av det gamla "hemarbetet". "Förhelligandet" av institutioner leder till att det blir kvinnorna som får lösa den ekonomiska krisen genom obetalt arbete.

"Den ljusa bilden" betonar vikten av den för både män och kvinnor utökade utbildningen och den större gemenskapen i kultur. Den manliga normen ändrar kvalitet. Den lilla världen tillmäts större betydelse och ges mer av offentlighet. Rättvisekrav blir mera accepterade, t. ex. ifråga om ansvar för omvårdnad.

Feministisk kritik och kritisk forskning

Denna antydning av tankar i några aktuella feministiska analyser ger inte alls rättvisa åt variationen, bredden och de många kreativa inslagen i kvinnoforskningen. Jag har ganska godtyckligt valt ut Yvonne Hirdmans tankar som objekt för kritisk reflektion. Genom maktutredningen har hennes tankar fått en betydande vikt. Jag instämmer med flera av de tänkvärda tolkningarna som görs, t. ex. tanken om

framtidens ovissa och motsägelsefulla sammansättning av mörka och ljusa bilder.

Men jag vill samtidigt peka på vissa problem som framträder hos en del aktuell feministisk kunskapsutveckling. En del feministiska tankar står i motsättning till den syn som präglade min forskning i KLA och efterföljande forskning som jag drivit tillsammans med Rita Liljeström. De flesta av dessa problematiserande teman återfinns i kvinnoforskningens självreflektion (Jónasdóttir 1984, 1991)

1. *Förvanskningen och den polemiska omtolkningen av könsrollsanalys* som framträder hos några kvinnoforskare försvårar saklig kommunikation och idéhistoriska jämförelser och leder till bortdefiniering av alternativa synsätt. Könsroll ges en betydelse som avviker från gängse betydelse i nordisk beteendevetenskap. KLAs och anknytande studiers könsrollsteorier har tvärtemot vad som sägs stora beröringspunkter med teorier om könsordning, t. ex. när det gäller de kunskaps sociologiska och kultursociologiska förhållanden och maktförhållanden betydelse för könsordningens upprätthållande; Könsroller utgör viktiga element i könsordningen (Jónasdóttir 1984, 1991 kapitel 3).

2. Om genusteorin ensidigt sysslar med de mekanismer som vidmakthåller det moderna samhällets könshierarki och könssegregation riskerar den att hamna i *en systemfunktionalistisk fälla*; Det moderna samhället blir till sitt begrepp förtryck och särhållande av kvinnor och andra mönster ses som bidragande till att vidmakthålla det patriarkala genussystemet. Det blir då svårt att utnyttja begreppet för jämförelser i tid och rum och söka bestämma grader av frihet och jämställdhet för könen.

Den moderna könsordningen ges ibland på ett allmänt taget-för-givetplan en väl enkel karakteristik i termer av underordning och förtryck av kvinnor. Det karakteristiska för mansdominansen i dagens samhälle med dess "avkönade ojämställdhet" är att de processer som leder till underordning och förtryck av kvinnor inte är uttryckta-normerade, klart institutionaliserade och/eller tar form av en klar över/underordning eller ensidigt könsförtryck. Ojämställdheten skapas av komplicerade processer invävda i andra ordningar som endast i en mera metaforisk bemärkelse kan betecknas som underordning och förtryck av kvinnor. Männens maktövertag ligger mycket på det kunskaps sociologiska planet där männen råder över skapandet av idéer, föreställningar och värderingar och bestämmer över problem- och handlings-formuleringar. Kvinnor förhindras att omsätta personliga

erfarenheter i kollektivt handlande (Eduards 1992). Harriet Holter understryker i sin analys av könsordningen i detta arbete könsordningens delvis dolda karaktär och maktrelationernas invecklade karaktär.

För att underbygga schematiska teorier om könsordning finns det en risk att överdriva männens makt och förtryck och kvinnornas vanmakt och elände (Åström & Hirdman 1992). En del analyser tenderar att lägga huvudvikten vid konflikten mellan könen och ser spelet mellan dem som enbart ett nollsummespel där den enes vinst alltid är den andres förlust.

3. Det införda *kontraktbegreppet* är mångtydigt. Ibland betyder det ett modus vivendi som uppnåtts genom kamp och förhandling mellan parter i en historisk situation, en historisk kompromiss. Ibland används det för att göra något slags utvärdering av ett visst historiskt kontrakt med hänsyn till vinst och förlust för det kvinnliga respektive manliga kollektivet. Den senare utvärderingen görs utan någon redovisad empirisk underbyggnad och blir ett ganska löst tyckande. Kontraktet blir ett bedrägligt arrangemang som legitimerar kvinnornas förfördelning. Här borde något slags metodiskt övervägande äga rum om hur man empiriskt grundar sådana värderande tolkningar av könskollektivets vinster och förluster. Detta aktualiserar den besvärliga frågan om att klargöra vad kvinnointresse innebär (Jónasdóttir 1991, kapitel 3 och 7).

4. Det har framförts kritik mot själva begreppet jämställdhet. Ordet jämställdhet ges ibland en annan betydelse än den vedertagna (betydande jämlikhet vid jämförelser mellan könen) och får t. ex. betyda att "ställa två olika sorter jämnt bredvid varandra" för "att beteckna det konfliktundvikande, genussystemanpassade komplementära mellan könen" (Hirdman 1990 s. 106).

Här är angeläget att analysera termerna jämställdhet, jämlikhet, och rättvisa i deras faktiskt varierande och önskvärda betydelser. Jag gjorde i KLA en första ansats till analys av begreppen jämställdhet och frihet som hade varit värda att utveckla vidare. Vi har många betydelser och etiska principer för att resonera om jämlikhet och rättvisa och det finns vetenskapliga ansatser att reda ut rättvisa t. ex. i teorier om distributiv rättvisa. (Dahlström 1971, kapitel 6, Törnblom 1976, Moore 1978, Walzer 1983, Fredholm 1990).

Det karakteristiska för rättviseresonemang är deras beroende av olika institutioner (Walzer 1983). Det gör det svårt att föra rättviseresonemang som gäller över alla institutioner. Principen om jämlikhet som

lika fördelning av resultat är tvivelaktig i en del situationer, t. ex. när det gäller fördelning av välfärd. Likhetsprincipen är försvarlig när det gäller rättsliga förhållanden som rättigheter och skyldigheter. I många fall resonerar vi om rättvisa enligt principen att vederbörande skall belönas i förhållande till värdet av vad vederbörande bidrar med. I andra områden följer vi principen fördelning efter behov, t. ex. när det gäller vård av olika slag. I resonemang om rättvisa finns det anledning att ta hänsyn till särart ifråga om kompetens, meriter, läggning, preferenser, behov och livssituation. Norska sociologer föredrar ibland att tala om lika värde i stället för likhet (Gullvåg Holter m. fl. 1991).

Samhället omfattar kvinnliga och manliga sfärer som rör sig med olika rättvisepprinciper. Kvinnliga forskare har skiljt på en manlig nyttorationalitet och en kvinnlig omsorgsrationalitet med olika normativa och värdemässiga synsätt (Sörensen 1982, 1984). Det har gjorts ansatser till att klargöra en feministisk moral utifrån kvinnlig praxis, som kunde utvecklas till en feministisk rättviseteori (Holm 1990). Jag skulle vilja se en mera systematisk ansats till att utveckla en feministisk rättviseteori som då har anledning att ta hänsyn till de kvinno-specifika villkor som tidigare berördes (Pateman 1988, Okin 1989, Kymlicka 1991, Berggren 1991).

5. Kvinnoforskningen har i Sverige haft en stark anknytning till marxism och socialism och har så fortfarande. De förutsättningar som marxistiskt-socialistiska teorier vilat på har idag delvis förlorat i trovärdighet (Dahlström 1991, 1992). Jag upplever att dagens kvinnoforskning alltför litet ägnar intresse åt aktuella tendenser mot ökad global ekonomisk integrering, större utrymme för marknadskrafter, ekonomisk stagnation, krympning av det offentliga, den informella sektorns och familjernas funktioner och den ökande individualismen i familjerna. Det behövs en ny feministisk teoriansats i analysen av aktuella trender (Lewis 1982).

En sådan utvecklad analys måste inkludera inte bara könsordningen som analytiskt abstraherbar utan också andra ordningar med segregering och ojämlikhetsskapande funktioner som den ekonomiska ordningen, ekologiska ordningen, mänskliga reproduktionsordningen, klassordningen, etniska ordningen och rumsliga ordningen (centrum och periferi). En övergripande, helhetlig samhällsteori och politik behöver relatera dessa ordningar till varandra. Värdemässiga bedömningar, t. ex. av rättvis fördelning av makt och välfärd mellan kvinnor och män, behöver ta hänsyn till samhällets andra ordningar. En bedömning av ett givet samhälles fördelning av status, välfärd och makt mellan kvinnor och män måste t. ex. ta hänsyn till effekterna av den-

na könsordning på produktionsordningens effektivitet, produktivitet och växt. En politik som syftar till frihet och jämlikhet måste ta hänsyn till de olika ordningarnas källor för orättvisa (Richards 1980). Resonerar man bara utifrån könsordningen hamnar man i *en abstrakt utopism* som jag ställer mig kritisk till.

Samtidigt ställer övergripande helhetliga samhällsteorier krav på förutsättande antaganden om t. ex. dominerande samhälleliga föreställningar och alternativ till dessa, samhälleliga kriser och deras uppkomst och övervinnande och vägar för att upplysa aktörer om vägar att övervinna kriser (Fay 1987, Dahlström 1989b, 1992). Här finns risker för att man går för långt i förutsättande antaganden som jag menar varit fallet i de röda (ny marxistiska), blå (nyliberala) och gröna (själv tillitsorienterade) fundamentalistiska vågor som sköljt över samhällsvetenskapen under senare årtionden.

Dagens teorier om könsordning kan ses som en strävan mot en sådan övergripande teori. Faran är att hamna i en "rosa fundamentalism" som förutsätter mer än vad som är trovärdigt. Jag har själv förordat en mer pragmatisk samhällskritik som är försiktigare med förutsättande antaganden och som söker utvärdera vad förändringar innebär för kvinnor och män med hänsyn till i dagens samhälle relativt accepterade värderingar kring rättvisa och frihet (Dahlström 1989b, 1992).

6. Kritisk forskning och kvinnoforskning har övertygande visat att traditionell forskning ofta begränsats till manliga synsätt och erfarenheter. Detta förhållande har varit ett bärande motiv för att organisera en feministisk forskning där kvinnor som forskare, kvinnliga erfarenheter och kvinnliga intressen skjutits i förgrunden. Men det har funnits delade uppfattningar om hur denna feministiska forskning eller kvinnoforskning skall uppfattas och organiseras och hur den skall förhålla sig till annan "traditionell" forskning.

Samhällsvetenskap tenderar att ha en orientering mot specifika intresser och intressegrupper (Dahlström 1980). Menar man med kvinnoforskning en rörelseorienterad forskning finns det anledning till några reflektioner. Rörelseorientering har fördelar i mobiliseringen av motstånd mot institutionaliserade idéer och konventionella sanningar. Leder rörelseorienteringen till rörelsestyrning uppstår problem. Rörelsestyrd forskning är något som brukar ifrågasättas i forskningspolitiska sammanhang. Det finns här *risker att* forskningen blir sektarisk, ideologiskt snäv och ensidigt vinklad. När det sägs att politik och vetenskap skall bli ett invecklar man sig i allvarliga vetenskapsteoretiska problem.

Om kvinnoforskning skall ges betydelsen av forskning av kvinnor om kvinnor för kvinnors intressen uppkommer kravet på en mer allsidig belysning om förhållandet män och kvinnor med inslag av mansforskning, uppbyggd analogt med kvinnoforskning. Frånvaron av mansforskning har setts som ett vakuum i nuvarande kunskapsutveckling om förhållandet mellan kvinnor och män ("Mannen i förändring" 1986, Bengtson & Frykman 1987).

Mansforskning kan tänkas i olika skepnad. Eftersom den traditionella mansrollen är kopplad till mansförtryck blir ett kritiskt moment viktigt. Förslag till en sådan kritisk mansforskning har nyligen utvecklats i Norge (Gullvåg Holter m. fl. 1991).

Forskning om parets interna relationer aktualiserar frågan om mansforskning (Haavind 1984). De kreativa tolkningarna av relationen mellan par som gjorts på grundval av kvinnliga erfarenheter i kvinnliga tolkningar med hänsyn till kvinnliga intressen riskerar att leda till en *kvinnocentrerad* kunskap. Den kvinnliga bilden borde konfronteras med motbilder vilande på mansforskning. Hur man sedan tar sig därifrån till något slags "integrerad" tolkning av relationerna mellan par blir ett delikat vetenskapligt problem. Samma problem dyker upp när det gäller utvärderingen av könskollektivens vinster och förluster vid förändringar av historiska genuskontrakt.

En självreflekterande text om feministisk forskning uppehåller sig vid de nya perspektiv och kunskaper som feministisk forskning öppnat upp och skapat och som försumrats av traditionell forskning ("90-talets kvinnoforskning – problem och utmaningar" 1988). Kvinnoforskare ser svårigheter att överskrida de akademiska ämnenas begränsning och uppnå en tvärvetenskaplig helhetlig kunskap.

Det har givits vetenskapsteoretiska skäl för kvinnoforskning i form av en kunskapsteoretisk (epistemologisk) ståndpunktsteori som på goda grunder kan ifrågasättas; Att kvinnorna i kraft av sin ställning i samhället skulle ha en "privilegierad epistemologisk position" som garanterade deras kunskapsutvecklings trovärdighet (Hallberg 1991, 250–256 ff).

Feministiska forskare har haft delade meningar om man kan tala om en feministisk ståndpunkt. Det har framträtt en "post-modernistisk" syn som hävdar att feministiska strävanden, program och teorier har *ett historiskt, socialt och ideologiskt beroende* och måste modifieras med hänsyn till historiska situationers särskilda villkor (Harding 1986, Lindholm 1990, Peterson 1991). Kvinnoforskningens mångfald bestyrker detta. Andra feministiska debattörer har varnat för alltför relativistiska ståndpunkter och argumenterat för en mera "ståndpunktsliknande" vetenskapsteori eller för en allmän rationell veten-

skapsteori (Zita 1988, Foss-Fridelius 1990, Hallberg 1991 s. 160–173).

Kvinnoforskningen har svårigheter i att precisera vad det är för slags kvinnoperspektiv som karakteriserar kvinnoforskningen. Det feministiska perspektivet kan uppfattas som ”enögt” och leda till ”platta verklighetsbeskrivningar” (Wikander 1988, s. 42). Det ”maskulinistiska” perspektivet och det feministiska perspektivet behöver överskridas till ett helhetsperspektiv. Med en sådan syn borde kvinnoforskning kunna förenas med kritisk forskning som jag själv företrätt i KLA och senare arbeten i samarbete med Rita Liljeström.

Jag menar att den syn som låg till grund för mitt bidrag i KLA och senare anknytande arbeten var *ett kritiskt konfliktmedvetet perspektiv*. Det är av avgörande betydelse för forskningen att klarlägga de sociala och ideologiska förutsättningarna och premisserna för kunskapsutvecklingen. Forskaren måste vara medveten om rådande konflikter och intresseparter och förhålla sig kritisk till rådande ideologier och kunskapsutveckling.

Idékritiken innebär bland annat ett klargörande av rådande värderingar och en strävan att finna sådana värden och kriterier som kan användas över konfliktgrupper för utvärdering av olika alternativ, t. ex. vad gäller rättvisa i välfärdsfördelning och jämlikhet i maktresurser. Jag har i senare arbeten mera ingående utvecklat detta kritiska konfliktmedvetna perspektiv (Dahlström 1971, 1987b, 1989b och 1992). En sådan kritisk forskning ställer sig tveksam till att förena vetenskaplig kunskapsutveckling med politiska organisationers och rörelers kunskapsutveckling genom att centrera vetenskapen till den ena partens erfarenheter och intressen.

Man kan fråga sig hur perspektiven i KLA i princip förhåller sig till de ovannämnda båda huvudperspektiven på könsordningen i samhället: (1) det könsuppdelade föräldraskapet och parförhållandet som ursprunget till könsordningen och (2) det könsuppdelade maktsystemet som ligger till grund för återskapandet av könsordningen i det moderna samhället. Båda dessa perspektiv kan i viss utsträckning ses som inbördes komplementära för att förstå och förklara könsordningen i det moderna samhället.

Båda dessa perspektiv är i princip i delar förenliga med de tankar jag utvecklade i KLA. Temat att män och kvinnor skall dela ansvaret och deltagandet inom livets och samhällets sfärer i form av produktion-arbete, hem-barn och politik-offentlighet ligger i linje med Dorothy Dinnersteins, Nancy Chodorows och Rita Liljeströms tankar om ett delat föräldraskap och delad socialisation. Så länge människorna är fångna i en snäv uppsättning av verksamheter och könsroller blir

de "ofullgångna" människor och först när de delar en mera allsidig uppsättning av verksamheter och mänskliga roller blir de "hela" människor. En reformrörelse måste söka sig bortom resonemangen om likhet och särart (Eduards 1992).

En sådan utopisk förändring förutsätter en annorlunda maktfördelning mellan män och kvinnor och en ökad betydelse för vård och omsorg (det kvinnliga) i den samhälleliga helheten. Sådana radikala förändringar förutsätter en kamp på många nivåer för förändring av institutioner, kulturmönster och maktförhållanden. En analys av de maktprocesser som upprätthåller könsordningen är strategisk. Jag har aldrig tänkt mig att förändringar inom köns- och familjeområdet skulle kunna komma till stånd utan organisation och kamp. Den allmänna analysen i KLA av förutsättningen för frigörelse och jämställdhet betonade starkt maktförhållandenas betydelse (KLA, 39–42).

Jag är son till en engelsk suffragett som tiden före första världskriget tappert kämpade mot den engelska polismakten. Det gör att jag har den djupaste förståelse för kvinnokampens nödvändighet och villkor i olika historiska situationer. När jag i KLA menade att frågan om mäns och kvinnors frigörelse och jämställdhet var en gemensam samhällsfråga så föreställde jag mig att kvinnorna skulle organisera sig och kämpa för dessa mål, gärna med stöd av genuint kulturradikala män.

Litteratur

- Adolfson, Eva (1980), *Livstycken. Om kollektivets röster, varuvärldens myter, kvinnans liv och dikt*. Liber Förlag.
- Agell, Anders (1989), *Familjerätt och ideologi i Familjen – primärgrupp i motvind*. Seminarium anordnat av Rättsfonden.
- Andersson, Esping (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press.
- Asplund, Johan (1967), "George Herbert Mead" i Asplund, Johan (red), *Sociologiska teorier*. Almqvist & Wiksell.
- Asplund, Johan (1969), "Den symboliska interaktionismens värde-
ringsrelevans". *Sociologisk forskning* 1969 nr 1.
- Baude, Annika m. fl. (1968), *Kvinnors liv och arbete*. Prisma.
- Bengtsson, Margot & Frykman, Jonas (1987), *Om Maskulinitet. Mannen som forskningsobjekt*. JÄMFO rapport nr 11.
- Berger, Brigitte & Berger, Peter L. (1983), *The War over the Family. Capturing the Middle Ground*. Hutchinson.
- Berger, Peter & Luckman, Thomas (1966), *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Doubleday & Company, Inc.
- Berggren, Anne Mari (1988), "Anne Mari Berggren svarar Maud Edwards och Ulla Manns". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988 nr. 4. s. 61–66.
- Berggren, Anne Marie (1991), *Frihet och jämlikhet i Könrelationsbetydelse som vetenskaplig kategori*. Delegationen för jämställdhetsforskning. Rapport 21 mars 1991.
- Björnberg, Ulla (1991), "Parenting in Transition" i Björnberg, Ulla (red), *European Parents in the 1990s. Contradictions and Change*. Transaction Publishers.
- Björnberg, Ulla & Bäck-Wiklund, Margareta (1987), *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*. Daidalos.
- Carlsson, Christina (1986), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1980–1910*. Arkiv avhandlingsserie 25.
- Chodorow, Nancy (1978), *The Reproduction of Mothering*. University of California Press.
- Chodorow, Nancy (1989), *Feminism and the Psychoanalytic Theory*. Yale university Press.
- Dahlberg, Anita (1992), "Aktivt jämställdhetsarbete – frigörelse med förhinder". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1986:3.
- Dahlerup, Drude (1973), *Socialisme og kvindefrigørelse i det 19: århundrede*. GMT, Århus.
- Dahlström, Edmund (1962), "Analys av könsrollsdebatten" (med ap-

- pendix) och "Familjen och gifta kvinnors förvärvsarbete" (med appendix) i *Kvinnors liv och arbete*. Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Dahlström, Edmund (1968), "Analys av könsrollsdebatten" i Baude, Annika (red), *Kvinnors liv och arbete*. Prisma.
- Dahlström, Edmund (1971), *Klasser och samhällen. Teorier om social skiktning och social integration*. Prisma.
- Dahlström, Edmund (1981), *Samhällsvetenskap och praktik*. Liber förlag.
- Dahlström, Edmund (1986), "Teori och ideologi om familj och samhälle", *Sociologisk forskning* 1986:2. En fullständig version av uppsatsen finns på Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Dahlström, Edmund (1987a), "Everyday-Life Theories and their Historical and Ideological Context" i Himmelstrand, Ulf. (red), *The Multiparadigmatic Trend in Sociology*. Studia Sociologica Uppsaliensis.
- Dahlström, Edmund (1987b), "Maktanalysers kontextuella och ideologiska förankring", Petersson, Olof (red), *Maktbegreppet*. Carlssons.
- Dahlström, Edmund (1988a), *Arbetets maktförhållanden*. Maktutredningen.
- Dahlström, Edmund (1988b), "Individ och kollektiv i ideologi, socialisation och vardag" i Himmelstrand, Ulf & Svensson, Göran (red), *Sverige – vardag och struktur. Sociologer beskriver det svenska samhället*. Norstedts.
- Dahlström, Edmund (1989a.), "Theories and Ideologies of Family Functions, Gender Relations, and Human Reproduction" i Katja, Boh et al (red), *Changing Patterns of European Family Life*. Routledge.
- Dahlström, Edmund (1989b), "Om kritisk samhällsvetenskap" i Bohlin, J. m. fl. (red), *Samhällsvetenskap Ekonomi Historia*. Festskrift till Lars Herlitz. Daidalos.
- Dahlström, Edmund (1990a), *Familjen mellan individualism och storskalighet*. Stencil. Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Dahlström, Edmund (1990b), Recension i *Sociologisk forskning* nr 2 1990 s. 58–62.b.
- Dahlström, Edmund (1991), *Sociology and society*. Forskningsrapport nr 100. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Dahlström, Edmund (1992), "Moderniseringens gränser, samhällsvetenskapens självreflexion" i Bertilsson, M. & Molander, A (red), *Handling, norm och rationalitet*. Daidalos.

- Dahlström, Edmund & Liljeström, Rita (1967), *Changing Roles of Men and Women*. Gerald Duckworth.
- Dahlström, Edmund & Liljeström, Rita (1968), "Familjen och gifta kvinnors förvärvsarbete" i Baude, Annika (red), *Kvinnors liv och arbete*. Prisma.
- Dahlström, Edmund & Liljeström, Rita (1981), "Det patriarkala arvet" i *Sociologisk forskning* 1981:2.
- Dinnerstein, Dorothy (1976), *The Mermaid and the Minotaur*. Harper & Row.
- Eduards, Maud Landby (1986), "Kön, stat och jämställdhetspolitik". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1986:3.
- Eduards, Maud Landby (1990), "Att studera och värdera välfärd". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2:1990.
- Eduards, Maud Landby (1992), "Den feministiska utmaningen" i Åström, Gertrud & Hirdman, Yvonne (red), *Kontrakt i kris*. Carlssons.
- Elster, Jon. (1985), *Making Sense of Marx*. Cambridge University Press.
- Esseveld, Johanna (1988), *Beyond Silence. Middle-aged Women in the 1970's*. Avhandling. Lund.
- Fay, Brian (1987), *Critical Social Science*. Polity Press.
- Fletcher, Ronald (1988a), *The Shaking of the Foundations. Family and Society*. Routledge.
- Fletcher, Ronald (1988b), *The Abolitionists. Family and the Marriage under Attack*. Routledge.
- Forsen, Bosse (1973), *Kritik av rollteorin*. Bokförlaget Korpen.
- Foss-Fridelius, Rita (1990), "Relativism och realism i feministisk vetenskapsfilosofi". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1990 nr 3.
- Fredholm, Eva (1989), *Sin lön värd*. Monografi från sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Fredriksson, Ingrid (1987), *Jämställdhet. Om könsideologier*. Tiden.
- Fürst, Gunilla (1986), *Från försök till vedertagen ordning. Om kvinnors integration i traditionellt manligt arbete*. Forskningsrapport nr 83, Sociologiska institutionen, Göteborg.
- Gaunt, Louise (1986), *Familjekretsen. Bosättning, umgänge och omsorg*. Statens institut för byggnadsforskning.
- Gershuny Jonathan (1985), *Sociala innovationer och arbetsdelning*. Röda bokförlaget.
- Granath, Erna & Larsson, Lena (1985), *Kvinnoplats. En arbetsstudie av kvinnors vardag på kontor*. Liber.
- Gullvåg, Holter Øystein, Lorentzen, Jörgen & Oftung, Knut (1991), *Det farliga kjönnet. Om mannsforskningens grundlag og muligheter*. Arbeidsforskningsinstituttet.

- Göransson, Anita (1988), "Fältet, strategierna och framtiden". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988 nr 3-4 s. 4-18.
- Haavind, Hanne (1984), "Love and Power in Marriage" i Holter, Harriet (red), *Patriarchy in a welfare society*. Universitetsforlag.
- Hallberg, Margareta (1991), *Kunskap och kön – en vetenskapsteoretisk studie*. Vetenskapsteoretiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Harding, Sandra (1986), *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press.
- Haukaa, Runa, Hoel, Marit, Haavind, Hanna (red) (1982), *Kvinnoforskning: Bidrag til samfunnsteori*. Festskrift till Harriet Holter. Universitetsforlag.
- Hernes, Helga Maria (1984), "Women and the Welfare State. The Transition from Private to Public Dependence" i Holter, Harriet (red), *Patriarchy in a Welfare State*. Universitetsforlag.
- Hinnfors, Jonas (1992), *Familjepolitik. Samhällsförändringar och partistrategier 1960-1990*. Göteborg Studies in politics.
- Hirdman, Yvonne (1983), "Mellan likhet och särart – kvinnorörelsens historia i ett annat perspektiv". *Rapport från kvinnouniversitetet. Vetenskap, patriarkat och makt*. Akademilitteratur.
- Hirdman, Yvonne (1987), *Makt och kön*. I Petersson. Olof (red), *Maktbegreppet*. Maktutredning. Carlssons.
- Hirdman, Yvonne (1989), *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*. Carlssons.
- Hirdman, Yvonne (1990), "Genussystemet" i *Demokrati och Makt i Sverige*. Maktutredningens huvudrapport. SOU 1990:44.
- Hirdman, Yvonne (1991), "The Gender System" i *Moving On. New Perspectives on the Women's Movement*. Aarhus University Press.
- Holm, Ulla (1990), "Behöver moralfilosofin feminister?" *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1990:16.
- Holmberg, Carin och Lindholm, Margareta (1989), "Feministisk teori" i Månsson, Per (red), *Moderna samhällsteorier. Traditioner riktningar teoretiker*. Prisma.
- Holter, Harriet (1962), "Kjønnsroller og social struktur, Fra barn til voksen och Enslige kvinner i yrkeslivet" i *Kvinnors liv och arbete*. Studieförbundet näringsliv och samhälle.
- Holter, Harriet (1970), *Sex Roles and Social Structure*. Universitetsforlaget.
- Holter, Harriet (1984), "Women research and social theory" i Holter, Harriet (red), *Patriarchy in a Welfare Society*. Universitetsforlag.
- Holter, Harriet, Ve, Hildur, Gjertsen, Arild, Hjort, Haldis (1975), *Familien i Klassesamfunnet*. Pax forlag.

- Ingelstam, Lars (1980), *Arbetets värde och tidens bruk – en framtidsstudie*. Sekretariatet för framtidsstudier. Liber förlag.
- Israel, Joachim (1963), *Socialpsykologi*. Norstedts.
- Jónasdóttir, Anna G. (1984), *Kvinnoteori – Några perspektiv och problem inom kvinnoforskningens teoribildning*. Högskolan i Örebro. Skriftserien 32.
- Jónasdóttir, Anna G (1991), *Love, Power and Political Interest*. Avhandling, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet. Örebro Studies 7.
- Jónasdóttir, Anna G. (1992), "Har kön någon betydelse för demokratin" i Åström, Gertrud & Hirdman, Yvonne (red), *Kontrakt i kris*. Carlssons.
- Kollind, Anna-Karin (1991), *Familjerådgivning i ett socialpolitiskt perspektiv*. Stencil. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Kvinnors liv och arbete* Dahlström, Edmund, Holter, Harriet, Brungulbrandsen, Sverre, Tiller, Per Olav, Dahlström, Gösta och Thyberg, Stina. Kvinnors liv og arbeid. Svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem. Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Kvinnors makt och inflytande*. (1989), JÄMFO. Rapport nr 15.
- Kyle, Gunhild (1979), *Gästarbeterskor i manssamhället. Studier om industriarbetandekvinnors villkor*. Liber förlag.
- Kymlicka, Will (1991), "Rethinking the Family", *Philosophy and Public Affairs*, Winter 1991 vol 20 no 1.
- Lewis, Jane (1982), "Högerpolitik och välfärdsreformer – Om behovet av en ny feministisk analys" i Åström, Gertrud och Hirdman, Yvonne (red), *Kontrakt i kris*. Carlssons.
- Liljeström, Rita (1968), *Jämställdhetens villkor*. Sveriges Radios förlag.
- Liljeström, Rita (1973), *Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle*. Publica.
- Liljeström, Rita (1976), *Roller i omvandling*. SOU 1976:71.
- Liljeström, Rita (1981, 1983), *Det erotiska kriget*. Publica.
- Liljeström, Rita (1983), "Går det att förena likhet och särart?" i *Vetenskap patriarkat och makt*. Rapport från kvinnouniversitetet. Akademilitteratur.
- Liljeström, Rita (1984), "Paret som kitt mellan generationerna" i Andersson, B.-E. (red), *Familjebilder. Myter, verklighet, visioner*. Studieförbundet näringsliv och samhälle.
- Liljeström, Rita (1986a), "Individen, paret och banden mellan generationerna", *Sociologisk forskning* 1986:2.
- Liljeström, Rita (1986b), "Överlevandets organisering" i *Arbetets döttrar*. Akademilitteratur.

- Liljeström, Rita (1992), *Uppväxtvillkor*. Omarbetad upplaga. Liber förlag.
- Liljeström, Rita & Dahlström, Edmund (1981), *Arbetarkvinnor i hem, arbets- och samhällsliv*. Tiden.
- Liljeström, Rita och Kollind, Anna-Karin (1990), *Kärleksliv och föräldraskap*. Carlssons.
- Lindholm, Margareta (1990), *Talet om det kvinnliga. Studier av feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*. Forskningsmonografi. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Lyttkens, Lorenz (1991), *Uppbrottet från lagom. En essä om hur Sverige motvilligt tar sig in i framtiden*. Akademeia.
- MacFarlane, Allan (1978), *The Origin of English Individualism. The Family, Property and Social Tradition*. Basil Blackwell.
- MacFarlane, Allan (1986), *Marriage and Love in England 1300–1840*. Basil Blackwell.
- Mannen i förändring*. SOU 1986:150.
- Mingione, Enzo (1991), *Fragmented Society. A Sociology of Economic Life beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell.
- Moberg, Eva (1961), *Kvinnans villkorliga frivivning*. Unga Liberaler. Stockholm.
- Moore, Barrington Jr. (1978), *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*. The Macmillan Press Ltd.
- Nilsson, Arne (1988), *Strukturomvandling och arbetsmarknads-segmentering. En studie av arbetsmarknadens utveckling i Sjuhäradsbygden*. Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- ”90-talets kvinnoforskning – problem och utmaningar”. *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nummer 3–4 1989.
- Ohlander, Ann-Sofi (1988), ”Det osynliga barnet. Kampen om den socialdemokratiska familjepolitiken” i *Socialdemokratins samhälle 1889–1989*. Tiden.
- Okin, Susan Moller (1989), *Justice, Gender, and the Family*. Basic Books.
- Ossowski, Stanislaw (1963), *Class Structure in the Social Conscience*. Routledge & Kegan Paul.
- Pateman, Carole (1988), *The Sexual Contract*. Polity Press.
- Peterson, Abby (1991), ”Att metodologiskt försöka fånga en process” i *Feministisk kunskapsutveckling*. Forum för tvärvetenskapliga kvinnostudier.
- Popenoe, David (1988), *Disturbing the Nest. Family Change in the Modern Societies*. Aldine de Gruyter.
- Prokop, Ulrike (1975), *Weiblicher Lebenszusammenhang*. Suhrkamp.
- Qvist, Gunnar (1980), ”Klasspolitik eller könspolitik i jämställdhetsarbetet” i *Kvinnor i facket*. Arbetarrörelsens årsbok.

- Richards, Janet R. (1980), *The Sceptical Feminist. A Philosophical Inquiry*. Penguin books.
- Riesman, David, Glazer, Natan & Denny, Reuel (1953), *The Lonely Crowd. A Study of the Changing American Character*. A Doubleday Anchor Book.
- Schmidt, Folke & Strömholm, Stig (1964), *Legal Values*. Svenska bokförlaget.
- Sörensen, Björg Aase (1982), *Ansvarsrasjonalitet: Om Mål – middeltenkning i kvinners livslöp*. Oslo 1983.
- Sörensen, Björg Aase (1984), *The Organizational Woman and the Trojan-Horse Effect* i Holter, Harriet (red), *Patriarchy in a Welfare Society*. Universitetsforlag.
- Toffler, Alvin (1990), *Powershift. Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21st century*. Bantam Books.
- Trost, Jan (1986), "Skilsmässor och separationer", i *Sociologisk forskning* vol 23 nr 2.
- Trost, Jan (1989), "Familjen i förvandling" i *Familjen – primärgrupp i motvind*. Rättsfonden.
- Törnblom, Kjell (1977), "Distributive Justice: Typology and distributions". *Human Relations*, vol. 30 1977, 1–24.
- Walzer, Michael (1983), *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. Basil Blackwell.
- Widerberg, Karin (1986), "Har kvinnoforskning med jämställdhetspolitik att göra?" *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1986:3.
- Wikander, Ulla (1988), "Kvinnohistoria – vetenskap om makt och relationer". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988 nr. 3–4 s. 42–43.
- Wikander, Ulla (1992), "Delat arbete, delad makt: Om kvinnors underordning i och genom arbetet" i Åström, Gertrud & Hirdman, Yvonne (red), *Kontrakt i kris*. Carlssons.
- Zetterberg, Hans (1990), *Idéer för vår framtid*. Moderaterna M.
- Zita, Jacquelyn (1988), "Feministisk vetenskapsteori – en kritisk granskning". *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988 nr 2.
- Ås, Berit (1975), "On Female Culture: An attempt to formulate a theory of women's solidarity and action" i *Acta Sociologica*. 1975, 18, 142 – 162.
- Ås, Berit (1982), "Tillbakeblick og sideblikk på begreppet kvinnekultur" i Haukaa, Runa, Hoel, Marit og Havind, Hanne (red), *Kvinneforskning: Bidrag till samfunnsteori*. Festskrift till Harriet Holter. Universitetsforlag.
- Åström, Gertrud & Hirdman, Yvonne (red) (1992), *Kontrakt i kris*. Carlssons.

Del II
Berättelser om kvinnor,
män och samhälle:
Kvinnoforskning under
trettio år

Harriet Holter

Kvinnors liv och arbete – en tillbakablick

För trettio år sedan...

De norska kapitlen i "Kvinnors liv och arbete" var först och främst en redogörelse för det vi då betraktade som vetenskapliga synpunkter på könssystemet i vårt samhälle. De norska författarna var del av en pionjärmiljö. Där bedrevs en samhällsforskning som var ny i Norge och som var tvungen att bevisa sitt vetenskapliga värde. Samtidigt hade man en stark tro på att samhällsforskningen skulle förbättra världen. Könscrollerna tilldrog sig likväl inget stort intresse, men de norska författarna i "Kvinnors liv och arbete" utgjorde en liten grupp forskare som var intensivt sysselsatta med möjligheterna att "vetenskapliggöra" synpunkter på mäns och kvinnors sociala situation.

För min egen del var jag då för tiden mer intresserad av dessa perspektiv än av en offentlig debatt. Innerst inne ansåg jag nog att en hållbar teori om könroller och social struktur skulle kunna förändra sociologin och socialpsykologin radikalt. Samtidigt skulle vetenskapliga undersökningar utrota en del fördomar, särskilt om kvinnor, och vetenskapens bidrag skulle så småningom kunna användas i det praktiska politiska arbetet. Personligen hade jag en intensiv törst efter kunskap om hur kvinnors och mäns samhällssituation "egentligen" var, och ansåg att det krävdes empiriska undersökningar för att uppnå en verklig förståelse av detta.

För att få hjälp till detta gällde det att uttrycka sig vetenskapligt och inte politiskt. Varje gång mina forskningsarbeten fick stämpeln "kvinnosak" lade mina kollegor dem i nedersta skrivbordslådan. Men jag hade då ett olyckligt behov av att andra samhällsforskare skulle inse hur viktig forskning om könsrelationer var. För detta var begreppet könsroll mycket lämpat. Ordet var på den tiden okänt i den norska debatten om kvinnors och mäns ställning. Boken "Kvinnors liv och arbete" bidrog till att det snabbt blev ett vardagsuttryck.

I betraktande av den kvinnopolitiska situation som rådde i Norge på 1950-talet var det en fördel att definiera könsrollssystemet mer som ett socialt än som ett politiskt problem. Som politisk fråga hade tanken om en könsrollskonflikt små chanser att bli uppmärksammas. Jag

formulerade det sålunda att könsrollerna inte bara var uttryck för ett socialt problem, utan att detta problem, i likhet med många andra sociala problem, var på väg in i en fas där många människors liv präglades av psykisk och social press. ”En kultur som speciellt belönar maskulinitet – men bara hos män – och samtidigt definierar maskulinitet mycket snävt – och föraktar femininitet (lika snävt definierat) – denna kultur inbjuder till mentalhygieniska problem” (citat från en presskonferens i Stockholm, november 1962). Könsrollerna skapade konflikter för enskilda personer med därav följande, omfattande psykosociala problem. Detta var delvis också vad Betty Friedan hävdade i sin berömda bok ett år senare. Men för Friedan var det just samhällsvetarna, psykologerna och psykiaterna som var de bovar som var ansvariga för att de amerikanska kvinnornas liv hade blivit ett drama i det tysta. Boken ”Kvinnors liv och arbete” å ena sidan och Friedans ”The Feminine Mystique” (1963) å den andra visar precis på skillnaden mellan den radikala skandinaviska användningen av könsrollsbegreppet och den konservativa amerikanska.

I mitt huvudkapitel i ”Kvinnors liv och arbete”, kapitel 2, uppehöll jag mig särskilt vid sådana effekter av könsrollsmönstret som inte var direkt synliga eller avsiktliga.¹ Jag pekade i det sammanhanget på ”de konflikter som kan uppstå i ett samhälle som å ena sidan påstår sig dela ut plikter, rättigheter, belöningar o.s.v. efter arbetsinsats och prestation och å den andra sidan i praktiken fördelar en massa saker efter kön” (s. 94). De politiskt engagerade kunde då för tiden få en hel del argument av sådana synpunkter, och argumenten kom också till användning t. ex. i norska debatter om likalön och utbildning. Jag trodde inte att psykiatrin borde eller kunde lösa problemen, utan vände mig först och främst till forskare och dessutom till det sunda förnuftet – allmänheten – och till myndigheter och politiker. En huvudfråga för mig var att könsrollerna skulle betraktas som ett problem för hela samhället, för både kvinnor och män. Dessutom ansåg jag att man var tvungen att komplettera kvinnoorganisationernas rättviseargument och tilltro till juridiska och formella åtgärder med ett annat sätt att tänka. Jag tycker att jag hade rätt i detta. Min känsla för den inneboende eller latent politiska konflikten i könsrollssystemet var däremot dåför tiden föga utvecklad.

När jag idag läser igenom mina kapitel i ”Kvinnors liv och arbete” ser jag att den överdrivet empiriska orienteringen ledde till viss rigiditet i framställningen och snävhet i argumenteringen. När det t. ex. gäller företagets förhållande till kvinnlig arbetskraft finner jag nu att Stina Thybergs vardagliga sätt att formulera sig är väl så slagkraftigt som mina sociologiska formuleringar (Kvinnors liv och arbete, kap. 10). Idag hade vi nog båda två skärpt analysen något.

”Kvinnors liv och arbete” blev väl mottagen i norsk press. Trots de många reservationerna för det som kunde och borde undersökas empiriskt var det ändå tydligt att många tyckte den norska delen av boken gav en ny förståelse. Inte minst Per Olav Tillers kapitel blev välkänt även utanför forskarkretsar och användes ofta i diskussioner om barnuppfostran och om fäders förhållande till och betydelse för pojkar. Några av de norska kapitlen gavs ut som separat bok i Norge och var kurslitteratur vid Institutt for sosiologi i Oslo i flera år (Holter 1974).

Trots att boken lanserades som svensk-norsk och var tvåspråkig betraktades den väl mest som svensk. Debatten och politiken i de två ländernas socialdemokratier skilde sig antagligen en hel del från varandra på den tiden. Själva ”könssituationen” var olika. Norge var ett av de länder i Nordeuropa som hade lägst andel förvärvsarbeteande kvinnor, medan andelen i Sverige var förhållandevis hög. Kvinnors arbete i hemmet hade symboliskt om icke ekonomiskt högre värde och anseende i Norge än i Sverige. I Norge blev därför motsättningen mellan s.k. yrkesarbeteande och hemarbeteande mödrar ganska påtaglig. De förra representerades av Norsk Kvinnesaksforening och de senare av Norges Husmorforbund. Ingen av dessa organisationer hade något större politiskt inflytande. Socialdemokratin kvinnorörelse var förhållandevis hemmafruorienterad och jag tror den saknade det inflytande som dess svenska systerorganisation hade. Samtidigt var kyrkliga och lågkyrkliga kretsar – som alltid haft en plats i norskt politiskt liv och i medierna – starkt engagerade för det de uppfattade som viktigt för att värna familjen, d.v.s hålla kvinnorna hemma och helst underordnade mannen. Men redan på den tiden sade man inte gärna detta högt. Den offentliga debatten blev livlig, och ”Kvinnors liv och arbete” spelade sin roll i den, väl sekunderad av en rad föredrag och tidningsinlägg av de norska författarna.

Några år senare – ungefär fr.o.m. 1968 – placerades dock könsproblematiken på den politiska dagordningen på ett väsentligt mer slagkraftigt sätt än någon kunnat föreställa sig: ”Den nya kvinnorörelsen” trädde fram. I Norge tog den sig många organisatoriska och politiska uttryck, fler och aktivare än i Sverige, både som nya kvinnoorganisationer och som grupperingar inom de politiska partierna. Med tiden fick också de oppositionella kvinnorna offentliga positioner inom departement och andra förvaltningsorgan och har utarbetat många planer och åtgärder för att uppnå jämställdhet.

Könsrollspråket

Den nya kvinnorörelsen – hemvist för många studenter som senare blivit kvinnoforskare – var som bekant delvis kritisk mot könsrollsbegreppet. Kritiken var ibland onyanserad, ibland berättigad. En olycklig sida av rollbegreppet – som för övrigt används på många olika sätt – är att det leder till en föreställning om att roller som kompletterar varandra innebär harmoni: Rollinnehavare ”förmedlar” förväntningar till varandra och den enes krav är den andres skyldighet. Om inte problemen i denna bild lyfts fram blir den lätt statisk och konfliktfri. För egen del gick jag över till att betrakta roll som ett begrepp som beskrev förhållandet mellan personer, medan norm passade bättre för analys av samhället. Det är ändå olyckligt att använda könsroller och könsnormer för att förklara kvinnors och mäns situation. Det är rollen eller normen som behöver förklaras, och där halkar könsrollstänkandet ofta in på fel spår. Det blev allför lätt att peka på socialisering som ”orsak” till att könsrollerna var så seglivade. Idag ser vi att inlärning under barndomen har begränsad räckvidd som förklaringsgrund, både vad gäller kön i identitetsutvecklingen, kön som princip för social struktur och kön som inslag i de kulturella ramarna och symbolerna.

Nyanseringar av rolltänkandet har visst intresse även idag, bl. a. därför att begrepp som liknar roll och norm åter kommit i bruk i kvinnoforskningen och debatten, men nu mot bakgrunden av en annan könspolitisk situation och av att ytterligare trettio år förflutit. Vi kan t. ex. lägga märke till att det inte längre är beteckningen roll utan begreppet kön som är den stora diskussionsfrågan (Taksdal och Widerberg 1992). Vad kön egentligen är och betyder har visat sig vara en både fruktbar och kontroversiell fråga, som jag återkommer till längre fram.

Ny kvinnopolitisk situation – ny kvinnoforskning

Från maskulinitet till androgynitet?

Mansdominans, kvinnoförtryck, könskamp – dessa inslag i vårt samhällsliv är idag både mer erkända och mer oklara än de var för trettio år sedan, på samma sätt som samhällets strukturer och uttrycksformer på det hela taget är otydligare och till synes flytande. Otydligheten kan verka paradoxal eftersom öppenhet och mängder av information präglar vardagen, medierna och politiken mycket mer än i början av 1960-talet då "Kvinnors liv och arbete" blev till. Sedan dess har det förts en intensivare och bredare kvinnokamp och det har gjorts ansatser till en kvinnopolitik, ofta kallad jämställdhetspolitik, i Norge och Sverige. Vilka följder denna politik har fått kommer att bli framtida historikers huvudvärk.

Idag råder det oenighet, både allmänt och bland kvinnoforskare, om på vilket sätt könsystemet har förändrats under de gångna åren, för kvinnor och män och för förhållandet dem emellan. Att det har skett förändringar på det många kallar "ytan", d.v.s i inställningen till kön, åsikter om kön och språkbruk om kön, är man säkert ense om. Att kvinnor deltar mer i politik, utbildning och förvärvsarbete kan det heller inte vara något tvivel om, samtidigt som man kan konstatera att mäns aktiviteter och preferenser förändrats i någon mån. Många tycker då att dessa förändringar tillsammans väger tungt och lovar gott för framtiden. Andra, inte minst kvinnoforskare, drar en annan slutsats av sin analys och pekar på dolda och nya former för mansdominans. De uttryck mansdominansen tar sig förändras samtidigt som maktens uttryck rent allmänt förändras i vårt samhälle. Var och en som kastar en blick ut i den verkligt stora världen finner att kvinnorna i allt större utsträckning drabbas av fattigdom och arbetslöshet. Våld mot kvinnor och barn och exploatering av dem synes också öka i omfattning.

Vi ska dock hålla oss kvar i Skandinavien, särskilt Norge och Sverige. I båda länderna deltar fler kvinnor än någonsin tidigare i politisk verksamhet – mellan 30 och 45 procent av de folkvalda församlingarna på alla nivåer består av kvinnor. Drivs det därmed en jämställdhets- eller kvinnopolitik? Ja, säger den norska kvinnoforskaren

Hege Skjeie. Nej, säger den svenska kvinnoforskaren Yvonne Hirdman. Skjeie (1990) hävdar att en ny politisk inriktning föddes i Norge på 1970-talet. Hon pekar på jämställdhetslagen, lagen om fri abort, kvinnokonsulenter på arbetsförmedlingarna och planerna på utbyggnad av daghemmen. Hirdman (1990) menar, som jag tolkar henne, att man inte på allvar försökt lösa könskrisen utan bara skjutit den åt sidan med hjälp av expansion av den offentliga sektorn. Det har skapats "en ordarena där könskonflikten talas ut i stället för att ageras ut."

Andra framhåller att det vi fått av jämställdhet är "jämställdhet på mäns villkor." Ett exempel här kan hämtas från en dansk undersökning av valkampanjer i TV (Gomard 1991). Kvinnliga politiker får något sämre debattvillkor än manliga och reagerar på detta med att vara "aktiva och framfusiga" och "använda sig av de profileringsmekanismer som krävs för att hävda sig i den mansdominerade situationen."

Som framgår av andra kapitel i denna bok är Hirdman inte ensam om sin åsikt. Även i Norge har så småningom tvivlet på jämställdhetspolitikens resultat ökat. Förhållandet mellan prestationer och belöningar för de två könen är ett av tecknen på att samhället är mansdominerat. 1989 hade kvinnorna i Norge mellan 10,6 och 29,5 procent lägre lön än männen i de olika sektorerna. Kvinnorna får hälften så stor ersättning som männen för obekvämt arbetstid. Heltidsarbetande kvinnor i statlig tjänst har 84 procent av männens månadslön. 1988 var den genomsnittliga bruttoinkomsten för norska kvinnor 63 300 kronor och för män 124 600. Måste vi fortsätta? Jo, en sak till ska sägas: Äldre kvinnor har lägre inkomst, sämre bostadsstandard, sämre hälsa och mindre ofta bil än äldre män (Ingebretsen & Thorsen 1990). Samtidigt framgår det av tidsstudieundersökningar att kvinnor arbetar minst lika mycket som män. Dessutom är kvinnornas utbildning på väg att komma upp till samma nivå som männens, och kvinnors lägre utbildning kan alltså inte längre utan vidare användas för att rättfärdiga deras dåliga villkor.

Sådana siffror publiceras i alla fall gärna en gång om året i de norska tidningarna, d.v.s omkring den 8 mars, i samband med den årliga debatten om vi "i framtiden verkligen behöver en kvinnodag". Vi har ju jämställdhet!

Ja, det som har hänt är åtminstone att "jämlikhet" som attityd och ideologi står starkare än någon gång tidigare. Motsättningen mellan denna ideologi och verkligheten är bara ett av tecknen på att kvinnors och mäns situation idag är inslag i en samhällsväv som ser annorlunda ut än den gjorde för trettio år sedan. Denna nya könsväv bidrar i sig till att omdana samhället.

Ibland beskrivs utvecklingen som en rörelse från ett "maskulinat"

till ett "androgynat", d.v.s från ett patriarkat där män och det traditionellt manliga har klart företräde, till en form där mansdominansen är mer dold och kön kan ha skiftande betydelse (Ö.G. Holter & Aarseth 1992). De två formerna av patriarkat innebär två olika tolkningar av begreppet kön, två slags personlig identitet, två familjesystem, två slags arbetsorganisation och två slags sexualitet. De två tolkningarna av könsbegreppet är å ena sidan den "gamla" med ganska stabila definitioner av manlighet och kvinnlighet och å andra sidan den "nya" som erbjuder flera varianter av manlighet och kvinnlighet. Huvudformerna av personlig identitet är en jag-stark kontra en relationsorienterad identitet. De två familjesystemen är enförsörjar- och tvåförsörjarfamiljen. Tidsstudier visar att männen deltar något mer i barnomsorgen. Vissa forskare hävdar att männen är på väg in i familjen och önskar sig en ny fadersroll (Ö.G. Holter 1989, Åström 1990, Ö.G. Holter & Aarseth 1992). Folksamstudien som Arne Nilsson presenterar i denna bok pekar tydligt på att männens förhållande till familjen har förändrats under de senaste trettio åren och nu mer påminner om kvinnornas (kap. 5). De två typerna av sexualitet kan betecknas som normstyrd respektive frisläppt. Även de två typerna av arbetsorganisation illustreras i den svenska Folksam-studien (kap. 5): En traditionell, hierarkisk och en där de anställda har ett friare förhållande till arbetsuppgifter och överordnade.

I några avseenden är mansdominansen även idag odiskutabel och påtaglig. Först och främst har samhället en manlig prägel och dess tyngdpunkt ligger på det manliga. Huvudmålet är en snävt definierad ekonomisk tillväxt med industriella och militära verksamheter som de viktigaste. Av mer vardagliga exempel kan för Norges del nämnas situationen i medierna, särskilt TV, som är starkt mansdominerad både vad gäller ledning och programutbud. Ett annat exempel är den förnyade betoningen av kvinnors utseende, särskilt i förhållande till den klara nedtoningen av detta från kvinnornas sida under 1970-talet. En tredje signal om mansdominans är ett omfattande bruk av sexuellt våld och sexuella påtryckningar från män gentemot kvinnor. Dessa tendenser kan i någon mån hänga samman och aktualiserar i alla fall forskningen om könsmakten som ett påtagligt inslag i vår kultur. Samtidigt med andra signaler om mansdominans i dagens situation pekar de också på behovet av ytterligare forskning med utgångspunkt från männens perspektiv och aktuella erfarenheter, forskning som kan förklara en manlig motvilja mot förändringar.

Men först och främst kräver situationen en förnyad kvinnoprotest, inte bara mot orättvisorna i resursfördelning och belöningar för prestationer, utan även mot mansdominansens kulturella yttringar. Det

betyder en sorts "vardagsprotester" som kanske är de svåraste att hålla ut i. Mycket tyder på att svenska kvinnor idag utnyttjar en ny nätverksorganisation som också innefattar en kulturprotest (jfr Acker kap. 7).

Kvinnoforskning – tillväxt och mångfald

Könssystemet präglas mer än någon gång tidigare av tvetydighet och motstridiga utvecklingstendenser. Kvinnoforskningens ambitioner att åstadkomma en sammanhållen analys med politisk relevans blir svåra att uppfylla men desto viktigare för att hitta en samhällssyn som kvinnor kan använda sig av och där kvinnor märks.

Parallellt med "könsturbulensen" och utvecklingen av nya slags könsmyndighet har kvinnoforskningen inom en rad ämnesområden vuxit och ständigt framfört sina tolkningar av utvecklingen, stundom olika och delvis motstridiga. Dess analysmetoder, begreppsanvändning och språkbruk är inte bara annorlunda än könsrollsforskningens utan blir också i väsentligt högre grad föremål för diskussion och prövning inom många ämnesområden.³ Några av de senare årens arbetsfält ska jag teckna några kortfattade och förenklade skisser av.

Kvinnoforskningen lämnade den manliga samhälls- och könsrollsforskningens till synes neutrala språkbruk. Man tog därigenom avstånd från positivismen och från föreställningen att samhällsforskning kan vara politiskt neutral. För kvinnoforskningen blev det särskilt viktigt att påvisa det illusoriska i könsneutraliteten, både inom forskningen och inom lagstiftning och politik. Kvinnoforskningen inom bl. a. juridik, kriminologi och rättssociologi har visat hur viktigt det är att analysera till synes könsneutrala lagar. Kvinnojuridik och kvinnorätt blev så småningom ett eget ämne vid universitetet i Oslo och har väckt internationell uppmärksamhet.

Kritiken av könsrollsbegreppet fick snabbt gensvar på 1960-talet. Den framfördes i en tid då norm- och rollbegrepp allmänt utsattes för starka angrepp inom sociologin. Forskningen skulle inte längre betrakta kvinnorna som normstyrda dockor utan som självständiga, målinriktade aktörer som utnyttjade alla till buds stående möjligheter att genomföra sina överlevnadsstrategier. Eller gjorde de det? Gör de det? Det kan man tvista om. Forskningen visar att kvinnornas möjligheter är tvetydigt definierade. En förstärkt jämställdhetsideologi, en kärv arbetsmarknad och möjligheterna att välja tid för barnafödande pekar åt ett håll, medan många, mer dolda budskap har styrt kvinnors och mäns liv i andra riktningar än de officiella ideologierna antyder.

Det var – och är – bl. a. en fråga om vad det kostar, psykologiskt och socialt, för kvinnor att använda sig av de möjligheter som formellt finns. I ”Kvinnors liv och arbete” påpekade jag hur ”vattentätt” ett system är som definierar kvinnlighet som underordnande. Varje avsteg från underordnandet kan tolkas som okvinnlighet, d.v.s det undergräver den kvinnliga identiteten. Kvinnoforskningen hittade så småningom samhällets och kulturens dolda budskap till kvinnor och män, pojkar och flickor: i medierna, i skolböckerna och skolans sätt att fungera, i det politiska livet och inom organisationerna i stort. Och det är just kännetecknen på att kvinnligheten kommer i andra hand och manligheten i första som ges i form av dolda budskap.

Jämställdhetsideologi och ekonomisk nödvändighet har likväl lett utvecklingen i riktning mot fler valmöjligheter för kvinnor. Vi kan säga att valen blivit mindre absoluta och mer relativa än för trettio år sedan, både därigenom att möjligheterna blivit flera och att det blivit vanligare att man byter mellan olika möjligheter under livet.

Den centrala ställning som analyser av makt och maktlöshet med tiden har fått pekar på en tydlig skillnad mellan könsrollsforskningen och den nyare kvinnoforskningen. Begreppet patriarkat fick en renässans, och begrepp som dominans och förtryck blev centrala. Sådana ord var könsrollsforskningen mycket varsam med att använda, och diskriminering var i stort sett det starkaste uttryck man använde sig av för att beskriva kvinnors ställning. Man måste ofta läsa mellan raderna för att skymta maktens ansikte i könsrollsterminologin. Orsakerna till detta ligger enligt min mening mer i vår dåtida uppfattning om vetenskapen och dess nödvändiga neutralitet än i att könsrollsbegreppet skulle vara obrukbart. ”Könsroll” kan mycket väl definieras på ett sådant sätt att makt följer med rollen. I ett samhällsperspektiv är det rimligare att använda könsnormer som beteckning på de förväntningar som brukar knytas till personers kön. Könsnormerna är en samhällsstruktur som ger olika mycket makt till de två könen.

Både i Norge och Sverige ser man dock en del variationer i kvinnoforskningens intresse för maktförhållandet mellan könen. De flesta av dem som kallar sig kvinnoforskare menar nog att maktförhållandet – i vid bemärkelse – bör vara den centrala frågan och begreppet i könsforskningen, även om andra förhållanden är också viktiga. Några forskare låter ändå maktproblematiken stå åt sidan, t. ex. vid studier av kvinnlig livsform, identitet och kultur. Det kan gälla studier av lokala samhällen, undersökningar av identitetsutveckling eller av kvinnors förhållande till klädmode. Det är inte alla forskare som vill ta upp mansdominansen som implicit eller explicit element i sådana sammanhang. Skillnaden mellan ”maktlinjen” och ”kulturlinjen” är inte så

tydlig i Norge som i Sverige.

Ovan nämnda skillnad är heller inte densamma som skillnaden mellan den forskning som utgår från kvinnors erfarenheter och åsikter inom den typiska kvinnosfären (fortplantningssfären eller reproduktionssfären) å ena sidan och å den andra den forskning som lägger tyngdpunkten på kvinnors förhållande till yrkesarbete och arbetsliv. Det är möjligt att detta är en norsk version av den svenska debatten om kvinnor och män som "särarter" eller som "likar", en debatt som fått mindre plats i Norge än i Sverige. Norsk kvinnoforskning och kvinnopolitik har lagt relativt mer vikt vid att framhäva kvinnors omsorgs- och familjearbete än den svenska forskningen har gjort. Den "människoskapande" kvinnoverksamhetens villkor och enorma betydelse för samhället framstår som ett huvudområde inom norsk kvinnoforskning. Begrepp som "ansvarsrationalitet" och "vårdrationalt" kom till. De nya mamma- och papparollerna har också uppmärksammats av forskarna, men familjen som institution kommer inom norsk kvinnoforskning något i bakgrunden till förmån för forskning och debatt som omfattar hela fältet av omsorg, personliga relationer och sociala nätverk.

Analysen av sexualiteten som kärnan i könsmaktsystemet börjar sätta sin prägel på nordisk kvinnoforskning (Liljeström 1981, Widerberg 1987, 1992, Brantsaeter 1992). Därmed har också den etablerade samhällsforskningens bristande förståelse för människokroppen framstått klarare. Den gamla dualismen mellan kropp och själ är ett återvändande tema i kvinnoforskningen.

Det hävdas att förändringar i kvinnors sociala situation ger dem en ny kroppsmedvetenhet (Widding Isaksen 1992). Utökat ekonomiskt oberoende och större plats i det offentliga livet har lett till förstärkt individualitet och självmedvetenhet, även kroppsligt. Har detta eventuellt också förändrat och förstärkt kvinnors reproduktionsmedvetenhet? Har de kommit till större klarhet över betydelsen av att vara skapare av nytt liv, av att vara ansvarig för barnafödande och för nästa generation? För kvinnornas del har i alla fall utvecklingen av preventivtekniken inneburit val och ansvar i samband med att få barn. Männens ökade reproduktionsmedvetenhet – sägs det – kommer till uttryck som ökat engagemang i barnomsorgen. Frågor om kvinnors och mäns attityder till reproduktion aktualiseras för övrigt särskilt mycket just nu av den nya fortplantnings- och genteknologin. Schematiskt kan man säga att de mest övertygade anhängarna av (långtgående användning av) reproduktionsteknologi oftast är män, särskilt medicinska och bioteknologiska forskare. De mest uttalade motståndarna är kvinnor, särskilt feminister, och konservativa religiösa män.

Bakom detta finner vi ett brett spektrum av attityder och känslor med avseende på vad alstring av liv är, vad ett foster är, vad kroppslig integritet är och vad kvinnor som bärare av nytt liv bör utsättas för och ha tillgång till av möjligheter och rättigheter.

Å andra sidan dras de många osynliga sammanhangen mellan produktionssfären och reproduktionssfären fram, och omsorgs- och vårdarbetets ekonomiskt och socialt underordnade ställning i förhållande till produktionen av varor framstår som ett av de bärande inslagen i könssystemet. Ändå har inte norska kvinnoforskare betraktat segregeringen inom yrkeslivet som könsmaktens "motor." Könssegrering av både avlönat och oavlönat arbete är nog en av de starkaste sociala mekanismerna för att vidmakthålla mansmakten, men det betyder inte att segregering är själva "orsaken" till att männen dominerar och att kvinnorna är underordnade. I vissa sammanhang har segregering varit ett effektivt sätt för kvinnor att förbättra sin situation, t. ex. inom de politiska partierna i Norge, medan i andra situationer en integrering lett till att kvinnointressena helt gått förlorade. Kvinnoforskningen i Norge skulle inte uppnått mycket om den från början kunnat lita på att uppnå en integrerad ställning vid universiteten. Som vi ska se i ett senare avsnitt om arbetsorganisationer kan det tänkas att andra makt- och auktoritetsstrukturer gör sig lika förtjänta av att kallas "könsmaktens motor" som arbetsuppdelning efter kön. Det är en rad villkor med hänsyn till resurser, inflytande och självförtroende som avgör om segregering eller integrering är till fördel för kvinnor.

I konsekvens med vissa olikheter mellan svensk och norsk kvinnoforskning har man i Sverige mer än i Norge intresserat sig för det s.k. "äktenskapet mellan feminismen och marxismen." Även inom norsk kvinnoforskning önskade man sig länge en nära anknytning till marxistisk teori, men det är få som arbetat systematiskt med sådana kopplingar. Det är säkert ingen tillfällighet att den mest konsekventa marxistiskt präglade norska teorin om det moderna patriarkatet på viktiga punkter bryter med traditionell marxism och drar in reproduktionssfären på ett annat sätt än som är vanligt i marxistiska analyser (Ö.G. Holter 1991).

Även arbetsfördelningen mellan privat och offentlig verksamhet har utmanats av kvinnoforskningen, och här ligger norsk kvinnoforskning väl framme. "Statsfeminismen" – eller jämställdhetspolitiken i det offentliga livet – analyseras både som kvinnors bundsförvant och som grundval för en ny beroendeställning. Valfärdsstaten bidrar nu i betydande utsträckning till kvinnors yrkesarbete i egenskap av arbetsgivare, och samtidigt vidtar den åtgärder som gör det möjligt för kvinnor att förvärsarbete. Kvinnornas beroende av enskilda män har avlösts

av deras dubbla beroende av staten. Å andra sidan har kvinnorna fortfarande föga inflytande över välfärdsförmånernas utformning. Välfärdssystemet i länder som Norge och Sverige grundades på helt andra förutsättningar om familjestruktur, förhållanden på arbetsmarknaden och kvinnors situation än de som råder idag. Förmånerna har hittills i betydande grad varit knutna till heltids yrkesarbete utanför hemmet. I Norge har den långsamma och hittills otillräckliga utbyggnaden av barndaghem, som dessutom är mycket dyra, varit ett ständigt återkommande tema i kvinnopolitiken. Studier av kvinnors informella lösningar när det gäller småbarnstillsyn visar på stor uppfinningsrikedom och samarbetsförmåga lokalt, men visar också hur sårbara sådana lösningar är. Äldreomsorgen vilar i stor utsträckning på kvinnors oavlönade insatser (Ingebretsen och Thorsen 1990). Sett ur ett mer allmänt perspektiv visar det sig att många av samhällets rättigheter fortfarande bygger på en mansmodell (Leira 1991). D.v.s. att produktionen av varor och tjänster för en marknad skapar nya värden, medan omsorg, skötsel, vård och uppfostran bara är kostnader.

Inom samhällsforskningen har emellertid skillnaden mellan privat och offentligt även en annan betydelse än den som avser staten kontra det privata livet. Offentligheten som ett forum för allmän kommunikation och åsiktsbildning, ett område dit alla har tillträde, var länge nästan stängd för kvinnor. På senare tid, sedan kvinnor fått fler möjligheter att ge uttryck för sina åsikter, har denna offentlighet (d.v.s. ”den borgerliga offentligheten”) ändrat karaktär. Den har blivit en arena där seriös information och debatt ofta ersätts av underhållning och konkurrens om det spektakulära. Privatliv är inte längre privat, sexualliv och könsidentitet hängs ut till beskådande. Att spela med här ger kortsiktiga vinster om ens några. Även om kvinnor i stor utsträckning dras in på arenan används deras kvinnlighet – och männens manlighet – till andra ändamål än att hävda jämställdhet och likavärde. Ändå har kvinnorna skapat sig ett utrymme för debatt och information, både i denna offentlighet och i en s.k. kvinnlig ”deloffentlighet”. Kvinnoperspektiv och könsproblematik har en liten men etablerad plats i offentligheten.

Uppfattningen om kvinnan som målinriktad aktör mer än som roll och normbärare, inte minst i parförhållanden, låg till grund för analyser av könssystemet som ett system kvinnor och män förhandlar fram. Dessa förhandlingar präglas i parförhållanden av de yttre betingelser som är olika för kvinnor och män, både ekonomiskt och kulturellt. Frågan om vilka valmöjligheter som finns – inom den kulturella ramen – ledde till tesen att ”kvinnor kan göra allt det som män gör bara de inte gör det bättre än de män de söker identitetsbekräftelse av”

(Haavind 1985). Den förstärkta jämställighetsideologin har gett kvinnor och män ett gemensamt intresse av att dölja personligt förtryck. Kvinnors motvilja mot att framstå som "offer" stämmer väl samman med mäns motvilja mot att framstå som "förtryckare." Det gäller för bägge parter att få det ojämlika att framstå som jämlikt (Haavind 1982).

Ideologierna om jämställdhet och demokrati är jämförelsevis nya standarder för värdering av mäns och kvinnors handlingsätt, plikter och rättigheter. Dessa standarder eller idéer står dock i motsättning mot andra och kulturellt mer traditionsrika föreställningar och i första hand mot materiella och ekonomiska strukturer. "Kön" är enligt vissa kvinnoforskares uppfattning en begreppsram – eller ett begreppssystem – som "genomsyrar alla andra begreppssystem." Detta är huvudtesen bakom en av de mest framträdande riktningarna inom norsk kvinnoforskning idag, en riktning som har sitt ursprung i den kognitiva psykologin. Kön som begreppssystem skapas och nyskapas kontinuerligt i kvinnors och mäns personliga relationer i vardagen, där de två könen så att säga representerar samhällets och kulturens könsvillkor för varandra (Broch-Due och Ödegaard 1991). Denna "kontextuella analysmodell" avvisar en mer psykoanalytiskt grundad teori om hur manlighet och kvinnlighet uppstår. Den senare lägger tyngdpunkten på det som sker med barn i späda ålder och under barnaåren och betonar omedveten internalisering av barnets första kontakter med andra människor. Den kontextuella modellen är lättare att förena med teorier om könets samhälleliga och kulturella betydelse, medan den psykodynamiska – genom att erkänna "det omedvetna" – gör det lättare att t. ex. förstå varför "förhandlingar" och "avsikter" inte alltid leder till önskat resultat, t. ex. i ett parförhållande. Trots de starka traditioner psykoanalysen har i Norge har psykoanalytiskt tänkande spelat en påfallande liten roll inom norsk kvinnoforskning. Vi finner det framför allt i en socialiseringsforskning (Bjerrum Nielsen och Rudberg 1989) som bygger på en konsekvent och modern objektrelationsteori. Oavsett vilken syn man har på hur kvinnlighet och manlighet förenas är det viktigt att förstå på vilket sätt definitioner av kvinnlighet och manlighet hör till drivkrafterna bakom könets samhälleliga och kulturella betydelse, t. ex. kön som fördelningsnyckel för arbete, belöning, makt och inflytande. Dessa strukturer skapas och återskapas bl.a. genom könssymboler i språk, bilder, leksaker och kläder, för att nämna några exempel.

Idag finns det en ökande tendens bland kvinnoforskare att intressera sig för de personliga förhållandena mellan kvinnor och män. En del forskare hävdar att det är här det har hänt och fortfarande händer nå-

got. Den svenska forskaren Yvonne Hirdman (1990) finner en integrering mellan könen under senare år i "det lilla livet", och i likhet med norska forskare menar hon att den privata sfären numera till viss grad påverkar den offentliga. Även detta är något nytt i förhållande till 1950- och 1960-talens sociala teori som gick ut på att den privata sfären, särskilt familjen, var en "passiv" institution i förhållande till de samhällsinstitutioner som styr produktion och marknad. Andra är mer skeptiska till det som sker inom personliga könsrelationer: "Under 1990-talet kan kvinnan välja mellan att resignera eller att dubbelarbeta. Eftersom hon har valt tror hon att hon är fri" (Haavind 1992).

Från kvinnoforskning till könsforskning?

Som vi ser beskrivs dominansförhållandet mellan könen i skiftande ordalag. Under de senare åren har kvinnoforskningen delvis lämnat patriarkat-begreppet. Det har betraktats som alltför statiskt, för mycket präglad av struktur- och för lite av relations-, kultur- och identitetstänkande. Dessutom hävdas det att patriarkat-begreppet uppmuntrar till en en-faktorteori, vilket är olyckligt eftersom könssystemet är så mångfacetterat som vi med tiden blivit varse. Jag tycker inte att alla dessa invändningar har fog för sig. Däremot tycker jag att "patriarkat" har något gammalmodigt över sig (men mäns makt över kvinnor är ju också av gammalt datum). Det viktigaste är att ordet inte passar helt när maktförhållandena döljs och när just detta är den springande punkten i maktanalysen. De gamla patriarkaten var öppna, institutionaliserade system.

Kvinnoforskningen har i stället i stor utsträckning gått över till begrepp som "könssystem", i Sverige "genussystem", i stället för patriarkat och mansdominans.⁴ Ordet "könssystem" kan inte gärna betyda något annat än att strukturer och processer på ett eller annat sätt är präglade av kön och det är alltså ett ganska omfattande begrepp. Ordet "könsmakt" bör enligt min mening betyda att systemet favoriserar ett kön framför det andra vad gäller makt. Det säger ingenting om vilket kön som i det stora hela har makt eller fördelar. Att använda ordet "könsmakt" när det faktiskt handlar om mansmakt eller mansdominans är då att neutralisera begreppet onödigt. Ändå är det en fördel att införa könsmaktsbegreppet: Man öppnar möjligheten att avhandla kvinnomakt och förutsätter inte att det bara är män som har makt. Även om en sådan förutsättning många gånger är den enda rim-

liga, och den som gör det möjligt för forskningen att belysa maktsystemet, är den också ibland begränsande. Att förutsätta att kvinnor inte har makt ibland är att nedvärdera dem. Man bör alltså begreppsmässigt ha möjlighet att visa att könsmakten är rörlig mellan könen och kan variera till form och innehåll. Själv använder jag ibland orden könsmakt och mansmakt om varandra när betydelsen framgår av sammanhanget.

Vad gäller mansmakten idag vill jag definiera den som en situation där: 1) män i stort sett har makt och fördelar i förhållande till kvinnor, och/eller 2) manliga principer har företräde framför kvinnliga. Det är ingen enkel definition att arbeta med, men den innefattar mycket av det som könskonflikten rör sig om. Könsmakten eller mansdominansen syns ofta i form av resurser och fördelar. Andra av dess uttrycksformer är mindre synliga, särskilt de som är inbyggda i kulturen och identitetsbildandet. Hegemonisk maskulinitet är ett begrepp som ofta används om den manlighet som de ledande grupperna av män representerar och som är en manlighet där kvinnoförtryck är underförstått.

Det är även fruktbart att beakta skiljelinjen mellan strukturmakt och personlig makt vid analys av könsmakt. Manlig strukturmakt är inbyggd i det sociala systemet på ett sådant sätt att man inte kan identifiera män som beslutsfattare i samband med kvinnoförtryck. Systemet "är" sådant, och det gör att kvinnoförtryck inte alltid är det samma som mansdominans. Personlig makt kommer till synes i personliga relationer.

De processer, strukturer och relationer som vidmakthåller mansdominansen kallar jag könskonstruktioner. Detta begrepp är särskilt viktigt som samlande benämning på sociala företeelser och processer som ser ut att vara könsneutrala men inte är det. Begreppet är inte helt entydigt definierat men det har ändå visat sig användbart, t. ex. inom organisationsteori (Kvande och Rasmussen 1990). Det rör sig för det första om konstruktioner som både är synliga och legitima, men som genom sina konsekvenser eller tillämpning understödjer mansdominansen. Försäkringsförmåner som bara kommer heltidsarbetande personer till del är ett exempel. Ett annat är nedskärning av kollektivtrafik i städerna. Kvinnor använder sig i större utsträckning än män av buss, spårvagn och tunnelbana. För det andra rör det sig om uttalande, ofta ogrundade föreställningar om vad kvinnlighet och manlighet är och bör vara, hur kvinnors och mäns prestationer är beskaffade och hur de bör belönas. Sådana förutsättningar kan t. ex. spela roll vid anställningar, vid bedömning av vetenskapliga arbeten eller i sättet att använda språket.

Just det socialt osynliga, de uttalande villkoren och tystnaden som

sätt att dominera har i dubbel mening kännetecknat kvinnoforskningens möte med verkligheten. Osynliggöring präglar både kvinnors liv och kvinnoforskningens försök att legitimera sig i forskningssystemet.

Om social osynlighet och synliggöring

Social osynlighet som samhällsvetenskapens berättelse

Uttrycket "social osynlighet" ger eko på många nivåer och i flera sammanhang i sociala teorier. Ja, många hävdar att detta att synliggöra det osynliga är samhällsvetenskapernas skäl att vara till. För andra är detta en ohållbar position, och delar av den postmoderna kritiken riktas just mot föreställningen om sociala krafter "under ytan." För samhällsvetenskaplig feministisk teori är det svårt att följa postmodernismen här, även om det i andra avseenden ligger nära till hands att se en allians mellan postmodernism och feminism. Jag tar inte upp någon diskussion om denna – tänkbara – allians i det här kapitlet, och min förankring i ett "modernistiskt" men samtidigt skeptiskt tankesätt framgår av det följande.⁵

För feministisk teori och kvinnoforskningen som helhet har de "stora" teorierna som innefattar tanken om osynlighet och synliggöring spelat en central roll på olika sätt. Det räcker att nämna psykoanalysens begrepp om "det omedvetna" på individuell och kollektiv nivå, marxismens tankar om "väsen" och "framtoning" och socialantropologisk teori om kulturens tabubelagda områden. För alla dessa tanke-riktningar gäller att "det osynliga" kontinuerligt eller periodvis förvandlas till något "synligt", samt att transformationsprocessen är svår att komma åt.

Utän att stödja mig på speciella klassiker förutsätter jag i det följande, liksom jag tidigare gjort, att en del sociala processer, institutioner och kulturella element är svåra att känna igen och påvisa, även via deras konsekvenser. Men jag använder i stort sett begreppen osynlig och synlig på ett sätt som ligger närmare vardagslivet och kvinnoforskningens tema än klassikerna har gjort. Osynliggöringen kan handla om definitioner av verkligheten som gör det opassande att handla på bestämda sätt eller att tala om bestämda ting. Eller man kan säga att det uppstår situationer där en eller flera deltagare i det sociala spelet finner det önskvärt och rimligt att bortse från eller utelämna delar av

”verkligheten.” Ofta handlar det om tvetydigheter. Rasismen är i vårt samhälle ett exempel på till hälften dolda värden och handlingssätt som dyker upp i offentligheten då och då. För somliga är det bara ett litet, nästan osynligt obehag, och för andra något man ständigt lever med.

Mansmakten: synlig och osynlig

Även könsmaktsystemet är socialt både synligt och osynligt i västliga industrisamhällen, och detsamma gäller många av könskonstruktionerna. I andra samhällen är mansmakt och könskonstruktioner så att säga samma sak, mansdominansen är legitim och öppet deklarerad. Där är den integrerad i samhällets bild av sig självt. Vårt samhälles syn på sig självt präglas av jämställdhet, i den mening att de flesta uppfattar män och kvinnor som jämbördiga och bekänner sig till likaberättigandet som värde eller ideologi. Samtidigt visar vårt vardagsliv och politiska och ekonomiska mönster att kvinnor och män varken är jämställda eller likvärdiga. Detta faktum både erkänns och förnekas som uttryck för manlig dominans. Vi står inför en kulturell tvetydighet. Kvinnoforskningens tes är däremot jämförelsevis entydig: Den påvisar och granskar socialt dolda manliga maktformer.

Kan man tala om något slags kollektivt eller kulturellt manligt undermedvetande eller halvmedvetande? Det handlar inte om hemliga sällskap även om det på några punkter säkert finns likheter mellan vår tids manskulturer och andra samhällens ordensorganisationer för män. Men i motsats till dagens mansdominans var ordnarna organiserade, hemliga sammansvärjningar eller grupper som var klart kända för deltagarna, och ordnarna hade sina klara ändamål och regler, även om varken själva orden eller dess regler alltid var kända för utomstående.

Hos oss är könskonstruktionernas osynlighet, som tidigare nämnts, i synnerhet av två slag: Uttalade och till synes könsneutrala, eller outtalade och könspräglade. Det senare handlar om kulturellt betingade värden och normer, informella gruppbildningar, allianser och lojaliteter. Könspräglningen genomsyrar många företeelser i vår kultur, allt ifrån reklamtexter till intervjuerna på en personalavdelning och från idrottskultur till reglerna för kaffeservering i lunchpauser.

Osynliga sociala mönster kan i stort sett endast påvisas med hjälp av sina konsekvenser. Genom att betrakta synliga, t. ex. statistiskt belagda skillnader mellan kvinnor och män som konsekvenser av underliggande, icke igenkända faktorer i förhållandet mellan könen, kan man

synliggöra även dessa. Man letar så att säga efter pusselbitar som saknas för att ett mönster ska bli komplett och förståeligt. Men hur ska man hantera konkurrerande "pusselbitar?" Om man som exempel tar kvinnors lägre genomsnittslön kan man å ena sidan hävda att detta är ett uttryck för mansdominans och utveckla detta argument, och å andra sidan kan man förklara det med kvinnors lägre kvalifikationer och dylikt, d.v.s. med en till synes könsneutral förklaring. Denna förklaring säger – i motsats till den första – varken något om kvinnors eventuella sämre kvalifikationer på grund av omsorgsarbete, eller om att "kvalifikationer" definieras utifrån manliga modeller på ett sådant sätt att männen av nödvändighet blir de mest kvalificerade. Det kan också tänkas att processer som var och en för sig är könsneutrala kombineras till ett kvinnodiskriminerande mönster.

Hur görs ett socialt mönster osynligt? Vem gör det och varför? Om vi betraktar den mansmakt i vårt samhälle som uppträder till hälften dold kan vi som exempel ange att den agerar genom tystnad, genom omdefiniering och genom privatisering.

Om att styra med tystnad

Många kvinnoprotester och påpekanden om mansdominans har genom tiderna bemötts med tystnad av allmänheten, av politiker, av myndigheter och av de styrande. Den norska psykologen Berit Ås har i en av sina artiklar en målande beskrivning av den tystnad som kvinnopolitiker kan mötas av (Ås 1979). Den svenske skribenten Love Almquist är lika övertygande i ett inlägg om reaktionerna i svensk debatt och politik på ordet jämställdhet. Almquist ser också det allmänna mönster för maktutövning som har utvecklats i våra samhällen. Makthavare väljer att argumentera genom att tiga (Almquist 1990). Tystnad som svar på jämställdhetssträvanden avhandlas även i en rapport om bedömning av ett svenskt "pilotkommunprojekt" som siktede till förstärkt satsning på jämställdhet i tre kommuner 1988-1993 (Pincus, odaterad). I Joan Ackers kapitel i denna bok behandlas förtigandet som ett huvudproblem för svensk jämställdhetspolitik. Förtigande är en oerhört stark social kraft, kanske för att den i många sammanhang slår två flugor i en smäll: Man osynliggör det problem som ska lösas och samtidigt dem som lägger fram problemet, i detta fall en eller flera kvinnor. En av forskningens uppgifter blir att notera vad som inte sägs i bestämda situationer och offentliga uttalanden.

Omdefiniering

Omdefiniering döljer allt oftare våra former av mansmakt. Omdefiniering är särskilt användbar där man kan hitta en könsneutral förklaring eller legitimering av dominansförhållandena. Man finner t. ex. att gravida kvinnors problem på arbetsplatser ofta definieras som ett individuellt och privat problem, inte som en gemensam angelägenhet eller en arbetsplatsfråga. Genom att hela tiden betrakta kvinnors placering i arbetslivet, eller i hemmet, som resultat av individuella val "försvinner" de samhällsmässiga betingelserna för dessa val och därmed det element av tvång som vidlåder valsituationen. Genom att förutsätta ett val demonstreras kvinnors valfrihet på ett passande sätt. En kvinna kan nämligen välja mellan dubbelarbete å ena sidan och ekonomiskt beroende av en man å den andra. Hon kan också välja mellan etiketten "kvinnlig" å ena sidan och en ledande ställning i politiken å den andra. Kvinnornas låga löner inom arbetslivet kallas "låglöneproblemet", och det sätts sällan officiellt i samband med mansmaktsystemet. Eller också, som Hirdman påpekar (1990), underlåter man att betrakta det som en politisk lösning på samhällets könskonflikt. Med hjälp av ständiga omskrivningar och könsneutrala formuleringar definieras kvinnorna och deras krav som "problem", medan männens otillräckliga arbetsinsats i hem och barnomsorg sällan betecknas som det stora sociala problemet det är.

Dessa omskrivningar är i sin tur exempel på mäns definitions-makt, mest inträngande skildrad av Simone de Beauvoir (1970). Hon visar hur män definierar kvinnor som objekt och varken kan eller vill förhålla sig till dem som subjekt. Männens definitions-makt har alltid använts för att definiera både "manlighet" och "kvinnlighet" antingen det har gällt lämpligt arbete, utseende eller relationer till andra.

Till osynliggöringen hör en social teknik som i brist på bättre benämning kan kallas "historieberövande" eller "historieomskrivning." Att beröva en grupp eller kategori dess historia gör den inte bara osynlig utan även identitetslös, på det sätt som vi vet att förbuden mot viss historisk information fungerade under kommunistregimerna i östeuropeiska länder. Man berövar personer deras identitet genom att göra dem osynliga för sig själva, en särdeles förlamande form av osynliggöring, som i flera hundra år har varit en black om foten för kvinnor i vår del av världen. Det är först under de senaste tjugo åren som en kvinnohistoria har vuxit fram inom historieämnet i de nordiska länderna, ett arbete som söker att ge kvinnorna deras historiska rötter tillbaka. Även annan brist på information och språklöshet kan göra svagare grupper osynliga.

Privatisering

Privatisering av konflikter mellan kvinnor och män bidrar till att göra dem osynliga, något som familjevåld (delvis en omskrivning för våld utövat av män) är exempel på. 1960-talets kvinnouppror började i USA med en bok som visade hur privatiseringen av kvinnors liv kunde hålla myterna om den nöjda och framgångsrika amerikanska hemmafrun vid liv (Friedan 1963).

Osynliggöring och synliggöring som strategier

I ett samhälle präglad av ekonomisk konkurrens är osynliggöring, liksom andra sätt att tysta ner konkurrenter, ett effektivt sätt att nå framgång. Genom att osynliggöra eller nedvärdera kvinnors prestationer i arbetslivet får männen bara hälften så många konkurrenter.

Social osynlighet är alltså oftast, men inte alltid knuten till svagare grupper i samhället. Även makteliten är ofta osynlig, men det är då något den önskar och själv åstadkommer. Osynlighet och tystnad är alltså politiska strategier – i könsrollskonflikten liksom i andra sociala och politiska konflikter i samhället. En av poängerna med att styra genom osynliggöring ligger i ansvarsbefrielsen. När kvinnoförtryck får ett annat namn, en ny skepnad eller verkar vara något ofrånkomligt, då är det ”ingen” som har ansvar för situationen eller processen.

Att göra aktörerna och situationen i könsmaktsystemet synliga (och hörbara) blir då en motstrategi, i detta fallet för kvinnor som undertryckt eller dominerad social grupp eller kategori. Man utgår ifrån att även en del män påverkas av avslöjanden som visar kvinnors undertryckta situation och tar avstånd från dem såsom oförenliga med demokratis värdesystem.

I vårt samhälle är social synliggöring en uppgift för massmedier, konstnärer, myndigheter och politiker, forskning och forskare. Det handlar om att offentliggöra, och forskningen får störst genomslagskraft när den kan alliera sig med politiker och massmedia. Även direkta aktioner har allmänt sett störst slagkraft när de visas i medierna.

Men varför gå omvägen om att synliggöra kvinnors förtryck, i stället för en direkt satsning på kvinnopolitik, helt enkelt göra något direkt åt saken? Det beror bl.a. på att lång tids vistelse i det fördolda ofta har försvagat aktörernas tilltro till sig själva och sin politiska erfarenhet. Osynligheten har också individualiserat eller privatiserat svaga gruppers situation på ett sådant sätt att deras gemensamma drag inte längre framträder tydligt. Detta har i sin tur försvagat möjligheten och

förmågan till inbördes kommunikation och informationssökning. Det handlar alltså egentligen om att få en demokrati att fungera – även för och bland kvinnor. Synliggöringen handlar både om aktörerna och deras situation. Detta visade kvinnoupproret och kvinnors engagemang särskilt på 1970-talet i vårt samhälle. Kvinnor fick då nya politiska erfarenheter som med tiden utkristalliserade sig i ökat deltagande i det vanliga politiska livet. En norsk kvinnlig politiker, som på den tiden var statsråd, hävdade 1986 att kvinnorörelsens erfarenheter också måste systematiseras och bearbetas för att politikerna ska kunna använda sig av dem. Just detta är kvinnoforskningens bidrag. ”(Den) har i högsta grad gett oss politiker både kunskap, argument och mod” (Rönbeck 1986). Idag måste vi säga att i en situation där mansmakten snarare blir mer osynlig än tvärtom är kvinnoforskningens ambitioner att avslöja fortfarande aktuella. Begrepp om rättvisa och frihet kan inte betraktas lösryckta från dolda dominansförhållanden.

Nedan skall jag granska dominansförhållanden och synlighet särskilt på två sociala fält: arbetslivet och det sexuella samspelet. Som mötesplatser för kvinnor och män kan dessa områden verka vara varandras motpoler: Arbetsplatserna präglas av rationalitetstänkande och officiell könsneutralitet, medan det sexuella mötet synes dolt och samtidigt i största möjliga utsträckning betingat av att könen finns. Dessa olikheter är intressanta, men så är även likheterna. Det kan tänkas att vi stöter på samma slags sociala krafter i båda sammanhangen.

Om mansmakt – särskilt i arbetslivet

En kort historia

Kvinnoforskningen i Norge och särskilt i Sverige har studerat kvinnornas situation på arbetsmarknaden och deras arbetsvillkor tämligen ingående, men organisationsteoretiska perspektiv är det ändå glest med.

Här som på andra områden började den nya kvinnoforskningen med en kritik av traditionell forskning om skillnader och likheter mellan könen. Genom att betrakta kön som en variabel förlorar man dess karaktär av analytisk kategori, av reglerande samhällsprincip och nyckel till fördelning av makt och maktlöshet. Mitt kapitel om Könsskillnader i yrkesbeteende i "Kvinnors liv och arbete" (s. 327 och följande) ligger uppenbart vidöppet för sådan kritik. Med yrkesbeteende menar jag där sådant beteende som lika gärna skulle kunna kallats organisationsbeteende. I kapitel 9 i "Kvinnors liv och arbete" satsar jag mig särskilt på frågan om huruvida de föreställningar som t.ex. företagsledning hade om könsskillnader stämde med något jag kallade faktiska könsskillnader. Dessutom var jag (åter) intresserad av könsrollernas osynliga effekter. Jag finner att könsroller och könsskillnader inte utan vidare stämmer ihop och tolkar detta som osynliga konsekvenser av rollsystemet. Jag föreslår bl.a. att vissa av kvinnornas attityder till arbete och arbetsmiljö, t.ex. deras betoning av rättvisa, var ett skydd mot maktmissbruk (s. 370-371, ett av de få ställen där jag använder ordet "makt" i "Kvinnors liv och arbete"). Jag hävdar att kvinnors beteende även på andra sätt är en ändamålsenlig anpassning till inre och yttre konfliktskapande förhållanden (s. 369).

De konkurrensfördelar männen får av kvinnornas dåliga arbetsvillkor understrykes i "Kvinnors liv och arbete" av det faktum att både Stina Thyberg och jag tar upp frågan. Män kan ha ett klart, om icke alltid uttalat, intresse av att kvinnornas situation blir mindre konkurrenskraftig. Detta visade sig tidigt och på ett tydligt sätt i Norge under vissa fackföreningars etablering och tidiga expansion. På mer tjänstemannapräglade arbetsmarknader nämns sällan själva konkurrensmomentet, men det kan vara en underförstådd premis t. ex. i för-

handlingssituationer. En amerikansk undersökning av tjänstemän visar hur man genom att beröva kvinnor deras kompetens (de-skilling) stärker männens karriärmöjligheter (Crompton och Jones 1984). Vid de flesta typer av konkurrens är eliminering av konkurrenten ett lika effektivt sätt att nå framgång som att öka sina egna kvalifikationer.

Det är annars riktigt som en svensk kritiker av "Kvinnors liv och arbete" har hävdad, att en god del av texten i boken kan sägas argumentera för att kvinnor är goda arbetstagare som anpassar sig till arbetsgivarnas önskemål och i många stycken är lika duktiga som män. Många kvinnor tyckte nog då för tiden att det behövdes sådana argument när de skulle ut på arbetsmarknaden. Texten i kapitel 9 i "Kvinnors liv och arbete" understryker allra mest att kvinnors beteende på arbetsplatserna är ett resultat av sociala betingelser som de inte råder över. Men mitt perspektiv i "Kvinnors liv och arbete" var ändå snävt. Det jag för min del inte såg den gången, men som senare kvinnoforskning påpekat, är att arbetslivet i sig själv har en struktur och kultur som ger män och manliga principer företräde framför kvinnor och kvinnliga principer. Jag uppfattade själva arbetslivet och arbetsuppgifterna som könsneutrala och såg inte att organisationer bygger på mer eller mindre uttalade förutsättningar om kön. Till de utsagda förutsättningarna hör den att arbetstagaren är en man och att det manliga är det normala.

Arbetslivets maktstrukturer

Föreställningarna om organisationers, hierarkiers och arbetens könsneutralitet har tagits upp som problemställningar, både i skandinaviska, engelska och amerikanska undersökningar. Svenska forskare som Ressner (1985) och Lindgren (1985) hävdar att en arbetsorganisation har flera strukturer och socio-kulturella system. Ressner pekar på en dold könshierarki vid sidan av den officiella rangordningen mellan de anställda i ett företag. En av fördelarna med Ressners undersökning är att hon påvisar att mansdominansen tar sig olika uttryck i olika skikt inom företaget. Det finner vi även i Lindgrens studie där organisationen betraktas som bestående av flera system, närmast av socio-kulturell natur (som av Lindgren kallas rollsystem). Ett av dessa system är könsmaktsystemet som understödjes, förnyas och förändras i vardagens samspel mellan de anställda. Könsmaktsystemet är ett mansmaktsystem. Det definieras som de regler och normer som fastställer ett arbetsplatsförhållande där män är överordnade och kvinnor underordnade, inte nödvändigtvis uttalat, men som en tyst förutsättning

som i stort sett accepterats även av kvinnorna. Könsmaktsystemet framstår hos Lindgren även som en segregeringsprocess och ibland som en intressestrid mellan kvinnor och män. Jag anser att det i hennes empiriska exempel även framstår som en homogen kultur.

Premissen att det finns flera strukturer eller kulturer eller sociala system som existerar samtidigt i en organisation kan göra det möjligt att nå fram till ett användbart analytiskt grepp. Ändå tycker jag det är tveksamt när Lindgren och andra betecknar könsmaktsystemet som latent och som ett system som bara träder i funktion när kvinnor gör entré i en organisation befolkad av män. Detta ger ett slags indirekt stöd åt föreställningen att det är kvinnor som är "kön", och framför allt åt föreställningen att mansdominans bara utgöres av mäns konkreta dominans över kvinnor. Som kulturellt uttryck är mansmakt helt klart en del av många mäns dagliga umgänge med varandra. Mansdominans har enligt mitt sätt att se ett ganska starkt inslag av mäns dominans över (svaga) män, något som bl.a. visar sig på det sexuella området. Ännu ett problem får vi när vi betraktar rena kvinnoorganisationer, t.ex. i vårdarbetet. Även dessa är av historiska och andra skäl organiserade efter manliga principer och kan sägas hysa ett mansmaktsystem inom sig.

Arbetslivet som ett mansmaktsystem

Varje organisationsteori som enbart söker grunderna till könsmaktsystemet inom arbetslivet får problem. Det gör heller inte de ovan nämnda författarna, men de överväger inte möjligheten att arbetslivets särskilda plats i samhället bidrar till dess karaktär av mansbastion. Det kan t.ex. tänkas att könsmaktsystemets särskilda livskraft på arbetsmarknaden och i arbetslivet har att göra med den betydelse dessa institutioner har för kapitalackumulation och kapitalets intresse av att skilja mellan produktion och reproduktion, något som minskar behovet av kapital för att betala reproduktionskostnader.

En arbetsorganisation har i vårt samhälle direkt eller indirekt huvudbetydelsen av produktionsorganisation, uppbyggd med mål och medel klart i sikte och med en formell auktoritetsstruktur. "Det andra" i organisationen räknas som "informell organisation", irrationellt beteende, ovidkommande o.s.v. Organisationen är på detta sätt en instrumentell enhet. Det som anses värdefullt i denna huvudtyp av organisation är det som ger vinst eller tillväxt enligt produktionssfärens definition. Alla mått på organisationens effektivitet och livskraft färgas av denna huvudinriktning, och maktförhållandena i och runt

organisationen påverkas på samma sätt. Detta är osynlig mansdominans i strukturell mening. Det betyder att modellen är synlig och legitim, men dess konsekvenser för könsmaktsystemet med män som de lämpligaste aktörerna är osynliga eller okända.

Den informella könsmaktablering som sker är mer eller mindre förankrad i den grundläggande organisationsmodellen. Dessutom kommer könskulturen "utanför" företagen att tas in, eller tränga in, i arbetsorganisationerna i olika grad och på olika sätt. Könsmaktsystemet, d.v.s. mansmaktsystemet, finns alltså hela tiden i arbetsorganisationerna i kraft av det sätt på vilket organisationerna är avskilda från samhället i övrigt, i kraft av det sätt de är uppbyggda på och i kraft av den allmänna kulturens verkningar inom organisationerna.

Joan Acker (1990) och andra forskare har påvisat att arbetsorganisationens hierarkiska auktoritetsstruktur och klart könspräglade arbetsfördelning innebär att män får en överordnad ställning och kvinnor en underordnad. När det gäller hierarki och mansmakt är detta ett samband vi kommer fram till empiriskt, t.ex. i en norsk undersökning av civilingenjörer (Kvande och Rasmussen 1990). Kvande och Rasmussen visar att i företag med nätverksliknande samarbetsformer har kvinnliga ingenjörer bättre villkor och möjligheter än i hierarkiskt uppbyggda företag. Jag tror ändå inte vi hittar något enkelt samband mellan demokrati, horisontell struktur, nätverksorganisation å ena sidan och frånvaro av mansdominans å den andra. Det kan vara på det sättet att nätverksliknande strukturer är ett i det närmaste nödvändigt men inte tillräckligt villkor för att kvinnor ska få ökad medbestämmanderätt. Man kan postulera hierarkisk makt som en manlig princip mer än en kvinnlig.

Det som i alla fall är erfarenhetsmässigt klart är att en hierarkisk auktoritetsstruktur i företaget i sig själv innebär en segregering av manliga och kvinnliga arbetsuppgifter. Män hamnar i överordnade och kvinnor i underordnade positioner. Men arbetsfördelningen efter kön genomsyrar som bekant arbetslivet långt utöver den hierarkiskt betingade könssplittringen. I vanliga företag är segregeringen uppenbart ett sätt att initiera och vidmakthålla mansmakt, något som påvisats i många undersökningar och studier av hur dessa sammanhang mellan struktur och mansmakt uppstår (Ressner 1985, Lindgren 1985, Pringle 1989, Baude 1992). Praktiska regler på arbetsplatsen är t.ex. inom de flesta arbetsorganisationer avpassade efter den könsbetingade arbetsfördelningen, eller anpassade till männen och deras kultur: Utformning av lokaler och arbetsplatser, arbetstidens indelning, den tid arbetsmomenten får ta liksom användningen av teknologi. Undersökningar visar också hur företagens kommunikationssystem,

informella gruppbildningar, språkbruk, vandringshistorier o.s.v. favoriserar män och hegemonisk maskulinitet.

Allmänna kulturella föreställningar och handlingsätt – d.v.s. symboler, språk, värderingar och idéer – måste av nödtvång vara ett inslag i alla arbetsorganisationers uppbyggnad, liksom i deras karaktär av mansmaktsystem. Det är speciellt två slags kulturella föreställningar som är viktiga i detta sammanhang. För det första är det de oftast underförstådda definitionerna av kvinnlighet och manlighet, och för det andra den gärna mycket tydliga bild av sig själv som en organisation har. Båda dessa begreppsramar har analyserats t.ex. av feministiska organisationsteoretiker, som med hjälp av dekonstruktionstekniker påvisar ramarnas underförstådda betydelse i ett system som präglas av mansdominans (Acker 1992). Med dessa tekniker undersöks bl a de outtalade förutsättningarna i en text, de olika betydelserna och möjligheterna att förstå en given text.

Varje enskilt företags kultur är en produkt både av den allmänna kulturen och av förhållanden som är speciella för just det företaget, och alla har en egen könskultur som direkt eller indirekt säger något om hur män och kvinnor ska bemötas och hur de ska förhålla sig till varandra. Detta är en bakomliggande och ständigt aktiv kultur som definierar manlighet och kvinnlighet, mäns och kvinnors värde, och som oftast värderar deras prestationer efter manliga standarder. Den ger även männen definitionsakt i den mening att det huvudsakligen är män som bestämmer när könet betyder något vid beskrivning av en kollega eller arbetstare. När en kvinna i första hand definieras efter sitt kön betyder det gärna att hennes identitet som arbetstare eller kollega kommer i skymundan. För en man förhåller sig detta annorlunda. Hans kön innebär som sådant bl.a. en arbetsidentitet. Om han t.ex. är chef ökar detta hans maskulinitet.

Den definition av manlighet och kvinnlighet som ligger i botten på eller är invävd i företagskulturen varierar mellan olika grupper inom företaget och mellan olika företag. Den "modernaste" definitionen antyder att kvinnor ska vara underordnade männen, men på ett sådant sätt att det inte verkar vara någon skillnad i rang. Detta betyder bl.a. att den underordnade ställningen ska framstå som kvinnans eget val eller som en tillfällig situation, för en viss tidsperiod, som något hon ålagt utifrån eller som något som på det ena eller andra sättet är lönsamt för henne själv. Mera traditionella och direkta definitioner av kvinnlighet som något som är underordnat det manliga lever sida vid sida med en sådan osynliggörande kulturell norm.

Självuppfattning och könsneutralitet

Den bild en organisation har av sig själv är en viktig del av dess kultur. Bilden kan representera ett slags lösning på de motsättningar och tvetydigheter som är inbyggda i organisationen. Målsättningen "avkastning på kapitalet" kan stå i motsatsförhållande till målsättningen "att skapa arbetstillfällen" eller att ha "kundernas bästa" som ett formulerat mål. Även mansdominansen är tvetydig. Å ena sidan är den synlig och möjlig att förändra, å andra sidan omgiven av förtigande och outtalade förutsättningar som är föga tillgängliga för förhandlingar. Tvetydigheter kan slätas ut av ett företags officiella "image", d.v.s. genom att konstruera en bild av företaget som könsneutralt och organisationen som en i sig könsneutral företeelse som uteslutande får sin mansdominans "utifrån." Kön är eventuellt något aktörerna har med sig från världen utanför organisationen. Detta är en vanlig självuppfattning både inom organisationerna själva och i organisationsteorierna. Mansdominansen förvandlas till en organisationslogik som ingen kan ställas till svars för.

I denna motsättning mellan organisationers bild av sig själva som könsneutrala å ena sidan och ett eventuellt påvisande av deras köns-polarisering å den andra ligger det en möjlighet att arbeta praktiskt med organisationsutveckling och kön.

Ett exempel på praktiskt arbete med organisationsutveckling finner vi på senare tid i samband med "upptäckten" av sexuella trakasserier på arbetsplatser (Hagman 1988, Brantsaeter och Widerberg 1992). Sådana trakasserier har visat sig vara ett ganska omfattande problem och utforskningen av detta fenomen sammanfaller med nyare studier av sexualitet som ett konstant verkande element i varje arbetsorganisation (Hearn och Parkin 1987).

Om könsmakt – särskilt i det sexuella samspelet

Ett icke-tema för trettio år sedan

Det sexuella samspelet mellan kvinnor och män förekom inte som tema för könsrollsanalyserna i "Kvinnors liv och arbete". Något sådant skulle då för tiden antagligen lett till att dem som vi gärna ville få igång en dialog med hade avvisat hela könsrollstänkandet. För egen del skulle jag nog också rent personligen upplevt det som för vågat och för besvärligt att använda könsrollsbegreppet för en analys av den sexuella kulturen. Hela debatten hade kanske till och med sparat ur. Återigen har jag nu en annorlunda syn på vad könsystemet handlar om. Sexualiteten, eller det sexuella mötet, är en av de viktigaste sociala mötesplatserna där betydelsen av kön utformas, omformas och återskapas. Detta gäller antingen mötet utspelas mellan kvinna och man eller mellan personer av samma kön. Ett sådant betraktelsesätt har länge gjort sig gällande i internationell feministisk forskning, och det framträder även i norsk kvinnoforskning (Widerberg 1987, 1990; Sätre 1988).

Att sexualitet är en viktig social arena kan inte bestridas. De allra flesta agerar på denna arena och har starka känslor knutna till den. Vad sexualitet "är", psykologiskt, socialt och kulturellt, råder det däremot delade meningar om, även bland forskarna.

Frisläppandet av sexualiteten

De vetenskapliga tankarna om sexualitet har byggt på olika modeller för förståelsen av den sexuella driften. En så kallad "essentialistisk" modell var länge allena rådande. Den säger att sexualiteten först och främst är en del av människans natur och biologiskt betingad, medan sociala normer bara styr och begränsar drifterna. Att en sådan modell kunde ha genomslagskraft ända fram till 1960-talet kan man förstå, eftersom det sexuella livet i vår del av världen länge hade styrts av ganska stränga regler. Det kan se ut som om den "frigörelseprocess" som präglade de västliga industrisamhällena under de senaste tjugo-trettio

åren särskilt slog igenom på sexuallivets området (Ziehe 1983). Idag har många av de "gamla" begränsningsreglerna försvunnit, och utifrån det traditionella perspektivet uppfattas detta som en sexuell "frigörelseprocess." Frigörelsebegreppet pekar emellertid på att normupplösningen inte nödvändigtvis har något med frigörelse att göra, utan tvärtom betyder att regleringsmekanismerna ändrar form, från att ha varit förankrade i normer till att både bli mer individuellt förankrade och mer marknadsbaserade.

Till de normer som försvunnit hör t.ex. fastläggandet av vem eller vilka kategorier människor som är möjliga sexualpartners. Det är idag i stort sett accepterat att "ha sex" med personer utanför ens eget samhällsskikt eller klass, inom det egna könet liksom att ha sexualpartners som inte är (tänkbara) äkta makar. Det sexuella utbudet omfattar idag både engångs- och second-hand-varor. Dessutom har normen som begränsar antalet sexualpartners delvis försvunnit. Sexualitet är inte längre förbehållet "den ende." Tvärtom har de flesta idag sexuella erfarenheter med flera andra. Ändå finns det normer mot otrohet, i den meningen att det fortfarande är en sexualpartner åt gången som är huvudregeln. "Seriemonogami" har blivit ett begrepp, något som kanske ersätter den tidigare "dubbelmoralen" för männens vidkommande. Även så gott som alla normer som begränsar den sexuella handlingsrepertoaren är borta. Regeln är idag att så länge alla parter är med på det är alla slags kroppspositioner, alla slags föremål, hjälpmedel, omgivning o.s.v. gångbara.

Enligt Sätre (1988) är det nu två allmänna normer som reglerar det sexuella fältet. Det handlar för det första om regeln att inte kränka den andra partens kroppsliga och könsliga integritet. Sexualiteten ska vara baserad på en lustprincip och vara resultat av fritt val. Den andra normen tar sig bl.a. uttryck i allmän skepsis mot sado-masochism och annan våldsinspirerad sexualitet som, oavsett om den utövas av frivillighet och lust, hotar principen om individuell kontroll och ansvar för eget liv. Man kan säga att dessa normer fastlägger yttergränserna för det sexuella samspelet, och dessutom ligger de till grund för det vi idag definierar som "sexuella övergrepp."

Mot den essentialistiska modellen står idag en forskning som hävdar att sexualitet är en social konstruktion. Normer, symboler, attityder och materiella villkor konstituerar sexualiteten i vår kultur som i andra. I denna konstruktion ingår också sexualitetens egenskap att periodvis vara en marknadsvara. Denna sociala konstruktion är fortfarande sådan att manlig dominans och kvinnlig underkastelse ofta ingår i den sexuella samvaron och utlevelsen, även om detta inte öppet uttrycks och erkänns.

Sexualitet och mansmakt

Inslaget av mansmakt kommer tydligt fram i det vi idag vet om våld med sexuell prägel; d.v.s. sexuella övergrepp mot barn, våldtäkt, sexuellt färgad kvinnomisshandel, sexuella trakasserier på arbetsplatsen och sexuella påtryckningar mot klienter inom yrken med service- och behandlingsansvar. Dessutom bör prostitution nämnas som en form av sexuellt utnyttjande av kvinnor, liksom användningen av barn och kvinnor i produktionen av pornografi.

En representativ norsk undersökning från 1985 tyder på att 19 procent av vuxna kvinnor och 9 procent av männen har varit utsatta för sexuella övergrepp före 18 års ålder (Sätre m.fl. 1986). En liknande dansk undersökning visar 14 procent för kvinnorna och 7 procent för männen (Leth m.fl. 1988). Antalet våldtäkter vet vi mindre om, eftersom det inte finns några landsomfattande undersökningar av våldtäktsfrekvensen i de nordiska länderna. Man kan emellertid se på engelska och amerikanska undersökningar och skatta en tänkbar frekvens för skandinaviska länder. Då måste man beakta den allmänt mer våldspräglade kulturen i USA, och kanske även i Storbritannien, jämfört med förhållandena i våra länder. För Storbritanniens del nämns ofta en våldtäktsfrekvens på 17 procent (Hall 1985). En ofta citerad undersökning från USA anger att 20 – 30 procent av de tolvåriga flickorna kommer att få uppleva "a violent sexual attack" i sitt liv (Johnson 1980). En annan känd amerikansk forskare på området sexuellt färgat våld fann att 41 procent av den kvinnliga befolkningen i San Francisco hade blivit utsatta för våldtäkt och våldtäktsförsök (Russell 1984). Det förefaller således vara en konservativ uppskattning om man antar att frekvensen av våldtäkt och våldtäktsförsök i Norge och Sverige ligger på mellan 4 och 8 procent.⁶

Både för Norges och Sveriges del finns det undersökningar om sexuella trakasserier på arbetsplatsen. Vid en landsomfattande norsk undersökning svarade 20 procent av de vuxna kvinnorna att de hade upplevt oönskade sexuella närmanden på sin arbetsplats, t. ex. upprepade ovälkomna sexuella anspelningar, kommentarer om sin kropp, tafsande och kroppsberöring, ovälkomna sexuella förslag och krav. Vid en enkätundersökning av 5 000 gravida yrkesarbetande norska kvinnor fann man att ca 9 procent av dem enligt samma kriterier som ovan varit utsatta för sexuella påtryckningar (Wergeland m.fl. 1991). Påtryckningarna hade inte minskat under graviditeten. Vid en undersökning inom restaurangbranschen i Norge rapporterade 14 procent av de anställda sexuella trakasserier och våld (FAFO 1992).

Undersökningar i andra länder, särskilt i USA, visar i en del fall hög

frekvens av sexuella påtryckningar mot patienter, klienter och hjälpsökande av olika slag från dem som hade till yrke att hjälpa dem (Rutter 1989). Vid amerikanska universitet finner man likaså som ett välkänt fenomen att manliga universitetslärare utnyttjar sin ställning gentemot kvinnliga studenter för att tillförsäkra sig sexuella tjänster (Paludi 1991).

Som komplettering till enkätdata om sexualiserat våld och trakasserier kommer det rapporter från vårdsektorn, för Norges del särskilt när det gäller sexuella övergrepp mot barn. Institutioner och psykiatrisk personal pekar på ett stort och ökande antal barn och vuxna som i barndomen varit utsatta för en eller annan form av sexuellt präglad våld.

I våra länder har det ända till helt nyligen varit vanligt att betrakta alla de nämnda formerna av sexuella övergrepp som marginella företeelser. Idag har vi alltså data som avslöjar att det kanske är så många som majoriteten av kvinnor som under sitt liv får uppleva övergrepp på ett eller flera sätt. I samtliga fall representerar övergreppen ett hot mot kvinnorna allmänt sett. Kvinnor är ständigt medvetna om faran för att de själva eller deras närmaste kan komma att utsättas för sexuella övergrepp, och det präglar deras beteende i många sammanhang. Till och med i en "frigjord" tid som vår är det många kvinnor som är rädda för att gå ut ensamma om kvällen i Oslo.

De undersökningar som refererats ovan visar att mellan 80 och 100 procent av de olika övergreppen hade utförts av män. Det innebär en mycket tydlig koppling mellan makt, kön och sexualitet hos en del av den manliga befolkningen. Det handlar om manlig dominans genom sexualitet. Detta betyder att det inte bara är flickor och kvinnor som drabbas utan även pojkar och män. Det är till helt övervägande del män som förövar övergreppen, medan könsprofilen alltså inte är lika entydig vad gäller offren. Bland annat när det rör sig om sexuella övergrepp mot barn är det särskilt antalet kränkta pojkar som verkar öka mest, eller som oftare rapporteras. Det sista betyder att teorier om att mansdominans bara utageras mot kvinnor kan visa sig vara sidospår. Det ser mer ut som om sexuella övergrepp handlar om män som kränker svagare personer oavsett offrens kön. Vad som ligger till grund för detta, hur mäns sexualitet och lustkänslor är knutna till känslor av att behärska, att ha makt, dominera och liknande är inga nya frågor, men de har ändå långtifrån fått några tillfredsställande svar.

Även om data bl.a. om sexuella övergrepp mot barn tyder på att det är inslaget av dominans mer än könsrelationen i och för sig som ligger till grund för övergreppen kan man inte betrakta dessa två fenomen som oberoende av varandra. Mycket tyder på att dominansaspekten i

man-kvinnorelationen är särskilt markerad i sexualiteten, på så sätt att mansdominans institutionaliseras i sexualiteten och präglar både de beteendemässiga och kulturella definitionerna av vad sexualitet "är." Detta har också påpekats av amerikanska socialpsykologer som visar hur både handlingar och föremål kan bli sexuellt definierade och kan ge upphov till sexuell spänning i den mån de passar som symboler för manlig kontroll och kvinnlig underkastelse (Gagnon & Simon 1982).

Den höga frekvensen sexuella övergrepp mot barn aktualiserar frågan om huruvida dominansrelationerna mellan könen kan ha några drag gemensamma med relationerna mellan vuxna och barn. Kan det vara så att kvinnor på ett sätt spelar barnets roll i den sexuella relationen? Det är intressant att Goffman (1974) i sin analys av hur reklamerna skildrar könsförhållandet pekar på att kvinnorna framställs med typiskt barnliga kännetecken. Hon är alltid kortare än mannen, hon är ofta placerad i hjälplösa positioner, t.ex. liggande, hon håller ofta fingrarna mot munnen, hon griper aldrig hårt om föremålen i sin närhet utan berör dem nätt och jämnt o.s.v. Det bästa sättet att förstå relationen mellan man och kvinna i reklamens värld är att jämföra den med relationen mellan föräldrar och barn, menar Goffman. Och när denna skildring av könsrelationer inte verkar främmande för oss beror det på att reklamerna gör ett koncentrat av den ständiga definieringen av oss själva och andra som könsvarer, en definition som vi bekräftar i det dagliga samspelet med andra. Endast ett fåtal undersökare har arbetat vidare med dessa paralleller och likheter mellan kvinnor och barn som sociala kategorier, även om det kanske är inom det sexuella området som dessa likheter har störst social betydelse (Sätre m.fl. 1986).

De olika typerna av sexuella övergrepp och trakasserier uppvisar både likheter och olikheter. Gemensamt för dem är förövarens kön, deras makt över de kränkta personerna samt den i stort sett kompakta tystnaden om dylika övergrepp och påtryckningar. Kön och makt är alltså de strukturella särdragen i sexuella övergrepps- och påtryckningssituationer. Makten kan variera med hänsyn till graden av yttre kontroll av offrets situation. En mer psykologisk makt har förövaren genom sin möjlighet att definiera och bekräfta eller ogiltigförklara den kränktes identitet.

Essentialistiska förklaringar är kanske på väg att bli omoderna, även om de fortfarande framförs, t.ex. av en amerikansk psykiater som hävdar mäns inneboende lust att överskrida sexuella gränser eller barriärer (Rutter 1989). De flesta som idag vill förklara sexuella övergrepp och påtryckningar hänvisar till både strukturella, kulturella och psykologiska moment. Den amerikanske forskaren Pleck (1984) kombinerar psykologisk och samhällsorienterad analys när han postulerar

mäns starka känslomässiga beroende av kvinnor. Han ser detta beroende delvis som ett resultat av den sociala och ekonomiska konkurrenssituation män pressas in i och som sätter dem i positioner där de utövar makt mot varandra. Det känslomässiga "gap" som mansvärlden ger upphov till gör männen sårbara, och det är då kvinnorna som kan ge dem deras känslomässiga balans åter, läka deras sår och vårda dem. Enligt Pleck skapas på detta sätt ett manligt behov av kontroll och dominans över kvinnor.

Trots att kombinationen makt, kön och manlig sexuell kultur verkar vara särskilt betydelsefull för att förstå sexuella övergrepp är det ändå förövarens psykologi som står i fokus för de flesta försöken till förklaring. Det beror dels på att det är svårt för forskningen att få grepp om struktur och kultur i detta sammanhang, dels på att struktur-kulturbetingelserna är sammanvävda med den enskilde förövarens psykologi. Med detta synsätt är sexuellt färgat våld ett symptom på att något har gått snett både med den enskilde förövaren och med samhället.

Frågan är ändå om det bristande intresset för den samhällsbetingade orsaken till sexuella övergrepp helt kan förklaras på detta sätt. Frågan är alltså om en helhetsförklaring – i motsats till en som sätter individuell psykologi eller familjeförhållanden i förgrunden – är så pass obehaglig för manssamhället att det är lugnare att tänka sig våldsverkare och trakasserande personer som avvikande individer som det är något fel på. Män kanske inte vill dra den manliga sexualkulturen, eller mansdominansen över huvud taget, inför domstol.

Enstaka forskare hävdar ändå att det är kvinnohat, misogyni, som tenderar att ligga bakom manligt sexuellt våld. Barndomens beroende och starka modersbindningar antas ligga till grund för mäns fientlighet mot kvinnor. Huvudtendensen i de psykologiska förklaringarna är ändå förutsättningen om kulturella strömningars betydelse. Det betonas gärna att skillnaden i makt mellan kvinnor och män är en tydlig förutsättning för manligt sexuellt våld, och att en bättre balans i förhållandet mellan mäns och kvinnors makt i samhället kan bidra till att eliminera den manliga sexuella dominansen. Men dessa inslag är inte de viktigaste i de psykologiska analyserna av sexuella övergrepp. Terapeuter som har kontakt med förövare av misshandel och övergrepp ser först och främst den enskilde förövarens psykologi. Från deras utgångspunkt framträder förövarens ångest, bristande självrespekt och maktlöshetskänslor tydligt. Ångesten och känslan av maktlöshet har delvis sin grund i förövarens upplevelser. Kanske han själv som barn blev utsatt för övergrepp.

För att hitta de samhällsmässiga förhållanden som uppmuntrar till övergrepp måste man tolka de personliga upplevelserna mot bakgrund av den kulturella ram som hos oss definierar manlighet, sexualitet,

makt och maktlöshet. Vi måste bl.a. fråga oss vilka begrepp om makt och maktlöshet som leder till föreställningen att egen sexuell utlevelse "neutraliserar" egen maktlöshetskänsla och på vilket sätt egen maktlöshet tolkas i förhållande till manlig identitet. Vilka kulturella strömningar och sociala strukturer är inristade i män som känner att övergrepp stärker deras manlighet? Hur är en verklighetsuppfattning beskaffad som legitimerar övergrepp? Eller som hävdar att legitimitet i förhållande till vanliga normer inte betyder något? Vår kultur erbjuder flera olika definitioner av manlighet (och kvinnlighet). Några av dem vävs kanske lättare än andra samman med en problembetonad psykologisk bakgrund hos enstaka personer. Tendensen till skreviktisering kan vara ett exempel. En man som blev kränkt som pojke utvecklar rimligen en djup misstro mot vuxenvärlden, och detta att bli vuxen blir en svår och smärtsam process. En kultur som sätter likhets-tecken mellan manlighet och makt ger viss möjlighet att kompensera svag identitet med maktutövning.

Själva kopplingen mellan manlighet, makt och sexualitet ser då ut att återfinnas långt bortom individuella mäns problem med våldstendenser. I Eva Lundgrens intervjuer med präster (1987) om deras erfarenheter som själasörjare berättar somliga manliga präster att de tänker sexuellt av att ha makt. Det ska inte förstås så att präster förövar övergrepp. Poängen är sambandet mellan makt och sexuell stimulans, något som forskaren inte hittar bland kvinnliga själasörjare. För männens del verkar kopplingen på sätt och vis "normal." En bättre förståelse av manlig sexualitet och manliga sexuella kulturer bör således bli ett särskilt prioriterat forskningsområde.

Frågan är ändå om vi på längre sikt kan nöja oss med att undersöka den manliga sexualkulturen för att belysa förhållandet mellan makt och sexualitet. Om det finns en tendens till underkastelse inbyggd i den kvinnliga sexualkulturen och i definitionen av kvinnlighet är detta en del av det sexuella samspelet, vilket åter under vissa omständigheter bidrar till att vidmakthålla spelet och den kultur som totalt sett präglas av sexuell dominans.

Sexualitet och kvinnomakt

Men det sexuella spelet tar sig idag även andra former än manlig dominans och kvinnlig underkastelse. Den kulturella frisläppningen av sexualiteten har gett kvinnorna mer kontroll och makt än tidigare. Även om detta inte kommer till uttryck i sexuella övergrepp och påtryckningar från kvinnor gentemot män verkar det tydligt som om

kvinnor till viss grad använder sig av sexualiteten som en strategisk resurs. Undanhållande av sexualitet eller av sexuell tillgänglighet kan vara ett maktmedel för kvinnor i könskonflikter. Kvinnor kan också förvalta sin sexualitet strategiskt på ett sådant sätt att det ger henne bästa möjliga position i sociala hierarkier. Jag tänker då inte på myten att kvinnor "ligger sig till positioner" t.ex. inom arbetsorganisationer. Det är mer i de informella sociala organisationerna som ungdomsgången, vänkretsen och i andra sammanhang som delvis har en sexuell underton som kvinnor kan handla strategiskt och använda sexualiteten för att etablera en position på statusstegen. Om kvinnor tenderar att vara försiktiga med att använda sexuell attraktion som en resurs inom de formella organisationerna beror det antagligen på att sexualitet som bytesvara inte är allmänt gångbar utan bara fungerar som sådan i vissa sammanhang. Och vid de tillfällen den inte accepteras som bytesvara kommer försök att använda sig av sexualiteten att få starkt negativa konsekvenser. Problemet med sexualiteten som resurs i förhållande till sociala positioner är också att den inte bevarar sitt värde för evigt. Popularitet i vänkretsen baserad på sexuell attraktion och beundran från män med hög status kan i nästa ögonblick vändas till något negativt genom att kvinnan beskrivs som "lätt sinnig", "lösaktig", "insmickrande" o.s.v. Kvinnors attraktivitet är dessutom knuten till åldern, något som gör den till en resurs som räcker förhållandevis kort tid.

I det nära samspelet mellan människor verkar det alltså som om fri-släppningsprocessen även har gett kvinnorna ökad möjlighet att kontrollera sin egen sexualitet och de har fått ökade möjligheter att förvalta sexualiteten på det sätt de själva vill. Användningen av sexualitet som bytesvara strider ändå ofta mot föreställningen om sexualitet som äkta, lustbaserad, styrd av inre impulser.

Ibland betraktas mäns sexuella våld mot kvinnor som en reaktion på kvinnors sexuella cynism och strategiska manövrer. Detta ligger även till grund för flera feministers förmodan att sexuella övergrepp är ett uttryck för att männen har behov av att hämnas. Övergreppen betraktas som tecken på att män inte accepterar kvinnors självständighet och självbestämmanderätt över sin egen kropp och sexualitet. Feminister har å andra sidan inte varit särskilt benägna att erkänna att kvinnor faktiskt kan ha ett cyniskt och strategiskt förhållande till sexualitet, och att män i enstaka situationer kan få lida för detta. Jag tror att feminismen och kvinnoforskningen bör ha ett perspektiv på kvinnors motiv och strategier som även innefattar denna möjlighet. Detta innebär att man även måste göra plats för den föreställningen att män kan ha svagare positioner än kvinnor och i en del fall till och med bli offer.

Men just kvinnors strategiska bruk av sexualitet visar hur maktbegreppet inte bara får knytas till beteende och samverkan utan även till de mer osynliga villkoren och processerna bakom handlingsmönstren. En förklaring av mäns sexuella våld mot svagare personer är för snäv om den endast betonar männens önskan att bryta ner andra personers sexuella självkontroll och självständighet. Flera frågor infinner sig: Vad är det som gör att sexualiteten också kan vara en resurs som man kan handla med, en vara, och då särskilt för kvinnor? Varför antar inte den manliga sexualiteten motsvarande form av vara? Har den manliga sexualitetens inslag av dominans anknytning till detta? Varför verkar sexualiteten på det hela taget vara så kopplad till olika könsmissiga identiteter, och hur ser denna koppling ut? För att förstå mer av det synliga spelet och handlingsmönstren på detta område måste det vara avgörande för forskningen att tränga under ytan på de historiska och sociala processer som skapar "kön", "attraktion", "eggelse" och "lust" som meningsfulla begrepp och som bättre kan belysa de bakomliggande kopplingarna mellan makt och sexualitet.

Har män all makt i himmelen och på jorden?

De föregående avsnitten har i huvudsak handlat om mäns och manlighetens makt i förhållande till kvinnor och kvinnlighet och om denna makts till synes könsneutrala karaktär och dess tendens att ständigt pånyttföda sig själv. Det är på tiden att fråga om denna bild är alltför onyanserad eller i varje fall bör kompletteras, utvidgas och fördjupas på ett sätt som säger något om mansdominansen sedd med mäns ögon och om kvinnors möjligheter att ha makt och inflytande i förhållande till män. För kvinnorna är inte bara maktlösa aktörer i ett nollsummespel. Jag håller med Hanne Haavind (1976) när hon säger att kvinnoförtryck inte betyder att den som förtrycker har all makt och att den förtryckte inte har någon. Det betyder heller inte nödvändigtvis att den som förtrycker har en önskan att göra det. "Det betyder inte ens att den enskilde alltid kan välja om han vill eller inte vill undertrycka kvinnor i sin närhet vid en given tidpunkt." En enskild man kan tvingas av sociala krafter som ligger utom hans kontroll. Vårt samhälle sammankopplar manspositioner, manlighet och makt på ett sådant sätt att även män drabbas av maktlöshet.

Mäns maktlöshet i förhållande till andra män

Genomgången av det sexuella samspelet gav en glimt av mäns förtryck av män; mäns sexuella övergrepp riktas i betydande omfattning mot pojkar. Detta är bara ett litet exempel på ett genomgående drag i vårt samhälle: Män är organiserade i hierarkier – i arbetslivet, i det militära, i byråkratierna – och alltså även i det personliga umgänget, antingen det är sexuellt färgat eller inte, t.ex. i pojkgången. Denna rangordning hittar vi naturligtvis även bland kvinnor. Socialklasser och sociala skikt präglar kvinnors sociala liv och inte bara männens. Ändå är det en genomgående tendens att den hierarkiska ordningen både är mer utvecklad och tydligare hos män än hos kvinnor, liksom en tendens till att mäns rangordning påverkar rangordningen bland kvinnor oftare än tvärtom.

Rangordningarna bland män kostar mer än bland kvinnor. Raderna av kors på kyrkogårdarna efter de båda världskrigen kan stå som symboler för detta. Män i den nedre delen av den manliga hierarkin används som brickor vid en sorts maktutövning som är mer destruktiv för dem själva än den som kvinnor lågt ner på sin statusstege drabbas av.

Mäns maktlöshet och protester mot den hegemoniska maskuliniteten har ofta varit drivkraften till jämställdhetssträvanden. På sätt och vis har männens uppror varit viktigare än dynamiken i kvinnovärlden. De stora revolutionerna med rötter först och främst i mansvärlden har då och då förändrat viktiga könspolitiska spelregler. Kristendomen var i början en revolution där mannen från Nasaret bröt med traditionen då han förkunnade att "här är inte jude eller grek, man eller kvinna, träl eller fri...". Man frestas tro att förkunnaren menade sig inse att det är svårt att upphäva en slags olikhet om inte alla upphävs. Den institutionaliserade kristendomen gled snart över i en annan mans- och kvinnosyn, men ett frö hade ändå såtts. Ett annat exempel är naturligtvis den ryska revolutionen som från början också krävde frihet och jämlikhet för kvinnor. Även om detta aldrig fick någon verklig genomslagskraft p.g.a. det sätt Sovjetunionen utvecklade sig på var kvinnornas ställning ändå hos enskilda ideologer sammankopplad med protesten mot mansdominansen. I Europa i övrigt tolkades upproriska kulturformer före, under och efter första världskriget som sönerns protest mot den patriarkaliska fadersmakten, protester som uttalat även gällde kvinnor (Paulsen 1980). Även konflikter som uppstod under kriget, mellan de meniga soldaterna och gubbväldet bland generalerna, kan ha haft betydelse för efterkrigstidens demokratisträvanden, även om soldatupproren kvästes skoningslöst och länge tystades ner. Atmosfären efter det första världskriget präglades ändå av en bred kulturell förändring av förhållandet mellan könen, en förändring som innefattade formell jämställdhet i äktenskapet och andra viktiga moment. Även om femtio års kamp för rösträtt och den tidiga kvinnorrörelsen också var viktiga förutsättningar för dessa förändringar, bör inte detta hindra oss att se vilken betydelse konflikterna i mansvärlden haft för utvecklingen av jämställdheten. Även om det inte har varit tal om medvetna jämställdhetssträvanden från männens sida har demokratins frammarsch varit ett otvivelaktigt stöd för jämställdhetstanken.

En huvudfråga vid dylika konflikter i "mansvärlden", sett från kvinnors synpunkt, är deras egenskap av förändringar inom mansdominansen snarare än avveckling eller upplösning av den. Det har sagts att "fädrens regler" nästan alltid ersätts av "sönersnas regler" som vid-

makthåller kvinnoförtrycket, om än kanske i nya former eller i mindre grad. Det betyder att även maktförhållandena mellan män förändras, antar nya former men inte nödvändigtvis mildras i sin könsskarakter genom nya "frigörelseprojekt". Frågan om på vilket sätt kvinnor med hjälp av kvinnopolitik och feministisk teori kan förändra denna bevarande tingens ordning har egentligen inte fått något svar. Förutsättningen för att kunna besvara den är en fortsatt analys av systemens undertryckande natur, bl.a. en analys där alla män inte skärs över en kam som kollektiva förtryckare. Samtidigt måste begränsningarna för "frigörelseprojekten" i mansvärlden klargöras: Så länge de inte inbegriper kvinnornas situation leder de ingen vart. Demokratiseringssträvandena inom arbetslivet är ett typiskt mansprojekt som inte på allvar tar sig an mansdominansproblemet och som ständigt rinner ut i sanden.

De manliga maktlöshetsformerna är, typiskt nog, ofta opersonliga och pekar bara indirekt på makt som betingat av kön. Sådan är t.ex. männens maktlöshet i förhållande till yrkesarbetet.

Mäns maktlöshet i förhållande till jobben

Män går till största delen ut i ett tekniskt inriktat arbetsliv som oavsett hur slitsamt det kan vara ger ett övertag i förhållande till det obetalda omsorgsarbetet och i förhållande till de flesta typer av arbeten som har med människor att göra. Mannens "martyrskap på arbetet" är i ökande grad självvalt; man kan inte bara hålla fram arbetsgivare eller arbetskrav som syndabockar (Ö.G. Holter och Aarseth 1992).

Samtidigt är det uppenbart att många män har en arbetssituation där de indirekt – genom avtal och förhandlingar, genom tekniska procedurer och arbetsmoment, arbetsfördelning m.m. – är underställda andra män. Detta kommer utöver det direkta och mer uppenbara förhållandet till chefen, som också brukar vara en man. Det är inte svårt att hitta belägg för att "alienation" i olika former är vanligt förekommande inom många mansjobb, även sådana där män till synes har en hel del status och inflytande.

Arbetet kan framstå som en "fälla" i mansvärlden: Man lovas en väg till manlig status och avancemang, men verkligheten visar sig tära kraftigt på mannens resurser. För många män, särskilt fäder, är tidspress och en känsla av omättligen krav från arbetet samtidigt med familjens krav ett huvudproblem. Könssolikheter i förhållandet till arbetet kan tänkas bidra till ett livsmönster som gör att männens liv i genomsnitt är sju år kortare än kvinnornas. Män tillägnar sig ofta ett

tekniskt inriktat beteende som innebär att de blir mindre medvetna än kvinnor om tecken till egen sjukdom och nedvärderar det personliga framför det tekniska. När småbarnspappor i Norge jobbar mer övertid än några andra kan anledningen helt enkelt vara att det är under denna period som det är mest påfrestande att komma hem (Ö.G. Holter 1989). Ekonomiska motiv, som ofta framförs som de viktigaste, kan delvis vara efterrationaliseringar, som dessutom kan göras högst påtagliga genom att man skaffar sig lån, hus, bil o.s.v. De flesta kvinnor godtar männens förpliktelser gentemot arbetet, medan de själva ofta väljer eller anpassar sig till en mindre krävande arbetsituation, t.ex. ett halvdagsjobb.

Dessa och andra aspekter av mäns och kvinnors förhållande till arbete och familj håller kanske på att förändra sig. Kort uttryckt verkar män inte längre vara så villiga att prioritera arbetet framför familjen. Den studie av anställda i Folksam som Arne Nilsson redogör för i kapitel 5 tyder på det. Det är ändå för tidigt att säga om detta är en tendens som står sig.

Den nya kvinnomakten: ”Det stora livet.”

Både i ett totalt samhällsperspektiv och i de dagliga relationerna har kvinnor till viss grad stärkt sina positioner i förhållande till män under senare år. När jag säger ”till viss grad” beror det på att ett större, och stort, antal kvinnor i politiska toppositioner inte nödvändigtvis betyder att kvinnor med makt kan och vill arbeta för kvinnors intressen och principer. Det är t.ex. tydligt att den svenska kvinnoforskaren Hirdman inte ser några större framgångar för kvinnorna, trots att ett stigande antal kvinnor återfinns i ledande positioner.

Vad avser det som kan kallas den norska kvinnointegrationen i toppolitiken summerar Skjeie (1991:301) den på följande sätt:

”Kvinnors deltagande i toppolitiken (i Norge) är enastående i internationella sammanhang. Tre regeringar i rad har haft mer än 40 procent kvinnliga ledamöter. Två stortingsval på varandra har gett en kvinnorepresentation på omkring 35 procent. Deltagarna i denna process beskriver också de senaste tjugo årens utveckling som närmast mirakulös. Den har givit kvinnorna tillträde till en domän som i århundraden har representerat essensen av maskulin makt – statsmakten.”

Det anmärkningsvärda är att grundvalen för detta genombrott, och för den påtagliga legitimeringen av kön i norsk politik, har varit ett erkännande av skillnaderna mellan män och kvinnor. Det var kvinnors

speciella värden och intressen, deras krav på att representeras av sina egna, som var grunden till kvinnornas intåg i politiken. Detta att vara kvinna blev ett plus i politiken. Det framgår ändå av Skjeies undersökning att kvinnliga politiker med tiden mister sitt kvinnopolitiska engagemang, och att bara ett fåtal "kvinnofrågor" har kunnat drivas framgångsrikt under de nästan tjugo år som gått sedan kvinnorna gjorde sitt politiska genombrott i Norge. De kvinnliga politikerna är nämligen först och främst partipolitiker, och det är den etablerade partistrukturen som bestämmer hur och i vilken utsträckning kvinnors allmänna intressen ska tolkas och tillgodoses. Skjeie formulerade saken på följande sätt (1991):

"När de dubbla lojaliteterna blir ett problem – när det kvinnopolitiska engagemanget kolliderar med etablerade partiprioriteringar – är det oftast partiloyaliteten som går segrande ur striden. I flera partier – både till höger och till vänster – har kvinnliga stortingsledamöter berättat hur det kostar på att vara kvinnopolitiskt aktiv – även efter att den magiska 35-procentsgränsen är uppnådd."

Sådanda tendenser är givna argument i diskussionerna om att grunda egna politiska kvinnopartier i de skandinaviska länderna, liksom det redan finns på Island.

Mansdominans i betydelsen strukturellt kvinnoförtryck är inte något män utövar medan kvinnor inte gör det. Vi vet att kvinnor är särskilt drabbade av detta maktmönster, och att män allmänt sett står mer centralt i det, behärskar det och får fördelar under ett system med strukturell mansmakt. Det är ändå en principiellt viktig skillnad mellan strukturell mansmakt och personlig manlig könsmyndighet. Kvinnor kan utöva strukturell mansmakt på samma sätt som män gör det. Om och när detta förekommer är en empirisk fråga där vi måste bedöma om kvinnors handlande i konkreta fall faktiskt bidrar till en struktur som allmänt sett ger kvinnor en andrarangsställning i samhället. En sådan synpunkt är inte bara viktig för att göra männen rättvisa, utan även för kvinnors egen förståelse av sig själva och av vad likavärde och frigörelse kan betyda. Det vi nu ser är ett samhälle där mansdominansen fortsätter, men där kvinnor oftare än förr har makt och i stor utsträckning måste sägas utöva den på manligt vis. Män blir då underordnade kvinnor som efter de flesta måttstockar måste sägas befästa snarare än bekämpa kvinnoförtryckande strukturer. Detta kan bidra till att många män, särskilt inom arbetarklassen, inte är så entusiastiska för "jämställdhetspolitik", även om det stora flertalet av dessa män säger ja till konkreta jämställdhetsåtgärder – mer tid för mannen hemma, jämnare arbetsfördelning ute och hemma,

mer öppenhet bland män, jämn fördelning av barnomsorg, bättre lön inom vårddyrken m.m. (Ö.G. Holter 1989).

Den nya kvinnomakten: "Det lilla livet"

Män kan utsättas för betydande personligt maktberövande från kvinnors sida, i familje- och samlivssammanhang. Detta gäller t.ex. mäns förlust av umgänge med barn i många skilsmässosituationer. Oavsett vad man tycker om det rimliga i att mödrarna oftast får omsorgen om barnen – även om vårdnaden formellt är gemensam – bör man inte bortse från den saknad många frånskilda män känner. Vi får heller inte glömma att även kvinnor utövar våld mot äldre i vårt samhälle. Detta är ett fysiskt och psykiskt våld mot gamla människor, oftast från familjemedlemmar, sambor eller vårdpersonal. Även om kvinnor oftare än män utsätts för sådant våld finns även kvinnor bland de skyldiga (Bang och Hydle 1992). Sådant makt kanske inte påverkar bilden i stort men kan vara avgörande för enskilda mäns livssituation.

En del av förklaringen till att kvinnomakt i personliga relationer inte kommer fram klarare eller mer systematiskt kan vara männens svårigheter att skapa en bas för kritik av kvinnor som både är konstruktiv och effektiv, som både förändrar och förändras i rätt riktning, mot en minskning av kvinnoförtrycket. Här möter män både inre och yttre hinder. Detta att erkänna och gå in i ett eget beroende av kvinnor bryter mot en del av förutsättningarna för modern manlighet. Mannen ska ju fortfarande vara stark, ansvarsställande och oberoende. Om han går in i det kvinnligt beroende känner han sig lätt hotad. Utåt sett kan kvinnor avvisa sådana försök genom att placera de män som försöker sig på detta tillbaka i en mer traditionell manlig roll, där mannen både blir förtryckaren och hjälten i stycket. Kvinnor kan känna sitt omsorgs- och relationsarbetsfält hotat när männen i stället för att (som vanligt) dra sig undan kommer in och försöker lägga sin syn på saken. Kanske möts män oftare än de tror av kvinnors förakt för män (Ericsson 1990). Ericsson undersöker i vilken utsträckning kvinnornas villkor i ett mansdominerat liv gör förakt för män till en motstrategi. Kvinnor använder sin kunskap om män "underifrån sett" bl.a. till att göra män till barn, till oansvariga varelser som manipuleras till följd av kvinnors (vuxna personers) omsorgsansvar. Om även den tendens att göra kvinnor till barn som jag pekat på i samband med sexualitet och makt äger giltighet tillämpar båda könen strategin att förvandla det andra till barn, om än på vitt skilda sätt. Det säger åtminstone en del om den grundläggande synen på barn i vår kultur.

Mäns självförtryck

Gränsen mellan självdisciplin och självförtryck är flytande, både för män och kvinnor. Självförtrycket är tydligare hos kvinnor än hos män. Kvinnors tendenser till passivitet, ångest och skuld känner vi igen som manifestationer av självförtryck. Samma gäller åtstörningar och somatisering i vid mening. Men även utvecklingen från pojke till man innehåller betydande inslag av självförnekelse, av att undertrycka känslor och göra våld på kroppsimpulser. Detta är processer som hos män lätt får en prägel av disciplin, nedtystande och aggression på samma gång. Aggressionen är ofta riktad mot andra, men ändå visar det sig att den innehåller negativa egenbilder och är grundad på dålig självkänsla. Mäns bristande erfarenhet av omsorgsarbete kan också ligga bakom att de inte sköter om sig själva och kan t. ex. bidra till "den maskulina hjälplösheten" hos äldre män som inte klarar det dagliga livets aktiviteter på egen hand (Nygård 1982).

Jämställdhet: Könneutralitet eller maktbalans?

Jämställdhet definierades på 1950- och 1960-talen som chanslikhet, d.v.s. kvinnor och män skulle ha samma chanser till utbildning, arbete och politiskt engagemang. Så småningom framstod det klart att detta var en dålig målsättning, som inte tog fasta på de väsentliga delarna av jämställdhetsproblemet. Det var också en målsättning som gjorde jämställdheten till en fråga om den enskilda kvinnans personliga anpassning. Resultatlikhet framstod så småningom som ett bättre mål: en faktisk likhet mellan män och kvinnor med avseende på lön, inkomst, arbete och utbildning. Detta har vi inte uppnått, varken i Norge eller i andra skandinaviska länder. Inte heller denna målsättning för jämställdhetsarbetet är bra nog. Den gör jämställdheten till ett socialt problem och följer de politiska frågor som måste ställas (Hirdman 1990) – bl.a. därför att målsättningen implicerar könneutralitet. Resultatlikhet kan teoretiskt sett uppnås t.ex. genom att kvinnor blir som män, genom att man fritar kvinnor från reproduktion och omsorg och låter detta skötas av invandrare eller teknologi. En jämställdhet som inte jämställer och värdesätter social reproduktion lika mycket som produktion av varor och tjänster är en låtsasjämställdhet som ger den traditionella manligheten och männens verksamhet företräde.

En av kvinnorörelsen tidiga och starka paroller var "det privata är politiskt", och den gäller fortfarande. Idag måste vi lägga till "det kul-

turella är politiskt”, och båda påståendena betyder bl.a. att jämställdhetsarbetet måste ta upp definitionerna av kvinnlighet och manlighet till debatt. Målet om resurslikhet måste utformas på ett sådant sätt att det innebär kvinnlighet och manlighet utan inbyggd dominans eller företräde för det ena könet.

Har vi möjligheter att få en verklig ”könsfred?” Om inte relationerna mellan män och kvinnor i viss utsträckning präglades av ”könsfred” skulle vi över huvud taget inte ha något umgänge mellan kvinnor och män. Det är uppenbart att det finns en god del symmetri och balans i förhållandet mellan män och kvinnor. Det är emellertid sällan som detta utspelas på egna mötesplatser eller institutioner, klart avgränsat från dominansförhållandena. Det är antagligen snarare så att egna ”könsfredsområden” är en omöjlighet, d.v.s. att könsdominans på ett område visar sig hänga samman med dominans på ett annat. Eller kanske ”könsfred” på ett område betalas dyrt på ett annat.

”Könsfred” behöver varken betyda ”väpnad fred” eller ”könsneutralitet.” Det viktigaste är maktbalansen mellan kvinnor och män, i betydelsen öppen och jämlikt fördelad makt eller inflytande. Det kommer att innebära att ”kön” kulturellt utformas på ett sätt som vi inte helt kan föreställa oss idag. Idag är situationen den att både män och kvinnor är underordnade undertryckande sociala system, samtidigt som de själva bär ansvaret för att förändra detta.

Noter

Sociologerna Marianne Sätre och Öystein Gullvåg Holter har bidragit med kommentarer under arbetet med detta kapitel.

1. För en nutida syn på detta kapitel, se Leira, A. (1992).
2. Kärnan i roll- och normtermerna är "förväntningar plus sanktionsmöjligheter". Detta slags begrepp är även inbyggt i uttryck som t. ex. kontrakt eller standarder.
3. Under loppet av de trettio åren har kvinnoforskningen i de två länderna även grundat egna tidskrifter: *Nytt om kvinneforskning* och *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*. Tidskrifterna är av god kvalitet och skiljer sig något åt. Den norska siktar till en läsekrets även utanför kvinnoforskarnas led, medan den svenska är mer akademisk. Den som vill följa med i kvinnoforskningen i Skandinavien måste läsa båda. 1992 utkommer en nordisk engelskspråkig tidskrift vid namn *Nora*.
4. För egen del föredrar jag ordet "kön" framför "genus", dels därför att jag med tiden har kommit fram till att en analytisk skillnad mellan socialt och biologiskt kön kan vara olycklig, dels därför att ordet "genus" fjärrar kvinnoforskningen i onödan från vanligt folk som kan vara intresserade av vad denna forskning har att ge.
5. För kvinnoforskningen inom humaniora synes postmodernismen ligga närmare, och även om detta egentligen innebär en källkritik för samhällsvetenskaplig forskning har den senare svårare att förneka sina modernistiska rötter. Vi ska inte gå in på den diskussionen här, utan förutsätta att vissa validitetskrav kan ställas utan att man hamnar i positivismens syn på samhällsvetenskap som könsneutral.
6. Antalet polisanmälda våldtäkter i Florida, USA är t.ex. ungefär tio gånger högre än i Norge (Bang 1992). Bang menar emellertid att man i USA är betydligt benägnare än i Norge att anmäla och söka hjälp i samband med våldtäkt. Det bör ändå nämnas att frekvensen sexuella övergrepp mot barn och sexuella trakasserier på arbetsplatsen i Norge och Sverige inte verkar ligga så mycket under motsvarande amerikanska siffror.

Litteratur

- Acker, Joan (1990), "Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations", *Gender & Society* 2 juni, s. 139-158.
- Acker, Joan (1992), "Gendering Organizational Theory", i Mills, Albert J. & Pera Tancred (red.) *Gendering Organizational Theory*. Sage (i tryck).
- Almquist, Love (1990), "Attityder, etablissemang och jämställdhet", i *Jämsides* 4.
- Bang, Lisbeth och Ida Hydle (red.), (1992), *Mishandling og seksuelle overgrep: Legens faglige oppgaver i helse- og rettsvesenet*. Tano.
- Baude, Annika (1992), *Arbete och kön: En närstudie av segregert industriarbete*. Rapport Arbetslivscentrum 1992. Stockholm.
- Beauvoir, Simone de (1970), *Det annet kjønn*. Pax Forlag. Oslo.
- Brantsæter, Marianne C. (1992), Om kjønnets logikk. I Brantsæter, Marianne C. & Karin Widerberg (red.) (1992) *Sex i arbeid(et)*. Tiden. Oslo.
- Brantsæter, Marianne C. & Karin Widerberg (red.) (1992), *Sex i arbeid(et)*. Tiden. Oslo.
- Broch-Due, Anne-Kathrine och Tone Ödegård (1991), "Alt menneskelig er kjønnnet – samtidig og alltid: Om forståelse av sosialt kjønn i samfunnsvitenskapene.", *Sosiologi Idag* 4, s. 76-99.
- Crompton, Rosemary & Gareth Jones (1984), *White Collar Proletariat: deskilling and gender in clerical work*. Temple University Press. Philadelphia.
- Eduards, Maud Landby (1992), "Genussystemet och demokratin", i *Häften för kritiska studier* 1, s. 3-11.
- Ericsson, Kjersti (1990), "Kvinner forakt for menn", i *Nytt om kvinneforskning* 4.
- FAFO (1992), "14 av 100 utsatt for sexpress". *Arbeiderbladet* 4 februari 1992, s. 8.
- Friedan, Betty (1963), *The Feminine Mystique*. Norton. New York.
- Gagnon, J.H. & W. Simon (1982), *Sexual Conduct: The Social Sources of Human Sexuality*. Utdrag i Brake, M. (red.) 1980.
- Gomard, K. (1992), Kvindelige politikere på dansk TV. Arbejdsvilkår og kommunikationsstrategier. Papir til konferanse om Offentlighet og kjønnsteori. Institutt for samfunnsforskning. Oslo.
- Hagman, Ninni (1988), *Sextrakasserier på jobbet: Myter * Fakta * Råd*. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Hall, Ruth E. (1985), *Ask any Woman. A London inquiry into rape and sexual assault*. Falling Wall Press. Bristol.
- Haukaa, Runa, Marit Hoel og Hanne Haavind (red.), (1982),

- Kvinneforskning: Bidrag til samfunnsteori. Kvinners levevilkår og livslöp.* Universitetsforlaget. Oslo * Bergen * Tromsø.
- Hearn, Jeff & Wendy Parker (1987), "Sex" at "Work". The Power and Paradox of Organization Sexuality. Wheatsheaf Books.
- Hirdman, Yvonne (1990), "Genussystemet", kap. 3 i Maktutredningens huvudrapport: Demokrati och makt i Sverige. SOU 44.
- Holter, Harriet (1962), "Kjønnsroller og sosial struktur", i *Kvinnens liv og arbeid. Svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem.* Studieförbundet Näringsliv och Samhälle. Stockholm.
- Holter, Harriet (1970), *Sex Roles and Social Structure.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Holter, Øystein Gullvåg (1989), *Menn.* Aschehoug. Oslo.
- Holter, Øystein Gullvåg (1991), "Kjønn og klasse i et formanalytisk perspektiv", i *Sosiologi Idag* 4, s. 3-32.
- Holter, Øystein Gullvåg och Helene Aarseth (1992), *Menns livssammenheng.* Utkast till rapport. Arbeidsforskningsinstituttet. Oslo.
- Haavind, Hanne (1976), Det kvinner har felles er kjønnsmessig undertrykkning. I Bratrem, Håvard Dahl m.fl. *Drivanes kvinnfolk.* Universitetsforlaget. Tromsø.
- Haavind, Hanne (1982), Makt og kjærlighet i ekteskapet. I Runa Haukaa, M. Hoel och H. Haavind (red.), *Kvinneforskning: bidrag til samfunnsteori.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Haavind, Hanne (1992), Intervju i *Dagens Næringsliv* 7. mars. Oslo.
- Ingebretsen, Reidun og Kisten Thorsen (red.), (1990), *Kvinner blir gamle.* Rapport 3. Norsk gerontologisk institutt.
- Johnson, Allan (1980), "On the prevalence of rape in the United States." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 6, 1.
- Kvande, Elin & Bente Rasmussen (1990), *Nye kvinneliv: kvinner i menns organisasjoner.* Ad notam. Oslo.
- Leira, Arnlaug (1991), "Offentlig likestilling – private liv". Foredrag. Nordisk konferanse om "Nye kvinner – nye menn?" NORAS, juni 1991. Oslo.
- Leira, Arnlaug (1992), "Kjønnsroller – en norsk spesialitet", i *Nytt om kvinneforskning* 2, s. 21-24.
- Leth, Ingrid, Bodil Stenvig och Asbjørn Pedersen (1988), "Seksuelle overgrep mod børn og unge. Omfang og karakter.", i *Nordisk Psykologi* 40(5), s. 383-393.
- Liljeström, Rita (1981), *Det erotiska kriget.* Liber. Stockholm.
- Lindgren, Gerd (1985), *Kamrater, kollegor och kvinnor – en studie av könssegregeringsprocessen i två mansdominerade organisationer.* Research Report 86. The Department of Sociology, University of Umeå.
- Lundgren, Eva (1987), *Prester i lyst og last. Om kjønn, makt og ero-*

- tikk i Den norske kirkes sjelesorg.* Cappelen. Oslo.
- Lundgren, Eva (1990), *Gud og Hver Mann. Seksualisert vold som kulturell arena for å skape kjønn.* Cappelen. Oslo.
- Nielsen, Harriet Bjerrum och Monica Rudberg (1989), *Historien om jenter og gutter. Kjønnssosialisering i et utviklingspsykologisk perspektiv.* Universitetsforlaget. Oslo
- Nygård, L. (1982), Omsorgsressursar hos nære pårørende. Nordland Distriktshøgskole, NDH rapport nr. 4.
- Paludi, Michele A. (red.), (1991), *Ivory Power: Sexual Harassment on Campus.* State University of New York Press. Albany, N.Y.
- Pateman, Carole (1988), *The Sexual Contract.* Polity Press.
- Paulsen, Wolfgang (1980), "Form and Content in German Expressionist Literature". I *Massachusetts Review* Vol 21, no. 1.
- Pincus, I. (odaterad), "Utvärderingsplan för pilotkommunprojektet i Bengtsfors, Södertälje och Umeå". *Tystnad*, s. 12.
- Pleck, J. (1984), Men's power with women, other men and society: A men's movement analysis. I P.P. Rieker & E.H. Carmen (red.) *The Gender Gap i Psychotherapy.* Plenum Press. New York.
- Pringle, Rosemary (1989), *Secretaries Talk.* Verso.
- Ressner, Ulla (1985), *Den dolda hierarkin – om demokrati och jämställdhet.* Rabén & Sjögren. Stockholm.
- Russel, Diana E.H. (1984), *Sexual Exploitation.* Sage Publications. Beverly Hills * London * New Dehli.
- Rutter, Peter (1989), *Sex in the Forbidden Zone.* Jeremy P Tarcher, Inc. Los Angeles.
- Rönbeck, Sissel (1986), "Kvinner og samfunnsplanlegging – et politisk ansvar". I *Framtidas Norge – på kvinners vilkår?* Arbeidsnotat 3/86. NAVFs sekretariat for kvinneforskning. Oslo.
- Skjeie, Hege (1991), "Retorikk og realiteter – hvordan bruker kvinner politisk makt?" Foredrag. Nordisk konferanse om "Nye kvinner – nye menn?" NORAS, juni 1991. Oslo.
- Sätre, Marianne, Harriet Holter och Ellen Jebsen (1986), *Tvang til seksualitet.* Cappelen, Oslo.
- Sätre, Marianne (1988), *Seksualisert vold. Seksuelle overgrep mot barn, seksuell kultur og identitetsdannelse.* Magistergradsavhandling. Institutt for sosiologi. Oslo.
- Thyberg, Stina (1962), "Företagen och den kvinnliga arbetskraften", i *Kvinnors liv och arbete. Svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem.* Studieförbundet Näringsliv och Samhälle. Stockholm.
- Tornstam, L. (1989), Abuse of Elderly in Denmark and Sweden. *Results from a population Study.* J. Elder Abuse and Neglect; 1(1), s. 35-44.

- Wergeland, Ebba, Kitty Strand och Eli Heiberg Endresen (1991), *Gravid i Norge ved inngangen til nittiårene. Graviditet og arbeid*. Rapport nr 1. Institutt for forebyggende medisin. Universitetet i Oslo.
- Widerberg, Karin (1987), "Till en teori om kvinnoförtryck – barriärer och öppningar", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2/3.
- Widerberg, Karin (1992), Kjønn og sex – problematiske selvfølgheter. I Brantsæter, Marianne C. & Karin Widerberg (red.), (1992), *Sex i arbeid(et)*. Tiden. Oslo.
- Widding-Isaksen, Lise (1992), *Evig eiges kun det tapte*. Paper til konferanse om Offentlighet og kjønnsteori. Institutt for samfunnsforskning. Oslo.
- Ziehe, Thomas och Herbert Stubenrauch (1983), Ny ungdom og usædvanlige læreprosesser. *Politisk Revy*.
- Ås, Berit (1979), "De fem hersketeknikker", i Lindegård, Jytte & Ruth Nielsen (red.), *Årbog for kvinderet*, s 55-88. Juristforbundet. København.
- Ås, Berit (1982), Tilbakeblikk og sideblikk på begrepet kvinnekultur. I Runa Haukaa, M. Hoel, H. Haavind (red.), *Kvinneforskning: bidrag til samfunnssteori*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Åström, Lissie (1990), *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer*. Carlssons. Stockholm.

Del III
Kvinnor och män i
arbetslivet

Gunnel Forsberg

Från sextioal till nittioal

I boken "Kvinnors liv och arbete" utgjorde beskrivningen av arbetslivet en väsentlig del. I detta kapitel skall några tendenser i dagens och morgondagens arbetsmarknad belysas utifrån de villkor som råder för män och kvinnor. Denna genomgång blir med nödvändighet dubbelbottnad. Utvecklingen idag är inte entydig. Dels finns både tendenser som talar för och som talar emot en ökad utjämning mellan könen. Dels kan en förändring tolkas som både positiv och negativ utifrån ett jämlikhetsperspektiv. Denna dubbeltydighet i nuvarande arbetsliv kommer också att präglade följande framställning. På så vis öppnas möjligheten till en diskussion om färdvägen in i framtiden.

De unga kvinnor och män som gick ut i arbetslivet i början på sextioalet hade växt upp under den period som kommit att kallas "hemmafruepoken". Aldrig tidigare hade svenska kvinnor i så stor utsträckning haft hushållsarbete som huvudsakligt yrke (Hirdman 1983). Männerna betraktades som huvudförsörjare för familjen, kvinnornas eventuella lön ansågs vara extrainkomster i hushållskassan. Efterkrigstidens framtidsoptimism grundades på en snabb ekonomisk expansion och en ökad levnadsstandard.

Ett exempel på hur denna familjeideologi formade samhällssynen i stort kan vi se i samhällsplaneringen, vars ideologi var att skapa ett rationellt och funktionsuppdelat system. Eftersom fysisk planering lägger fast en rumslig struktur med lång livslängd, överlever den många gånger den ideologi som var dess grundpelare. Ett av de mest uppenbara spåren av sextioalets ideologi kan vi se i den fysiska uppdelningen mellan områden för produktivt och reproduktivt arbete: Bostäder lokaliserades för sig och arbetsplatser för sig. Den offentliga och den privata sfären skiljdes åt. Vi fick bostadsförorter och industriområden i var sin del av den moderna staden. Däremellan byggdes kommunikationsleder. På så vis blev staden också könsmässigt uppdelad. Kvinnor och barn för sig, förvärvsarbetande män för sig!

Men trettio år en lång period. En ny generation har växt upp sedan boken "Kvinnors liv och arbete" kom ut. De ungdomar som startar sitt yrkesliv på nittioalet är uppväxta med en helt annan familjestruktur än sina föräldrar. Tvåförsörjarfamiljen har blivit normen och det finns en officiell jämställdhetsambition i samhället. Det går antagligen inte att överskatta den omvälvning som skett under denna period när det gäller synen på kvinnors deltagande i det offentliga samhällslivet.

Denna förändring återspeglas delvis också i samhällsplaneringen. I den mån bostadsbyggande fortfarande på nittio-talet är föremål för samhällelig planering, betonas mycket tydligt behovet av funktionsintegrering. Kommunikationssystemet visade sig bli en flaskhals. En modern stadsdel skall innehålla såväl bostäder som arbetsplatser och såväl fritidsanläggningar som serviceinstitutioner. Man diskuterar till och med möjligheterna att i stor skala återgå till bostaden som arbets-enhet med informationsteknikens hjälp.

En jämförelse mellan kvinnors och mäns arbetsliv i början av sextio-talet respektive början av nittio-talet borde följdaktligen även den visa på omfattande skillnader. Men vid en läsning av boken "Kvinnors liv och arbete" slås man ändå av att den kunde ha varit skriven idag. I ett avsnitt om "kvinnliga, manliga och blandade yrken", står det att läsa:

Kvinnor dominerar i okvalificerade eller halvvalificerade och monotona tempoarbeten i produktion (konfektionssömnad, sammansättning, avsyning och paketering av lättare produkter i verkstadsindustri, elektroteknisk och kemisk-teknisk industri o.s.v.), som städare, tidningsbud, kallskänkor, diskförsäljare (utom för verktyg, herrkonfektion o.d.), som hålkortsstansare, kassörskor, sekreterare, kontors- och ritbiträden, telefonister, som köks- och serveringspersonal på mässor och smårestauranger o.s.v.

Kvinnor saknas i kvalificerat manuellt yrkesarbete (verktygsarbetare, tillskärare, typografer, restaurangkockar o.s.v.), i tungt och smutsigt produktions-, lager- och transportarbete, som resande försäljare, arbetsledare, avdelningschefer och företagsledare på alla nivåer i samtliga branscher (med några undantag i branscher med relativt stor andel kvinnlig personal och i familjeföretag).

Kvinnor förekommer mer eller mindre sparsamt i vissa relativt fåtaliga blandyrken: Som okvalificerade maskinarbetare (pressare i verkstadsindustrin m.m.), som serveringspersonal på större restauranger, som laboratoriepersonal, butiks-, bank- och försäkringspersonal på lägre mellannivå, som redaktörer o.s.v. (Thyberg 1962, s 528 f)

Det kunde vara lätt att tro att Stina Thybergs, delvis slumpmässigt valda, beskrivning från 1962 skulle vara en skildring av svensk arbetsmarknad idag. Det som förräder att texten har ett antal år på nacken är inte att den könsmissiga arbetsfördelningen ter sig gammalmodig utan att vissa yrkesgrupper blivit obsoleta och försvunnit, t.ex. hålkortsstansare.

I en nyligen publicerad rapport av Annika Baude om könsstrukturen inom livsmedelsindustrin, "Kvinnans plats på jobbet" (Baude, 1992), visas med all önskvärd tydlighet att de könsåtskiljande mekanismerna fortfarande är en realitet, även på den interna arbetsmarknaden. Denna studie kan, tillsammans med ett flertal andra rapporter

inom samma ämnesområde (se t.ex. Fürst 1985 och Lindgren 1985), sägas utgöra en gedigen grund för att hävda att det fortfarande råder en orättfärdighet på arbetsmarknaden.

Kvinnor och män har inte samma möjligheter. En av de mest orättfärdiga skillnaderna mellan män och kvinnor finner vi i lönestrukturen. Dessa skillnader har bestått under perioden, trots att den solidariska lönepolitiken och låglönesatsningarna ofta gynnat kvinnorna, eftersom de befunnit sig längst ner i lönehierarkin. Löneklyftan minskade alltmer under sextio- och sjuttiotalen (Irlinger 1990 och Löveström 1989). Från mitten av åttiotalet stagnerade utjämningstenden- sen. Larmrapporter om att skillnaderna återigen ökar får vi med jämna mellanrum ta del av i dagspressen. 1970 var timlönen för kvinnliga industriarbetare 80 procent av männens. 1980 hade kvinnorna nått upp till 90 procent av männens lönenivå. Med en enkel trendframskrivning borde då kvinnornas lön vara i nivå med männens ytterligare tio år framåt, men 1990 var kvinnornas timlön 89 procent av männens ("På tal om kvinnor och män" 1990). Hittillsvarande forskning antyder att kvinnor verkar få svårare att komma ifråga för löneförhöjningar vid individuella löneförhandlingar. Hur den dolda könsdiskrimineringen tar sig uttryck vid förhandlingsbordet är för närvarande föremål för studier inom flera fackliga organisationer.

Den könsmässigt uppdelade arbetsmarknaden består. Mindre än hälften av alla industrianställda är kvinnor. Betydligt fler än hälften av alla anställda inom offentlig förvaltning, utbildning, sjukvård och social verksamhet är kvinnor. Boken "Kvinnors liv och arbete" kan därför med stor behållning läsas även idag av den som vill få en inblick i hur det förhåller sig med jämställdheten i svenskt arbetsliv. Även de mer teoretiska resonemangen har stort läsvärde, även om vi idag kanske skulle vara mer försiktiga, t.ex. när det gäller att klassificera olika yrkesgrupper utifrån kvalifikationsnivå. I många fall har det visat sig att arbetsuppgifter som klassas som okvalificerade kan ställa nog så höga krav på kompetens och kunskap som de kvalificerade (Gunnarsson 1989).

En annan skillnad jämfört med sextioalet kan sägas vara att kvinnor på nittioalet beskrivs utifrån en autonom identitet i arbetsmarknadsstatistiken. I "Kvinnors liv och arbete" särskiljde man t.ex. kvinnor utifrån deras civilstånd, d.v.s. man identifierade kvinnor utifrån huruvida de var gifta eller inte. På nittioalet är detta inget avgörande kriterium. Kvinnor redovisas i statistiska sammanställningar som självständiga i förhållande till sina eventuella män.

Men helt jämförbara betraktas ännu inte män och kvinnor i statistiska sammanhang. Idag är det vanligt att ansvar för barn används som kategoriseringsgrund för beskrivningar av kvinnor i arbetslivet.

Ännu ser vi dock sällan tabeller och sammanställningar av den manliga arbetskraften där antal barn utgör indelningsgrund för en analys. Om man tillåter sig att generalisera kan man säga att vi idag anser att kvinnor lever i två världar, en traditionellt manlig sfär – lönearbetsfären – och en traditionellt kvinnlig – husmorssfären – medan männen fortfarande anses leva huvudsakligen i den manliga sfären och endast i liten utsträckning i den traditionellt kvinnliga. Kvinnors dubbelarbete beskrevs redan av författarna i "Kvinnors liv och arbete", men idag, trettio år senare, kvarstår uppenbarligen uppfattningen att dubbelarbetet enbart är kvinnornas, trots att båda föräldrarna har lagstadgad skyldighet att sörja för sina barns uppväxt.

Har det då hänt så litet när det gäller könsfördelningen inom arbetslivet under dessa trettio år? För att besvara den frågan måste vi betrakta arbetslivet i ett vidare samhällsperspektiv. Vi måste se på det som inte omnämndes i boken, kanske för att det togs för givet vid den tidpunkt när boken skrevs. Det vore att förringa de insatser som gjorts att inte notera de viktiga förändringar i kvinnors villkor som kommit till stånd. Den nya politiska kvinnorörelsen som växte fram under sextioalet var inte obetydlig i detta sammanhang. Med denna rörelse växte en kampvilja fram hos kvinnorna och en insikt om rättigheter och möjligheter i arbetslivet. Desutom har det skett förändringar i samhället som på ett genomgripande sätt förändrat kvinnors arbetsmarknadssituation.

För det första har många sociala reformer med betydelse för kvinnors situation på arbetsmarknaden genomförts under perioden. Vi bör erinra oss att vi på sextioalet ännu inte hade fri abort, att tillgången till daghemsplatser var liten och kvinnornas stora arbetsområde – omsorgssektorn – ännu inte var uppbyggd. När det gäller utbildningssystemet hade vi fortfarande flickskolor och det var relativt vanligt med artiklar i massmedia som porträtterade "den första kvinna" som gjort inträde på en dittills uteslutande manlig utbildningslinje. Även inom familjepolitikens område såg situationen mycket annorlunda ut, vilket beskrivs av Ulla Björnberg i denna bok.

För det andra har näringslivet ändrat karaktär på ett dramatiskt sätt. Det privata näringslivet har genomgått omstruktureringar som ibland varit smärtsamma för dem som kom i kläm i denna förändring. Gamla produktionssystem har bytts ut mot nya och hela yrkesgrupper har fått se sin kompetens förlora i värde. Vi fick en omskolningsvåg där gamla kunskaper byttes ut mot nya. Textilbranschen, som dominerades av kvinnlig arbetskraft, kom näst intill att helt försvinna inom loppet av en tioårsperiod (Törnqvist 1986). Trots detta har den kvinnliga arbetsmarknaden ökat under hela perioden. Nya industribranscher

växte fram dit huvudsakligen kvinnor rekryterades, exempelvis livsmedelsindustrin och elektronikindustrin.

På samma sätt som vi fick en flyttvåg från land till stad när näringslivet övergick från jordbruk till industriproduktion, fick vi en flyttvåg från norr till storstadsområdena i söder när industriproduktionen ersattes med tjänste- och kunskapsproduktion. En "kvinnosektor" växte fram i form av offentlig tjänsteproduktion. Den kvinnliga arbetskraften var ett nytillskott på arbetsmarknaden och fick som sin huvuduppgift att ta hand om barn, sjuka, äldre och andra grupper med vårdbehov. De kvalifikationer som efterfrågades inom denna sektor var sådana som traditionellt tillskrivits kvinnor. Kvinnorna betraktades som flexibla och rörliga, d.v.s. de kunde anpassa sig till förändrade behov och arbetsuppgifter. De var inte belastade av speciell yrkesutbildning, utan ansågs ha en naturlig kompetens inom dessa områden. Den samhälleliga välfärden blev ett kvinnoansvar.

För det tredje har vi blivit inlemmade i ett internationellt integrerat ekonomiskt system (Amin och Malmberg 1991). De gamla basnäringarna, våra traditionella modernärningar baserade på skogen, malmen och stålet har mött konkurrens på världsmarknaden. De nya – tekniskt avancerade – industrierna inom exempelvis elektronik och kommunikation konkurrerar på världsmarknaden med varor som har stort kunskapsinnehåll. I dessa nya industribranscher efterfrågar man inte i första hand muskelstyrka och handkraft utan flexibilitet och rörlighet. De nya kvalifikationerna inom verkstadsindustrin är alltså inte lika tydligt kopplade till manlig arbetskraft.

För det fjärde har samhället förändrats också på så vis att jämlikhetsideologin generellt sett har fått ett genomslag, inte bara i form av lagstiftning och samhällsåtgärder, utan även hos allmänheten. De unga män och kvinnor som går ut i arbetslivet lever i den trygga förvisningen att jämställdheten är uppnådd. Vi ser en svag tendens till att gränserna mellan manliga och kvinnliga arbetsområden blir otydligare. Det blir allt vanligare att man hoppar över könsbarriärer i sitt utbildningsval och idag är det mycket få yrken och utbildningslinjer som uteslutande består av endera könet.

Men handlar detta om att könstillhörigheten snart har upphört att vara en vattendelare på arbetsmarknaden, så att var och en inom en snar framtid kan välja yrke efter intresse och fallenhet? Eller har vi fallit offer för en synvilla? Byggs det nya gränser och barriärer i arbetslivet?

När boken "Kvinnors liv och arbete" utkom var Sverige mitt i en expansiv industriperiod. Varuproduktionen var den dominerande ekonomiska sektorn. Vi har just lämnat industriepoken, åtminstone i den formen, bakom oss och övergått till ett nytt ekonomiskt system där

fler personer arbetar med produktion av kunskap, information och tjänster än med produktion av varor.

Vi kallar detta system antingen för kunskapssamhället, informationssamhället eller tjänstesamhället. Om vi vill identifiera könsstrukturen i detta samhälle är det inte oviktigt hur vi väljer att beskriva den, vilka verksamheter som betonas och vilka arbetsuppgifter som framhävs. I en beskrivning där vi vill synliggöra såväl mäns som kvinnors arbetsmarknadsvillkor är begreppet tjänstesamhälle att föredra framför andra begrepp, eftersom såväl män som kvinnor är verksamma med att producera tjänster i någon form.

Men tjänstesamhället är inget nytt fenomen för den kvinnliga arbetskraften. Kvinnor har alltid verkat i ett sådant. De har utfört tjänster åt andra. I ökad utsträckning har de fått lön för detta arbete, men det mesta tjänstearbetet har varit och är fortfarande oavlönat. Det nya med begreppet tjänstesamhälle är att även den manliga arbetskraften har trätt in i tjänstesektorn.

Detta nya tjänstesamhälle erbjuder nya utmaningar när det gäller könsstrukturen på arbetsmarknaden. De nya kvalifikationerna är, som tidigare nämnts, flexibilitet och rörlighet. Här borde vi finna en öppning för kvinnor, eftersom de alltid tillskrivits dessa kvalifikationer. Men begreppen har omdefinierats. Att vara flexibel har kommit att betyda att vara tillgänglig. Att vara rörlig har fått innebörden av en rumslig rörelsefrihet. Dessa nya innebörder av begreppen är oförenliga med kraven på att ha ansvar både inom löne- och hemmasfären. Kvalifikationerna har med andra ord omdefinierats till manliga. Kan kvinnor, om de vill fortsätta att ta ansvar för familj och barn, leva upp till dessa kvalifikationskrav? Kan män, som strävar efter att tillhöra framtidens yrkesgrupp, samtidigt delta i "hemmasfären"?

Industriperioden innebar att män arbetade med varuproduktion och kvinnor med service och tjänster. Blir situationen i tjänstesamhället den att män i ökad utsträckning arbetar med service och tjänster medan kvinnor arbetar i kvarvarande varuproduktion?

Någonting har hänt

Det mest påtagliga som hänt på arbetsmarknaden är den kraftiga ökningen av den kvinnliga sysselsättningen medan den manliga sysselsättningen stagnerat eller minskat. Den kvinnliga förvärvsfrekvensen har ökat från 53 procent 1970 till 83 procent 1990 ("Om kvinnor och män i Sverige och EG 1991"). Den största förändringen är att även mödrar till förskolebarn har inträtt i lönearbete.

Samtidigt med denna ökade förvärvsfrekvens har det skett en närmast explosionsartad tillväxt av deltidstjänster, 45 procent, alltså nästan hälften av alla förvärvsarbetande kvinnor, arbetar deltid 1991. Andelen deltidsarbetande män är 8 procent. Medelarbetstiden för en vecka i lönearbete är 33 timmar för kvinnor i Sverige. Dessa deltidsarbeten ger ofta en ersättning som inte ens räcker för att täcka basbehoven av mat, kläder och bostad. När arbetsmarknaden inte kan erbjuda kvinnorna annat än dessa lågt betalda deltidstjänster, måste kvinnorna kompenseras ekonomiskt, antingen genom olika bidragsformer eller genom makes inkomst. Deltidsarbetet har från många håll betraktats med misstro, inte minst från de fackliga organisationerna. Icke desto mindre kan vi se att detta är en form för lönearbete som attraherar många kvinnor.

I en mindre mellansvensk kommun, som försökt åtgärda ett av de problem som många mindre kommuner i landet har – nämligen att kvinnor flyttar därifrån – antog man att tillgången på enbart deltidstjänster kunde vara en tänkbar förklaring till den kvinnliga flykten från orten. För att föregå med gott exempel för det övriga näringslivet erbjöd kommunen sina deltidsanställda inom hemtjänst och barnomsorg heltidförordnanden. Förväntningen från kommunen var att ca varannan av de kommunanställda kvinnorna skulle vara intresserade av en heltidstjänst. Resultatet blev dock något förvånande. Endast ca tjugoprocent antog erbjudandet. Detta föranledde Statshälsan att genomföra en undersökning av vilka argument som kvinnorna själva hade för att avstå från att acceptera erbjudandet (Ernfors-Storm och Eeg-Olofsson 1992).

Huvudskälet för att arbeta deltid visade sig inte vara bristen på heltidstjänster utan brist på barntillsyn. Dessutom ville man få tid över för vara tillsammans med sina barn. Endast sex procent av de svarande trodde att de skulle välja längre arbetstid om de fick hjälp med barn och hushåll. Många av dem som antagit erbjudandet om längre arbetstid ansåg att de egentligen hade för lång arbetsdag.

Undersökningen antyder att dessa kvinnors yrkesverksamhet, inom barn- och åldringsvård, ingår i ett större sammanhang där arbetet är en väsentlig del av livet som dock inte får inkräkta på andra viktiga livsområden. Den överväldigande majoritet av de svarande som både betraktade sitt arbete som trivsamt och meningsfullt och samtidigt valde att fortsätta arbeta deltid, föranledde författarna att avslutningsvis konstatera att: "Kvinnorna i denna undersökning accepterade inte ett synsätt där heltidsarbete är en förmån och den rätta normen för förvärvsarbete." (s. 13).

Man får inte glömma att villkoren består både av arbetsmarknads-

struktur och personalpolitik och av de strategier som kvinnorna själva utformar. Det finns naturligtvis en valsituation inom ramen för det formella och informella regelsystemet och där visar ofta kvinnor att de väljer relationsinriktat (Björk 1989). Dessa strategiska val sker på två sätt. För det första innebär relationsinriktade strategier att man väljer yrkesområden som är relaterade till människor, alltså service, vård och omsorg. Det är arbetsområden där det krävs en stor mängd mänsklig inlevelseförmåga. På så vis bidrar kvinnorna själva till att upprätthålla den könsmässiga arbetsdelningen, de väljer traditionella kvinnojobb, trots den lägre lönenivån.

För det andra betyder relationsinriktade strategier att kvinnors relationer till andra människor, främst andra familjemedlemmar, påverkar deras yrkesval. Deltidsarbete ger utrymme för att sköta familjens gemensamma angelägenheter och att umgås med barnen, vilket gör deltidstjänster attraktiva även om ersättningen ibland understiger mininivån för självförsörjning.

Dessa relationsinriktade val ter sig, utifrån en norm som utgår från en autonom, karriärinriktad yrkesstrategi, som irrationella och traditionsstyrda. Utifrån en annan norm framstår modellen som fullständigt logisk och rationell (Friberg 1990).

När man talar om kvinnors arbete går det därför inte att bortse från att detta arbete består av både avlönat och oavlönat arbete. Man kan inte förstå kvinnors deltagande i arbetslivet och deras strategier utan att ha i minnet hur dessa två arbetsområden är inbördes relaterade. Detta är numera allmänt accepterat i diskussioner om orsaker till kvinnors situation på arbetsmarknaden. Däremot är det ytterst ovanligt att mäns valsituation på arbetsmarknaden beskrivs i motsvarande termer. Arne Nilsson visar i del 5 i denna bok att dessa avvägningar även börjar gälla för den manliga arbetskraften.

I samhällets omvandling står kvinnorna mitt i korsdraget

Ett annat mönster som kan urskiljas i kvinnors arbetsmarknadsmodell är den höga andelen tillfälliga anställningar. De har kortare eller längre vikariat, ingår i en "personalpool" eller har säsongsbegränsade förordnanden. Detta fenomen har kommit att kallas för en "permanent tillfällighet", och innebär att kvinnor går mellan olika typer av arbeten, utbildningar, föräldraledigheter och arbetslöshetsperioder (Gonäs, 1989, Davies & Esseveld, 1988). 1990 hade fler än en av tio förvärvsanställda kvinnor ett tidsbegränsat förordnande. Bland männen

hade en av tjugo en sådan anställningsform. ("Kvinnor och män i Sverige och EG 1991")

Undra på att kvinnor är en "idealarbetskraft" för vissa typer av arbeten (Fürst 1985). De arbetar deltid i tillfälliga jobb och verkar vara relativt nöjda med sådana arrangemang. Så har alltså det ekonomiska och det sociala systemet samverkat för att lösa konflikten mellan betalt och obetalt arbete, mellan det offentliga och det privata.

Utan att riskera att göra våld på historien kan man säga att kvinnorna har stått för det mest dramatiska som hänt inom arbetskraften under de senaste 30 åren. Det är de som förändrat sitt arbetsmarknadsbeteende, som stått för tillskottet av arbetskraft, som genomfört sex timmars lönearbetsdag – och själva stått för kostnaden. Kvinnorna har utgjort arbetskraftsbasen i uppbyggandet av välfärdssamhället och ansvarat för den vård och omsorg som gagnat samhället i stort.

Om det vårdande arbetet är avlönat eller oavlönat varierar historiskt och regionalt. Var samhället har satt gränsen mellan vad som anses som lönearbete och vad som inte gör det har stor betydelse för vilken ekonomisk ersättning kvinnor får för sina arbetsinsatser. Kvinnor har kommit att bli en buffert mellan det offentliga och det privata. Även om samhället drar in på omsorgsverksamheten kvarstår omsorgsbehovet och ofta finns det någon kvinna som tar över och utför arbetet oavlönat istället. I den meningen finns en avgörande skillnad mellan varuproduktion och omsorgsarbete. Läger man ner en produktionsenhet inom industrin, blir dessa varor helt enkelt inte tillverkade, vilket ter sig rimligt om varan inte längre efterfrågas på marknaden. Däremot har det sällan varit bristande efterfrågan på omsorg som varit orsak till rationaliseringar och nedläggningar inom vård och omsorgssektorn. Även om en stor del av detta arbete övergår till oavlönad verksamhet blir naturligtvis en del vårduppgifter, även de som kan anses grundläggande för ett ekonomiskt framgångsrikt välfärdssamhälle, helt enkelt inte utförda.

I dag har infrastrukturen kommit att framstå som ett av de viktigaste incitamenten för ekonomisk utveckling (SOU 1990:34). Samhällsplaneringens uppgift blir därmed att sörja för en så god infrastruktur som möjligt. Ibland menar man med infrastruktur helt enkelt kommunikationssystemen. Logistik, d.v.s. hur transporter av personer och varor organiseras, har blivit ett nyckelbegrepp, och man talar om logistiska revolutioner (Andersson 1988). Varje tidsepok har karakteriserats av en viss sorts logistiskt system som gett upphov till tillväxt i knutpunkterna inom detta transportsystem. Att försäkra sig om ekonomisk expansion handlar sålunda om att befinna sig i en av knutpunkterna i ett modernt logistiskt system.

I andra sammanhang ses infrastrukturen i en vidare mening och in-

nefattar även utbildning och företagservice. Regionala utbildningsinsatser, oftast inom tekniska områden, för näringslivets akuta eller framtida behov ses som avgörande för regionens framtid. Utlokalisering av företagstjänster från Stockholmsregionen till perifera regioner, där satsningar gjorts på data- och telekommunikation, har haft samma syfte.

Men samtidigt som statliga och kommunala insatser på kommunikationsområdet, de s.k. hårda infrastrukturerna, har ökat i betydelse, tonas samhällets ansvar för de sociala, de s.k. mjuka, infrastrukturerna ner. Även regionalpolitiken har övergått till att betona transporter och utbildning i högre grad än omsorgsfrågor och social välfärd. Med risk för att hårddra kan man säga att de hårda infrastrukturerna gynnar män, medan de mjuka gynnar kvinnor. Eller kanske man skall uttrycka det så att samhället i allt större grad tar ansvar för att näringslivet förses med bilvägar, flygplatser, telekommunikationer, fiberoptiska kablar, företagservice m.m., medan ansvaret för att arbetskraften får tillgång till social service och omsorg alltmer överlämnas till privata lösningar.

Men även barn- och äldreomsorgen bör ses som en form av infrastruktur. En god omsorg har stor betydelse för hur de ekonomiska aktiviteterna kan förses med arbetskraft. Under uppbyggnadsskedet av den offentliga barnomsorgen var det uppenbart att syftet var att frigöra en potentiell arbetskraftsresurs; småbarnsmödrarna. Med tiden har diskussionen om barnomsorgen alltmer kommit att handla om omsorgens innehåll och om den pedagogiska kvaliteten. Det gällde att upprätthålla ambitionen att den samhälleliga omsorgen inte handlade om att "lämna bort" barnen till förvaring, utan att lämna barnen till en social och intellektuell träning. Efterhand kom barnomsorgsdebatten i allt mindre utsträckning att direkt kopplas till näringslivets behov. Det har nästan betraktats som ohederligt att göra denna koppling. Barnomsorgen skall vara till för barnen och inte för näringslivet. Förändringar inom speciellt barnomsorgen får dock direkta konsekvenser på arbetsmarknaden. Få politiska beslut får i praktiken så omedelbara effekter för arbetskraften, framför allt den kvinnliga, som beslut inom barnomsorgen.

Före uppbyggnaden av den offentliga barnomsorgen var klasskillnaderna kvinnor emellan stora och synliga. Arbetarklassens kvinnor utförde tjänster åt överklassens kvinnor. När samhället tog över barn- och äldreomsorgen blev kvinnor klassmässigt en mer homogen grupp än tidigare. Barnflickor, hemhjälp och olika privata lösningar av hushållsarbetet försvann och samhället anställde förskolepersonal och hemsamariter som utförde tjänster som fördelades utifrån behov snarare än ekonomi.

Flertalet kvinnor gick ut i förvärvslivet på liknande villkor och i liknande jobb, oavsett deras mäns klasstillhörighet. Arbetsmarknaden könsuppdelades på så vis att kvinnorna arbetade inom vissa områden, främst välfärdssektorn, och på de lägsta nivåerna i hierarkierna oavsett sektor eller bransch. De utgjorde en speciell kvinnoklass.

Men idag kan man med fog hävda att kvinnor inte längre är en sådan homogen grupp med samma position i samhället, med samma önskningar och samma krav. Den kvinnliga arbetskraften blir mer och mer heterogen. Det blir trots allt alltmer vanligt med kvinnor på högre befattningar. Dessa klasskillnader ökar också med möjligheterna att köpa privata reproduktiva tjänster. Barnomsorg, äldreomsorg, städning, matlagning o.s.v är nygamla privata arbetsområden, där de mindre bemedlade kan utföra de mer välbeställdas reproduktionsarbete. Företag startar företagsdagis och erbjuder städhjälp som löneförmån till sina högre tjänstemän.

Denna tendens till att tjänstesamhället också medför återupplivandet av yrkesgruppen tjänstekvinnor, kan vi redan se i övriga europeiska länder (Lowe och Gregson 1989).

Forskning som provokation

På sextioalet såg man kvinnors sämre villkor i arbetslivet som ett informationsproblem. Genom upplysning, lagstiftning och sociala reformer skulle man komma tillrätta med de könsmissiga skillnaderna. Då fanns en förtröstansfull förhoppning om att de ojämna villkoren ganska lätt skulle kunna åtgärdas. Idag är vi kanske inte lika optimistiska. Vi har tvingats inse att förändringsprocessen är betydligt mer komplicerad.

Men vi befinner oss ändå i en annan situation idag än för trettio år sedan. Även om vi inte har uppnått jämställdhet i arbetslivet under denna period har vi idag en gedigen kunskap om problemen och svårigheterna. En kunskap som byggts upp med hjälp av en omfattande forskning som tar sin utgångspunkt i det grundläggande och självklara faktum att mänskligheten består av män *och* kvinnor. Den feministiska arbetslivsforskningen har konstaterat att det *manliga är normen* i arbetslivet och att *uppdelningen mellan produktion och reproduktion* har varit en grundläggande princip för organisationen av arbetet. (Baude m.fl. 1987).

Den feministiska eller kvinnovetenskapliga forskningsinriktningen, där könsuppdelningen i samhället utgjort ett grundläggande perspektiv, har numera egna institutioner och egna forskartjänster. Fortfarande kan den dock te sig provocerande. Antagligen därför att vi alla är antingen man eller kvinna och att vi därmed har egna erfarenheter. Den rör vid mycket ömtåliga och personliga relationer och vardagliga handlingar. Man kan bli provocerad för att man känner sig alltför träffad och angripen, eller för att man inte alls känner igen sig. Var och en, såväl män som kvinnor, tvingas se sin egen otillräcklighet. Forskningens resultat besvärar som en vagel i ögat därför att den inte bara kräver att man skall förhålla sig till den på ett vetenskapligt sätt utan även på ett personligt plan. Att acceptera innebär kanske att man även tvingas ändra det egna privatlivet, uppge sina privilegier och erkänna sina egna missgärningar.

Forskningen kan också verka provocerande därför att den erbjuder ett nytt sätt att se på verkligheten. Kvinnoforskningen har förändrat synen på forskningsmetoder, både när det gäller materialinsamling och när det gäller analys. Det har funnits en ambition att komma nära materialet. Forskarna har sökt efter variationerna och skillnaderna istället för genomsnittet, de har sökt efter olika kategorier och inte efter

statistiska mått. Forskarna har funnit nya begrepp och omdefinierat gamla. På så vis har vi också fått en ny verklighetsbild.

Begrepp som förändrat världsbilden

Ett viktigt verktyg i en förändringsprocess är de begrepp som vi väljer att beskriva verkligheten genom. Nya begrepp kan ibland vara avgörande pusselbitar exempelvis för att förstå mekanismerna på arbetsmarknaden. De kan också vara en vägledning för att förstå varför en ojämlig struktur består trots alla lagändringar och informationsinsatser.

I "Kvinnors liv och arbete" lanserades begreppet *könsroll*. Begreppet fastslår att könsrollen är en social konstruktion. Det sociala könet kan därmed förändras genom en social process, till skillnad från den biologiska könstillhörigheten. Könsrollsbegreppet blev betydelsefullt för den kommande politiken och forskningen. Det öppnade möjligheten att diskutera i förändringstermer.

Genom detta begrepp har vi blivit medvetna om, och också försökt förändra, de stereotypa könsroller som styr utbildnings- och yrkesval samt anställningspolicy. Man har från statligt håll satsat projektpengar på att locka, främst kvinnor, att göra otraditionella yrkesval (Forsberg och Gunnarsson 1985, Fürst 1986). Inom regionalpolitiken har lokalisering bidrag kopplats till kravet att rekrytera en viss andel av personalen från det underrepresenterade könet (Olsson 1990).

Men könsasymmetrin visar sig ha djupare rötter än enskilda individers rollbeteenden. Trots att vissa kvinnor och män överträder könsbarriärerna, kvarstår i huvudsak en kulturellt nedärvd samhällsstruktur som vilar på en könsåtskiljande grund. I denna samhällsstruktur sorteras och värderas nära nog samtliga fenomen och företeelser (handlingar, fysiska ting, rum, symboler, arbetsuppgifter m.m.) utifrån en maskulin/feminin tudelning. Man kan säga att tingen och handlingarna "beköns" eller "förkönsligas" långt utöver det som direkt rör relationen mellan enskilda män och kvinnor. Däremot får denna (ofta dolda) "förkönsligandeprocess" långtgående konsekvenser för såväl män som kvinnor.

För att analysera samhället behöver vi alltså förstå denna process och identifiera de handlingar som upprätthåller och påverkar den. Men då måste vi ha användbara begrepp som vi kan kommunicera med hjälp av. Den anglosaxiska kvinnoforskningen har varit hjälpt av att ha begreppet "genderized structures", härlett ur det socialt formade "gender", som skiljer sig från det biologiska begreppet "sex". Med

hjälp av detta "gender" har den engelskspråkliga forskningen kunnat beskriva de mekanismer och processer som pågår i samhället i termer av genderizing, genderization o.s.v. (Acker 1987), och för den delen också den motsatta tendensen, de-genderization.

De nordiska vardagsspråken har inte motsvarande begrepp. "Genus" som är den korrekta svenska översättningen kan inte i våra språk användas på samma sätt, även om många feministiska forskare använder begreppet genussystem för att på ett övergripande sätt beskriva hur resurser och makt särskiljs och fördelas mellan könen (Hirdman 1988).

Vi bör alltså tillföra vårt språk ett begrepp som kan underlätta analysen av de strukturer, processer och handlingar som är förkönsligande. Människor är formade till män och kvinnor både biologiskt och socialt. Strukturer, processer och ting är däremot enbart formade till manligt och kvinnligt i ett socialt sammanhang. Jag finner därför anledning att särskilja mellan substantivet kön, som är knutet till människor, och verbet förkönsliga, som är knutet till icke-mänskliga fenomen.

I det följande kommer jag därför att låna det engelska begreppet *gender* och framförallt verbet *genderisering* för att beteckna detta sociala förkönsligande. Med begreppet genderisering menar jag en könsmässig märkning, sortering och värdering av av olika samhällsfenomen, såväl konkreta som abstrakta (Forsberg 1989 b, Åqvist 1990). Däri ligger såväl en handling som en maktrelation.

Hittills har forskningen främst påvisat att kvinnor är den grupp som påverkats mest i negativ mening av könssegregeringen på arbetsmarknaden. Men beskrivning av genderiserade strukturer kan även påvisa negativa konsekvenser för rangordningen mellan män och för den könsroll som män förväntas uppfylla. Några exempel kan tjäna som förklaring till hur genderiseringen kan beskrivas.

En forskarkollega berättade för några år sedan följande erfarenhet från en undersökning. En kvinnlig arbetare vikarierade under en period vid en maskin som vanligtvis sköttes av en man. Golvet under maskinen var slipprigt och det fanns en uppenbar halkrisk. Hon lade därför dit en matta för att förbättra arbetssituationen. När den ordinarie maskinskötaren återkom till sitt pass tog han genast bort mattan med motiveringen att det var "en sån där j...a tjejmatta!". Själva mattan hade fått en könsstämpel och därmed en låg värdering, som skulle drabba även honom om han stod på den. Hellre halkar man än utsätter sig för en sådan risk. Själva mattan hade blivit genderiserad!

Fysiska rum genderiseras. Resurser fördelas mellan olika stadsdelar utefter huruvida de betraktas som "kvinnliga" eller "manliga". Man

kan bara jämföra bostadsområden och citykärnor med bank- och försäkringspalats. Beatrix Cambell har i sin bok "Vigan Piers Revisited" på ett målande sätt beskrivit hur påfrestande och hotande för identiteten det upplevs av arbetslösa män att på heltid befinna sig i ett kvinnligt genderiserat rum, d.v.s. ett bostadsområde. "Home is not where the heart is, it is where the wife is" skriver hon (Cambell 1984).

Även sociala rum genderiseras. Jämför ett bolags styrelserum med en barnvårdscentral. Denna genderisering ger samtidigt en signal till vilket beteende som förväntas i respektive rum. En manlig direktör betar sig förhållandevis "kvinnligt" på en barnvårdscentral och på motsvarande sätt uppträder en småbarnsmamma "manligt" i ett styrelserum. Såväl kroppsspråk som verbalt språk påverkas av genderiseringen.

Genderiseringen har också slagit sina klor i det sociala livet. Idrotten är ett bra exempel. Visst spelar många tjejer fotboll, men inom denna genderiserade sport kan man se hur tjejerna antar ett "manligt" beteende, inte enbart i själva spelet, utan även när det gäller symbolhandlingar, språk m.m.

Genderiseringsbegreppet kan hjälpa oss att lättare beskriva hur arbetsmarknaden fungerar, varför vissa arbetsuppgifter och utbildningar nästan enbart lockar endera män eller kvinnor, varför vissa arbetsuppgifter värderas och lönesätts högre än andra o.s.v. Men eftersom genderiseringen är en process är arbetsmarknadens könsstruktur inte fastlåst, det sker ständiga förändringar, såväl genderisering, d.v.s. att könsstrukturen förstärks, som avgenderisering, d.v.s. att könsmärkningen tenderar att upplösas.

Genderiseringen är alltså en handling. Begreppet genderisering hjälper oss att förstå många av de till synes irrationella handlingar som såväl män som kvinnor utför och vi kan identifiera de aktörer som deltar i uppdelningen av arbetsmarknaden utefter en könsdimension. Vi kan vidare bättre förstå det logiska och rationella i olika aktörers handlande. Även rationalitetsbegreppet är nämligen genderiserat. Förnuftet, det manligt märkta och högt värderade, ställs mot empatin, den kvinnligt märkta. Men även slutsatser baserade på känsla är rationella och logiska. Alla aktörer styrs inte i sitt handlande av ekonomi och produktionstänkande utan också av reproduktion och omsorg, d.v.s. en känslostyrd logik. Även om omsorgsrationaliteten är ett begrepp som utvecklats inom kvinnoforskningen för att beskriva den logik som styr många människors handlande inom vård och omsorgssektorn, kan begreppet som analysinstrument användas könsövergripande (Forsberg 1991). Vilken rationalitet man baserar sina handlingar på präglas inte bara av den könsroll man uppfostrats till utan också av vilka arbetsområden man är verksam inom.

Genderisering i arbetslivet

I en nyligen publicerad ekonomisk-historisk avhandling om mejeriyrkets övergång från att ha varit ett kvinnligt till att bli ett manligt yrke visas hur genderiseringen av arbetsuppgifter är ett socialt fenomen som förändras över tiden (Sommestad 1992). Precis som DNA-molekylen har en genetisk kod, har olika arbetsuppgifter en genuskod. Men det finns en avgörande skillnad. DNA-molekylen kodas i den biologiska processen, arbetsuppgiften kodas i den sociala processen. Genuskodningen förändras alltså med tiden. Men de kulturella värderingarna är ofta ännu mer seglivade än de strukturella villkoren. Ett yrke kan ha förändrats på så vis att fler män än kvinnor rekryteras till yrket eller vice versa, men innan yrket i människors medvetande bytt kön måste det ske en omkodning. Denna omkodning sker successivt från region till region. Regionala skillnader gör också att kvinnors villkor och möjligheter ser lite olika ut i olika delar av landet ("Kvinnor och regional utveckling 1989"). Vad som vid en viss tidpunkt betraktas som kvinnligt i Stockholm, behöver inte samtidigt betraktas som kvinnligt i Bergslagen.

På en lokal arbetsmarknad kan det pågå könsskiftet av enstaka arbetsuppgifter eller hela yrkesgrupper. Sådana tendenser kan vara viktiga att upptäcka eftersom de ger en antydning om hur könsförändringar kommer till stånd. På en annan lokal arbetsmarknad kan det, beroende på lokala omständigheter, pågå en helt annan utveckling (Forsberg 1989 a).

Genderisering i vardagslivet

Traditionell forskning om arbetslivet har huvudsakligen betonat den fysiska produktionen och analyserat dess karaktär och organisation. Kvinnoforskningen har fört fram reproduktionen som analysobjekt. Med reproduktion menas allt som har med mänskligt återskapande funktioner att göra, återskapandet av människor såväl generationsvis som dagligen. Produktionen handlar om att utvinna råvaror ur jorden och omforma dessa till för människan nödvändiga ting. I ett enkelt samhällssystem utgörs dessa ting av livsmedel, boningshus och skydd för väder, vind och faror. Reproduktionen däremot utgörs av det mänskliga återskapandet. Reproduktionen omformar tingen till föda, hem och klädedräkter och skapar de sociala rum genom vilken den fysiska människogestalten formas till sociala individer. I produktionen blir tiden linjär, tingen läggs till varandra i lager på lager som varvig

lera. I reproduktionen blir tiden cyklisk, återskapandet sker i ett ständigt kretslopp som jordklotets rörelse i rymden (Forsberg 1989 a). Tillsammans bildar dessa begrepp, produktion och reproduktion grunden för den mänskliga existensens villkor.

I ett genderiserat samhälle representeras produktionen av mannen, som enligt en linjär tid omformar det fysiska rummet, medan reproduktionen representeras av kvinnan, som enligt en cyklisk tid återskapar mänskligheten i det sociala rummet. Det fysiska rummet blir manligt och de manliga manifestationerna i form av fysisk byggnation och produktion är påtagliga och varaktiga. Det emotionella rummet blir kvinnligt och de kvinnliga manifestationerna i form av social byggnation och reproduktion är förgängliga och diffusa.

I detta genderiserade samhälle leder könsrelationerna lätt till könskonflikter. Tiden och rummet blir något som det förhandlas och kämpas om – mellan sociala grupper och mellan könen. I den förhandlingen är ofta kampen mellan produktionens och reproduktionens villkor central. Den kampen är i högsta grad genderiserad!

Den osamtidiga samtiden

Skatte- och föräldralagstiftning bygger på en officiell ideologi som utgår från att alla vuxna skall försörja sig själva med eget lönearbete och att ansvaret för barnen är en gemensam angelägenhet för föräldrarna. Om detta kan man säga att det råder samstämmighet mellan olika politiska uppfattningar och över partigränser även om det finns en politisk skillnad när det gäller synen på ansvarsfördelningen mellan familjen och samhället vad gäller barnens omsorg och fostran.

Men verkligheten då, stämmer den med politiken? Mängder av kvinnor får en lön för sitt arbete som inte räcker för att försörja sig och sina barn på, och möjligheten att vara hemma med sina nyfödda eller sjuka barn utnyttjas i väldigt liten utsträckning av fäderna.

Vilka är då de mekanismer som formar arbetslivet idag? Den omvandling som skett på den svenska arbetsmarknaden under dessa trettio år har ställt de traditionella teorierna på ända. Kvinnornas inträde har inte visat sig stämma med teorin om kvinnorna som en reservarbetskraft på arbetsmarknaden för att hålla lönerna nere. Enligt denna klassiska arbetsmarknadsteori fyller man på arbetskraften med kvinnor när det uppstår arbetskraftsbrist. Förutsättningen för att arbetskraftsreserven skall fungera lönedämpande är dock att den sätts in på de områden där en bristsituationen uppstår. Men kvinnorna har inte huvudsakligen rekryterats på detta sätt. Istället utgör den kvinnliga arbetskraften en egen kategori som verkar på en egen arbetsmarknad med egna lagar och regler.

Kärnan till den könsuppdelade arbetsmarknaden kan vi finna i industrialismens framväxt. Den ursprungliga industriarbetskraften var kvinnlig. Den passade den unga textilindustrin i Manchesterområdet i England. Men industrialismen kom därmed att hota det traditionella patriarkala systemet. Kvinnorna fick en egen lön, ett eget värde och blev självständiga. Många var de organisationer och aktörer som kände sig manade att påvisa det förfall som skulle bli följden av en ekonomiskt självständig kvinnoarbetskraft. Familjens upplösning, barnens förfall, ovärdade och ohygieniska hem var bara några av de exempel som drogs fram för att återföra kvinnorna till det oavlönade hemarbetet. Helst såg det viktorska samhället att kvinnorna helt lämnade lönearbetet, men där uppstod en konflikt gentemot det framväxande ekonomiska systemet för vilket den kvinnliga arbetskraften var en värdefull produktionsfaktor (Walby 1986).

Kampen om kvinnorna blev långvarig och löstes slutligen genom framväxten av deltidsarbetet och de tillfälliga jobben. Därmed hade näringslivet tillgång till den kvinnliga arbetskraften för vissa uppgifter samtidigt som familjesystemet kunde utnyttja samma arbetskraft för sina behov, under former där man kunde vara säker på att kvinnorna även fortsättningsvis var ekonomiskt beroende av en manlig huvudförsörjare. Så blev den kvinnliga arbetsdagen lång och ersättningen låg.

Så långt en mycket generell förklaring. Den kan i någon mån sägas vara allmängiltig, åtminstone för situationen i de industrialiserade länderna. Men samtidigt måste man vara medveten om att det dessutom finns en mängd olika former av konflikter mellan näringslivet och familjeinstitutionen på lokal nivå, mellan länder och inom länder och att lösningarna därmed också får en regionalt eller lokalt specifik karaktär. Det handlar om den lokala genderiseringsprocessen.

Regionala och lokala skillnader

Jordsbruksbygder, gamla industriella kärnområden respektive utpräglade tjänste- och servicesamhällen har var och en sina specifikt utformade könsstrukturer. Regioner som haft en låg kvinnlig förvärvsfrekvens har dominerats av tung industri eller jordbruk. När ekonomin förändrats mot mer tjänste- och serviceinriktning har efterfrågan på den kvinnliga arbetskraften ökat. Den kvinnliga sysselsättningen har därför ökat mest i regioner där kvinnorna tidigare inte deltagit i arbetskraften, till följd av en tillväxt inom den offentliga sektorn och till följd av att nytillkommen industri har rekryterat kvinnor (Lundmark 1988).

I en region där näringslivet i hög grad baserats på råvaruutvinning har uppdelningen mellan produktion och reproduktion varit speciellt utpräglad. När detta har inneburit att kvinnor i mycket liten utsträckning deltagit i det avlönade arbetslivet har regionen fått en potentiell arbetskraft med speciella egenskaper och kvalifikationer som lockat viss typ av tillverkningsindustri till orten, t.ex. komponenttillverkning och enkla sammansättningsenheter (Massey 1984).

På landsbygden har kvinnorna förlorat många av sina produktiva arbetsuppgifter till följd av jordbrukets specialisering och industrialisering. Även kvinnornas möjligheter till kombinationsarbeten, både formella och informella, har minskat. Denna brist på försörjningsmöjligheter i den lokala miljön kan leda till utvecklandet av en platsalienation, ett främlingskap i förhållande till sin boendemiljö, som får till

följd att kvinnor gärna väljer att byta plats och bostadsort. Flyttströmmarna går till storstäderna, där arbetsuppgifterna inom den reproductiva sektorn har varit växande. Tjänstesektorn är också ett område där behovet av kvinnlig arbetskraft är stort. Det blir sålunda lättare för kvinnor att känna en platsidentitet i en stadsstruktur.

Men unga kvinnors tendens att flytta till storstäder skall inte ses enbart som en effekt av städernas dragningskraft (pull-faktorer) utan i stor utsträckning även som en effekt av landsbygdens och mindre orters patriarkala struktur (push-faktorer). Att flytta från hemorten kan bli en del av den lokalt formade könsidentiteten bland unga kvinnor som ser byte av fysisk miljö som den enda vägen till frigörelse från det patriarkala trycket (Statens industriverk 1991). På så vis har vi fått en regional könsmässig obalans med färre kvinnor än män på landsbygden och i vissa regioner, t.ex. i Bergslagen, och färre män än kvinnor i storstadsområden.

I städerna finns alltså den kvinnliga arbetsmarknaden, tidigare i form av hemhjälp hos borgarskapet eller som billig industriarbetskraft, idag som vård- och servicepersonal. Men i städerna finns också den infrastruktur som kvinnor behöver för sina reproductiva funktioner, där finns ett utbyggt kollektivt transportsystem och där finns en, åtminstone delvis, utbyggd barnomsorg (Little, Peak & Richardsson 1988). Samtidigt innebär det urbana livet en anpassning till en linjär tidsstruktur. Den urbana planeringens rumsliga separering av produktiva och reproductiva verksamheter har inneburit avsevärda restider mellan de olika verksamheterna och tvingat in även det reproductiva arbetet i en produktiv tidsram. Tiden blir en knapp resurs, vilket förstärks av att förutsättningarna för att överleva i en stadsmiljö kräver en omfattande tidsinsats i lönearbetsfären.

Omvandlingen av näringslivet och den regionala tillväxten av välfärdstjänster har inneburit en homogenisering av landet på så vis att regionala särdrag suddats ut. Även på landsbygden och i mindre orter är den offentliga omsorgssektorn omfattande (Bjerén 1989, Herlitz 1990). De industriella verksamheterna är idag i betydligt mindre grad än tidigare beroende av fysiska resurser och fysiska avstånd. Den ökade internationaliseringen har ytterligare tonat ned de lokalt specifika traditionerna när det gäller kultur, konsumtion och social samvaro.

Men trots att vi idag alltså befinner oss i en verklighet som blir allt mer internationaliserad och därmed alltmer internationellt beroende, har inte den lokala nivån förlorat i betydelse (Bjerén 1989). Tvärtom kan vi se att allt fler människor verkar i ett lokalt sammanhang. Detta gäller i hög grad inom service- och tjänstesektorn, som verkar på en lokal arena. Vård och omsorg kan inte bedrivas på distans eller för la-

gerhållning. Dessa tjänster måste i tid och rum produceras när och där behoven finns. Det moderna tjänstesamhället är sålunda mer lokalt än industrisamhället. Detta kan visserligen ses som en paradox i dagens debatt som betonar det internationaliserade samhället, men är icke desto mindre en realitet.

Men omvandlingen av näringslivet har i vissa fall snarare gett upphov till en regional polarisering. Dels har vi krisartade industri- och gruvsamhälle, dels har vi en framgångsrik storstadsregion (Lundmark och Malmberg 1990). Dessa regiontyper kan båda sägas karakteriseras av en grundläggande omstrukturering av den ekonomiska basen. I t.ex. Bergslagen har en lång tradition av industriproduktion nästan helt upphört. I Mälarenregionen pågår en kraftig expansion av kunskapsintensiva verksamheter. Kvinnornas situation påverkas lika väl som männens av den förändrade ekonomiska situationen i respektive regionen – men på skilda sätt.

Arbetsmarknadssituation i Sverige uppvisar sålunda motstridiga tendenser. Hur förhåller det sig egentligen? Är kvinnor en reservarbetskraft, buffertarbetskraft eller idealarbetskraft på arbetsmarknaden? Pågår det en ökad integration eller segregation mellan män och kvinnor på arbetsmarknaden? Kvinnor har framförallt en informell och generell kompetens och inte i lika hög grad som män en formell och specifik yrkesutbildning. Leder detta till att kvinnor har en bredare eller smalare arbetsmarknad än män?

För att besvara dessa frågor skall vi se på några olika faser i arbetslivet. Svaren kan vi finna i rekryteringsfasen, när man skall ut i arbetslivet, i själva arbetsprocessen och när verksamheter lägger ner och arbetskraftens gångbarhet på arbetsmarknaden skall omprövas. Under alla dessa faser kan man se att såväl strukturen på arbetsmarknaden, den lokala kulturen (attityderna) som individuella strategier spelar roll.

Inträdet i arbetslivet

Teorin om kvinnor som en reservarbetskraft säger alltså att kvinnor är en grupp som tas in som reserver när det saknas tillgång på manlig arbetskraft, alltså vid högkonjunkturer, men som lockas tillbaka till hemmen när det är sämre tider. Det låter ju bestickande och det är klart att kvinnor också kommit in i arbetslivet under högkonjunkturperioder och att de då även kommit in i tidigare mansdominerade arbetsområden. Dessutom är det ju tydligt att det obetalda hemarbetet uppvärderas under perioder av ekonomisk avmattning.

Men det finns också mycket som talar emot att kvinnor är en arbetskraftsreserv. Exempel på det är att kvinnor fortsätter att öka sitt deltagande i arbetslivet även i regioner som drabbats av industrikriser. Samtidigt som den manliga arbetslösheten ökar, fortsätter efterfrågan på kvinnlig arbetskraft att öka (Lundmark 1988). Detta förklaras av att män och kvinnor arbetar inom olika delområden på arbetsmarknaden.

Den könsmissiga uppdelningen av arbetslivet innebär istället att kvinnorna är en idealarbetskraft inom vissa områden, även inom viss tillverkning. När man med regionalpolitiska medel skaffat ersättningsindustrier till orter som drabbats av nedläggningar av manliga arbetsplatser, har det hänt att ersättningsföretaget efterfrågat den kvinnliga arbetskraften på orten snarare än de arbetslösa männen. Det kan då hända att de ansvariga ansett att den förda politiken har misslyckats! Det var "fel" personer som fick jobben, menar man, och tycker antagligen synd om de yrkesstolta männen som tvingas se hela familjestrukturen vändas upp och ner i och med att det är deras fruar som går iväg till jobbet. I krisperioder är det alltså inte automatiskt så att kvinnorna går tillbaka till hemarbete.

Men det är inte heller nödvändigtvis så att kvinnor kommer in på de manliga jobben när det fattas manlig arbetskraft. Man kan istället rekrytera manlig arbetskraft utifrån. För något år sedan hände det att ett dominerande företag i en bruksort rekryterade 60 män från utlandet samtidigt som 120 kvinnor från orten anmälde sig intresserade av just dessa jobb.

Det här beror nu inte på att kvinnor skulle vara sämre på att jobba, utan mer på att den lokala kulturen spelar en roll, i detta fall den s.k. brukskulturen. Man föreställer sig att kvinnor är en speciell "art", en avvikare som kan hota strukturen på något sätt. Inte minst hotar de yrkesstatusen och löneutvecklingen (Berger och Forsberg 1989).

Ett argument som anfördes i samband med rekryteringen i denna bruksort var kvinnors sjukfrånvaro. Den kvinnliga frånvaron hade visat sig vara hög på vissa arbetsplatser. Eftersom kön är lätt att identifiera, tillskrevs kvinnor i allmänhet en hög sjukfrånvaro. Man undvek för säkerhets skull att anställa kvinnor utan att se om det fanns något i arbetsorganisationen som var orsaken till frånvaron.

En studie som gjordes för att utreda hur det faktiskt var ställt med kvinnors frånvaro på ett antal arbetsplatser på orten, visade att hög kvinnlig sjukfrånvaro främst fanns på industriarbetsplatser där det var liten arbetsrotation på de kvinnliga jobben och där uppdelningen av arbetsuppgifter mellan könen var markant.

En förklaring till varför man inte rekryterar arbetslösa kvinnor till lediga platser på manliga industriarbetsplatser kan vara en rädsla för

den fysiska "svaghet" som man tillskriver kvinnor. Även om det är få arbeten idag som verkligen kräver fysisk styrka, har man gjort detta till en stor sak som rekryterare ofta tar som motiv för att inte anställa kvinnor (Berger och Forsberg 1989, Baude 1992).

I vissa yrken är den manliga styrkan starkt förknippad med yrkets status. Där är man mån om att kvinnor inte skall komma in och bevisa att arbetet inte är så tungt som man vill hävda. Ett exempel från slakteribranschen kan visa detta. När arbetslösa kvinnor erbjöds utbildning till slaktare och styckare reagerade de manliga slaktarna och styckarna kraftigt. Kvinnorna själva menade att det inte handlade om att ha hår på bröstet utan om att ha vassa knivar. Kvinnor som omskolat sig från vårdpersonal till styckare vittnar om att "så tungt som inom vården är det i alla fall inte" (Forsberg 1989 a). Men det tunga arbetet inom vården har inte gett upphov till att höja arbetets status. När det gäller tunga och lätta arbeten har dessutom ett flertal forskningsresultat visat att det som man kallar för lätta jobb inom industrin ofta är mycket tunga för vissa muskelgrupper på grund av att de ofta är mycket monotona (Fürst 1985).

Kvinnor får alltså inte självklart manligt märkta jobb vid arbeidskraftsbrist, de är inte en reservarbetskraft, åtminstone inte i den klassiska bemärkelsen. Det är inte enbart konjunkturen som bestämmer hur, var och för vilka arbetsuppgifter kvinnor anställs. Istället är kvinnor den självklara idealarbetskraften inom vissa delar av arbetslivet, och dessutom är de inom vissa områden en buffertarbetskraft.

Kvinnor får nämligen framförallt tillfälliga tjänster, vikariat och deltider. De byter ofta arbetsplatser och arbetsgivare. Man kan snarast beskriva dem som stöddämpare på så vis att de flyttar omkring mellan olika arbeten. De är inte främmande för att gå mellan den privata och den offentliga sektorn, mellan tillverkning, vård och tjänstearbeten. När man rekryterar till kvinnojobben tar man ur en "kvinnopool". Det här är ett mönster som också ungdomar uppvisar (Anell-Gustavsson, 1990), men medan manliga ungdomar efterhand utvecklar ett fastare mönster, finns det många kvinnor som fortsätter leva i detta mönster som vi kallar permanent tillfällighet.

Integration och segregation i arbetslivet

Även när kvinnorna får ett fast arbete, fortsätter de att vara en speciell arbetskraft. Genderiseringen i arbetslivet innebär inte bara att kvinnor arbetar inom vård, omsorg och service medan män arbetar med produktion och i maktpositioner. Det utvecklas nästan alltid på en-

skilda arbetsplatser en könskodning av arbetsuppgifter. Den här uppdelningen kan se ut på olika sätt och verkar både horisontellt och hierarkiskt.

Den horisontella uppdelningen kan vara mer eller mindre tydlig. I vissa branscher arbetar män och kvinnor mycket fysiskt åtskilda med olika uppgifter. I andra arbetar de i samma fysiska miljö men tillhör olika fackförbund och har olika arbetsuppgifter. Men även där män och kvinnor finns i samma miljö och tillhör samma förbund, utvecklas det detaljerade genderiseringsprocesser (Borschorst 1984).

Den hierarkiska arbetsdelningen fungerar på motsvarande sätt när det gäller maktstrukturen. Organisationsforskning har visat att det dels finns en formell beslutsordning där männen har mer makt, dels en informell ordning som innebär att även om kvinnor har en viss formell makt har de liten reell makt (Ressner 1985).

Den horisontella och vertikala genderiseringen blir uppenbar på enskilda arbetsplatser. För att göra detta tydligt skall vi besöka några vanliga arbetsplatser, där kvinnliga och manliga tjänstemäns arbetsituation präglas av könsmässig arbetsdelning. Följande redovisning är baserad på erfarenheter från studiebesök och intervjuer med olika tjänstemannagrupper inom den offentliga och den privata sektorn. Syftet med intervjuerna, som genomfördes under våren 1991, var att studera de strukturförändringar som är att vänta inom en snar framtid och hur dessa förändringar kan komma att påverka könsstrukturen. Inom den offentliga sektorn rör det sig om två avdelningar, den ena starkt mansdominerad, den andra uteslutande kvinnlig, inom samma organisation. Inom den privata sektorn rör det sig om en könsmässigt blandad arbetsplats, där det utvecklats en tydlig genderisering av snarlika arbetsuppgifter.

Reflektionerna utifrån dessa lokala exempel handlar framför allt om framtida förändringar. De är sålunda, ur tidigare forskning härledda, tolkningar av vad som kan komma att ske inom en relativt snar framtid för dessa personalkategorier. Som alla framtidsfunderingar blir även detta spekulationer, vars syfte är att lyfta fram möjliga framtidsbilder att ta ställning till. Kanske kommer de att bekräftas, kanske kommer verkligheten att ta en annan vändning.

Stora tjänstemannagrupper står idag inför omvälvande förändringar i sitt arbetsliv. Den nya informationstekniken har betraktats som ett hot mot kvinnliga tjänstemän. Fram till idag har man dock inte kunnat påvisa någon större våg av uppsägningar av kvinnor som direkt kunnat härledas ur tekniska förändringar. Resultatet av studiebesöken ger dock anledning att anta att vi just står inför ett sådant trendbrott.

Arbetsplatserna inom den offentliga sektorn fanns vid ett region-

sjukhus. Den ena avdelningen var teknisk och har till uppgift att serva sjukhusets laboratorieutrustning. De anställda var tekniker och ingenjörer, ca tio procent var kvinnor. För närvarande kan man säga att organisationen är ”platt”, d.v.s. alla utför avdelningens uppgifter, så även föreståndaren. Avdelningen står inför en administrativ förändring som innebär delegerat budgetansvar. Varje arbetsinsats skall prisättas och avdelningen skall sälja sina servicetjänster inom sjukhuset, men kan också erbjuda sina tjänster på en extern marknad. Samtidigt kan de också komma att konkurrera med privata firmor när det gäller arbetet inom sjukhuset.

Apparaturen på sjukhuset har blivit alltmer avancerad. Därmed har behovet av civilingenjörer ökat i förhållande till behovet av tekniker. När personalgruppen på så vis blir alltmer homogen i utbildningshänseende blir lönefrågan alltmer central. Löneskillnader baserade på skillnader i utbildningsnivå uppfattas av tjänstemännen som naturliga och rättvisa. Däremot är skillnaderna till följd av den individuella lönesättningen ett sprängstoff. Med införandet av budgetansvar antar man att löneskillnaderna kommer att öka, trots en mer homogen utbildningsnivå.

Genom att utbildningen av kvinnliga civilingenjörer är större än utbildningen av kvinnliga tekniker, kan man anta att andelen kvinnor kan komma att öka på avdelningen. Såvida inte genderiseringen upphör att verka på denna arbetsplats kan man misstänka att löneskillnaderna i framtiden kommer att urskiljas mellan manliga och kvinnliga ingenjörer istället för som idag mellan ingenjörer och tekniker.

Stämningen i förhållande till de förestående förändringarna var en viss avvaktande inställning men även en svag entusiasm. Man insåg väl risken med en kommande konflikt mellan de olika personalkategorierna; de teoretiskt utbildade och praktikerna, när det gällde arbetsuppgifter och lönenivåer. Däremot fanns inga funderingar kring tänkbara förändringar i könsstrukturen. Det ansågs i gruppen helt enkelt inte vara en viktig fråga.

Den andra arbetsplatsen på sjukhuset var helt kvinnodominerad. Här fanns en grupp läkarsekreterare samlade i en enhet. Gruppen bestod uteslutande av kvinnor, varav majoriteten arbetade med utskrift av journaler från diktafon. Förutom skrivarbetet bestod uppgifterna i att ta emot samtal från patienter som behöver intyg eller olika former av hjälpmedel. Det förekom ingen arbetsrotation mellan dem som arbetar på skrivcentralen och dem som arbetar på mottagningen. På skrivcentralen utförde alla samma arbetsuppgifter. Journalerna skrivs i ett exemplar på vanliga skrivmaskiner och de är omgärdade av se-

kretnessregler när det gäller hur de förvaras och kräver tystnadsplikt för dem som skriver ut dem.

Mycket talar för att avdelningen kommer att påverkas av en teknisk förändring som kommer att innebära införande av datorteknik, såväl för läkarsekreterarna som för läkarna. Redan fanns på avdelningen ett par persondatorer, även om de inte var i bruk. Dessutom har allt fler av läkarna egna datorer, speciellt som detta är ett forskningssjukhus. På vissa distriktsmottagningar har man redan övergått till att föra journalerna på datorer. Läkarsekreterarna på avdelningen trodde dock inte att detta skulle bli allmänt förekommande inom sjukhuset. Främsta argumentet för denna slutsats var de hårda sekretessreglerna.

Ändock kommer läkarsekreterarnas arbetsuppgifter att påverkas och förändras, kanske till och med upphöra att existera till följd av datortekniken. Läkarna tar över mycket av journalarbetet när de får egna persondatorer, de lär sig att hantera inskrivningstekniken så att det blir lika enkelt som att diktera en journal. Behoven av personalutbildning på den nya tekniken är akuta, men läkarsekreterarna menade att det varken fanns planer eller resurser avsatta för en sådan utbildning. De hade ännu inte fått någon instruktion på de datorer som redan var på plats.

Den nuvarande situationen med ensidigt skrivande innebär traditionella förslitningsskador i ryggar, axlar och handleder. För läkarsekreterarna ger den nya tekniken potentiella möjligheter till mer varierade arbetsuppgifter, exempelvis genom att utveckla de sociala och "kundrelaterade" delarna av arbetet. En förutsättning är dock att de synliggör denna, för närvarande något osynliga, del av arbetet.

Den traditionella bilden av den manliga läkaren och hans kvinnliga sekreterare har redan förändras radikalt, dels på grund av en allt större andel kvinnliga läkare, dels på grund av den organisatoriska och rumsliga uppdelningen mellan läkarfunktionen och sekreterarfunktionen. Inte heller finns de speciella kraven på läkarsekreteraren kvar t.ex. när det gäller arbetsklädsel och liknande. Inga tendenser finns dock till något manligt inslag bland läkarsekreterarna.

Läkarsekreteraryrket betraktas idag som vilket sekreteraryrke som helst. Inställningen till möjliga framtida förändringar var att man mycket väl kunde tänka sig ett arbete som sekreterare i någon annan verksamhet. "Tar jobbet slut här får vi väl göra något annat." De uppfattade sig tillhöra den grupp inom organisationen som befinner sig i botten på hierarkin, dit ingen information och inga resurser till utbildning eller teknisk förnyelse når. Det senare uppfattades för övrigt som deras trygghet, d.v.s. det skulle aldrig satsas pengar på att datorisera deras arbete.

Kvinnodominansen uppfattades inte som något negativt. Det fanns ingen önskan om att få in fler manliga sekreterare, varken för att få en mer blandad personalgrupp eller för att förbättra yrkets löneutveckling.

Dessa två avdelningar i samma organisation ger en tydlig bild av en starkt genderiserad arbetsplats. Framtidsutsikterna ser helt olika ut liksom förväntningarna. Osynligt, men helt uppenbart, leder de förstående förändringarna till förändrade könsstrukturer. Kanske kommer det att ske en ny kodning av arbetsuppgifterna, kanske kommer det att ske en uppluckring av uppdelningen mellan de manliga och de kvinnliga arbetsuppgifterna.

Från den privata sektorn tar vi ett exempel från en försäljningsavdelning på ett större bageri. Här arbetar totalt tjugofem tjänstemän, många av dessa är försäljare i någon form. En kategori försäljare är telefonförsäljare, samtliga kvinnor, som dagligen ringer ett stort antal fasta kunder per dag för att erbjuda företagets sortiment av bageriprodukter. Den andra kategorin försäljare är konsulenter/fältsäljare med ett ambulerande arbete. De åker runt till butikerna, håller ordning i hyllorna och diskuterar med butiksförståendarna.

Det är för närvarande en tydlig könsuppdelning mellan de olika säljarkategorierna, med kvinnliga telefonförsäljare och manliga konsulenter. Telefonförsäljningen är kontrollerad och bunden, arbetsuppgifterna består i att tala i telefon och samtidigt skriva in beställningar, vilket innebär ett bundet och stillasittande arbete. Konsulenterna har resultatintriktade och obundna arbeten.

I relationen mellan klubbmedlemmarna, de kvinnliga telefonförsäljarna och den manlige förtroendevalde, själv konsulent, hade ombudsmannen närmast rollen av arbetsgivarrepresentant. Han kom snarast att få en "mellanchefsfunktion", den förmedlande länken mellan företagsledning och de anställda.

Även på denna arbetsplats pågick en relativt omfattande strukturell förändring. Man var på väg att övergå från manuell till datoriserad hantering av försäljningsorder. Företaget arbetar med en ny fas i datoriseringsarbetet som möjliggör en ännu större automatik och kontroll. Denna förändring innebär att konsulenter blir fältsäljare som kan ta beställningen på plats och skicka direkt till bageriet.

De strukturförändringar som tjänstemännen står inför är av både organisatorisk, teknisk och administrativ art. Den påverkar arbetsmiljön, både den fysiska och den sociala. Den påverkar de konkreta arbetsuppgifternas utförande och ofta också den rådande könsfördelningen av dessa arbetsuppgifter. Arbetsuppgifterna kan komma att fördelas på ett nytt sätt vilket löser upp den rådande sociala strukturen

och den informella hierarkin inom kollektivet. En genderiseringsprocess kan komma att ske där de olika arbetsuppgifternas genus skall omkodas.

Helt säkert kommer det att bli konflikter mellan olika personalgrupper, d.v.s. mellan de olika försäljningskategorierna. Telefonförsäljarnas arbete kommer alltmer att föras över på konsulenternas samtidigt som nya grupper, fältsäljare och kampanjupprättare, får allt fler försäljningsuppgifter. Om telefonförsäljarna får ta del av det nya försäljningssystemet kommer deras situation att förbättras väsentligt, exempelvis om de får göra mer av uppsökande fältarbete. Kanske kommer män och kvinnor att göra mer likartade arbetsuppgifter, kanske kommer försäljningsarbetet att övergå från att vara ett kvinnligt arbete till att bli ett manligt.

Genom dessa exempel blir det tydligt att genderiseringsprocessen är ständigt pågående och att den verkar genom aktörer. En av dessa aktörer är tjänstemännen själva – både männen och kvinnorna. Såväl på de mansdominerade som de kvinnodominerade arbetsplatserna uppstod en viss generad stämning när eventuella konsekvenser av könsstrukturen kom på tal. En anledning kan vara att detta var ett alltför minerat område. Vissa reaktioner under intervjuerna tydde på det.

När verksamheter läggs ner träder genderiseringen i kraft

Vid nedläggning av en verksamhet blir det uppenbart att villkoren för den manliga och den kvinnliga arbetskraften inte är lika. Då framträder tydligt bilden av kvinnor som buffert och stöddämpare. Redan på sextioalet upptäckte man att det var kvinnorna som drabbades hårdast av strukturförändringar som innebar att en verksamhet lades ner (Mossfeldt 1983), men det var först ca tjugo år senare som man på allvar började ställa frågor om varför detta mönster framträdde vid varje nedläggningsstudie.

Vid Arbetslivscentrum genomfördes på åttiotalet en omfattande studie vid ett antal industrianläggningar av konsekvenserna för personalen av att verksamheten lades ner eller inskränktes (Gonäs, 1991). En av de branscher som studerades var slakteribranschen, en sektor på arbetsmarknaden med relativt jämn könsfördelning. Jag tar denna bransch som exempel på resultatet av denna undersökning (Forsberg 1989 a). Inom slakteribranschen fanns det i början av åttiotalet ett behov av kraftig omstrukturering och marknadsanpassning. Många företag hade fått för stor kostym, bland annat på grund av en alltför op-

timistisk marknadsprognos. Branschen har en utpräglad koncernstruktur med få stora ägare, vilket innebar att alla de nedläggningar som studerades var led i en koncernstrategi för att få bättre kapacitetsutnyttjande i de kvarvarande anläggningarna. De nedläggningar som studerades berörde ca 400 personer, ungefär hälften av dessa var kvinnor.

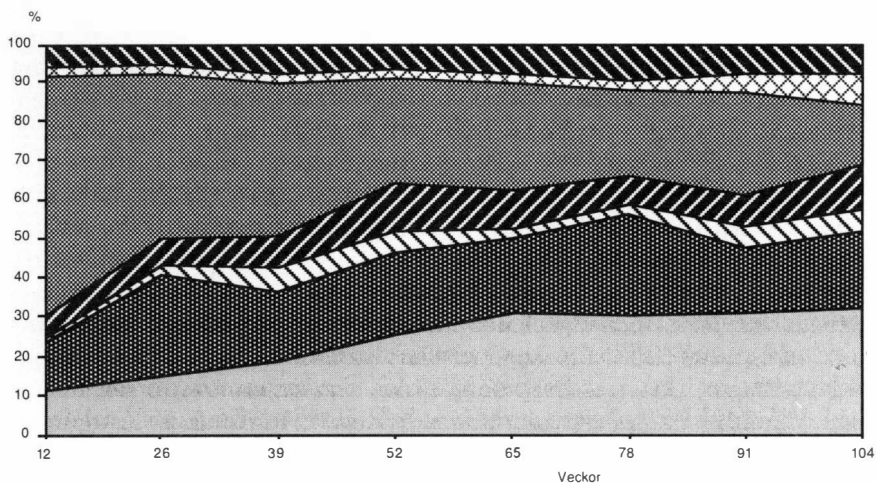
Resultatredovisningen byggde på begreppet "arbetsmarknadsrelaterad status". Varje position på arbetsmarknaden angavs som en statusmarkering längs en tidsaxel. På så vis erhöles en kartläggning av individernas förankring på arbetsmarknaden utefter en skala från nytt fast lönearbete till positioner utanför arbetsmarknaden, exempelvis pension. Metoden gjorde det möjligt att identifiera grupper som fått sin situation avsevärt förändrad efter uppsägningen. Speciellt belystes de könsvisa skillnaderna.

De uppsagdas arbetsmarknadssituation följdes under en tvåårsperiod. Vid uppföljningsperiodens slut fanns en stor majoritet återigen i avlönat arbete i någon form. Fast arbete hade dock bara hälften av dessa. Skillnaderna mellan könen var uppenbara, inte minst när det gällde huruvida man hade fast eller tillfälligt arbete. De tillfälliga arbetstillfällena var framförallt kvinnornas. Än tydligare var de könsvisa skillnaderna när det gällde andelen arbetslösa. Kvinnorna hade från samtliga anläggningar högre arbetslöshetsprocent än männen från samma anläggning.

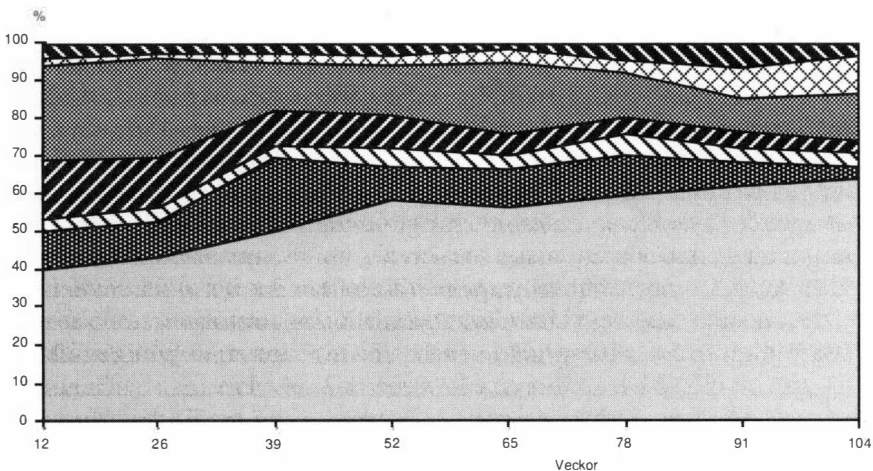
De könsmissiga skillnaderna förtydligades genom en analys av situationen under hela uppföljningsperioden. Figur 1 visar den kvartalsvisa fördelningen mellan olika statuspositioner för de varslade. Av denna framgår att kvinnorna under hela perioden erhållit färre fasta arbetstillfällen än män. Istället var en större andel arbetslösa.

För männen kan man urskilja en tendens till en stabilisering mot slutet av tvåårsperioden. De tillfälliga arbetena har minskat, liksom utbildningarna. Endast andelen pensionärer ökar under sista halvårsperioden. För kvinnorna ser bilden annorlunda ut. Många kvinnor befann sig fortfarande efter två år i utbildning, arbetsmarknadsåtgärder och tillfälliga arbeten. För både män och kvinnor gäller förhållandet att ökningstakten för de fasta arbetena har planat ut, för kvinnorna på en lägre nivå. Andelen i arbetslöshet har minskat; kvinnornas andel i arbetslöshet är dock under hela perioden större än männens.

Figur 1: Kvartalsvis fördelning av arbetsmarknadspositioner.

a) *Kvinnor*

b) *Män*

Den största skillnaden visar sig i det som kan kallas tillfällighetsfältet, där personerna befinner sig mellan fast arbete och arbetslöshet. Detta fält har under perioden vidgats för kvinnorna medan det minskat för männen. Speciellt tydligt är detta beträffande utbildning/omskolning och andra arbetsmarknadsåtgärder, till exempel beredskapsarbeten, som utgör en större andel för männen i början av perioden än i slutet. Bland männen går en grupp om 5–10 procent omedelbart till utbildning, vilken huvudsakligen avslutas under två-årsperioden. För kvinnorna är situationen den omvända. Få kvinnor går direkt till utbildning i första steget. Deras utbildningsperiod infaller vid ett senare skede.

Resultatet av undersökningen antyder att de tillfälliga arbetena för männen verkar vara ett komplement till fast anställning under omställningsperioden. Dessa arbeten är mycket fåtaliga efter två år. För kvinnorna är denna typ av anställning vanligare förekommande, och utgör fortfarande efter två år en väsentlig del av de erhållna arbetstillfällena. Fortfarande efter två år hade en betydande del av de uppsagda kvinnorna inte erhållit någon ny fast anställning.

Tvåårsperioden slutade alltså på ett annat sätt för flertalet av kvinnorna i jämförelse med flertalet av männen. För en del av de uppsagda gick återanpassningen fort, men för många blev återförankringen på arbetsmarknaden en lång och mödosam process. Det står klart att det finns genomgående könsmissiga skillnader i materialet. Kvinnors och mäns möjligheter är inte lika efter en nedläggning eller driftsinskränkning.

Någon markant ökning av den grupp som utträtt ur arbetskraften, det vill säga som inte längre står till arbetsmarknadens förfogande, kunde inte registreras under den undersökta tvåårsperioden. För männen består denna grupp huvudsakligen av unga personer i militärtjänstgöring. En något större andel kvinnor är hemma för vård av barn med ersättning från föräldraförsäkring. Ur figuren kan man inte utläsa att kvinnorna i större utsträckning än män går ut ur arbetskraften under arbetslöshet.

De könsmissiga skillnaderna kan tolkas på minst två sätt. Kvinnornas större antal statusbyten kan betraktas som ett uttryck för att kvinnor utgör en buffert på arbetsmarknaden. En buffert som kan fylla ut tillfälliga luckor på olika arbetsplatser. Istället för att vara en reservarbetskraft, som träder in på och ut ur arbetsmarknaden är de en "reserv" som kan flyttas mellan olika sektorer inom arbetsmarknaden. Fenomenet kan å andra sidan ses som ett tecken på ett alternativt arbetsmarknadsbeteende hos kvinnorna, ett beteende som innebär större inslag av sökprocess och större öppenhet att pröva alternativa lösningar.

Majoriteten av såväl de män som kvinnor som erhållit ett nytt arbete har fått söka sig utanför sitt tidigare arbetsfält. Spridningen på yrkesgrupper var större bland kvinnorna än bland männen. Tillverkningsindustrin fortfor att vara en dominerande arbetsmarknad för männen, medan kvinnorna i stor utsträckning gick till offentlig sektor och service, även de som vid varselföretaget arbetat i produktionsledet. Medan männen gick till transportarbete, gick kvinnorna till sjukvårdsarbete, kontorsarbete samt olika serviceyrken (främst köksbiträdesjobb, städning och hemsjukvård). Medan männen enbart fortsatte inom den privata sektorn, fann kvinnorna arbeten inom såväl det privata som det offentliga näringslivet. De barriärer som existerar mellan olika sektorer, mellan offentligt och privat eller industri och service, verkar således inte vara lika rigida för kvinnor som för män, vilket stöder tesen om kvinnor som buffertarbetskraft.

I undersökningen urskiljdes tre olika kategorier utifrån deras huvudsakliga arbetsmarknadssituation under uppföljningsperioden: 1) de fast förankrade, 2) de icke förankrade och 3) de löst förankrade på arbetsmarknaden.

Att tillhöra gruppen ”de fast förankrade” innebär att ens arbetskraft är säljbar, att man är accepterad och gångbar i arbetslivet. De utgjorde nära hälften av samtliga, och en dryg tredjedel var kvinnor. Vissa personer blev endast potentiellt arbetslösa. De hade förmånen att omgående finna en ny arbetsplatsförankring.

Den grupp som inte hade haft något avlönat arbete alls på den öppna arbetsmarknaden under tvåårsperioden benämndes ”de icke förankrade”. De utgjorde knappt en tredjedel av hela undersökningsgruppen, något fler än hälften av dessa var kvinnor.

Mellan dessa ytterligheter på en förankringsskala, ”de fast förankrade” och ”de icke förankrade”, identifierades ytterligare en kategori av personer som går mellan olika positioner på arbetsmarknaden utan någon fast förankring och som står till förfogande som en tillgänglig arbetskraft där den behövs. Denna grupp kallades för ”de löst förankrade”. De utgjorde den minsta gruppen, knappt en fjärdedel, men en överväldigande majoritet av dessa var kvinnor.

Det som förenade ”de löst förankrade”, förutom att de inte erhållit ett fast arbete, var ett stort antal statusbyten och att de i genomsnitt haft fler än ett tillfälligt arbete och fler än ett yrke bortsett från yrket vid varselföretaget. Nära samtliga hade i det nya arbetet fått en annan yrkesbeteckning än de hade vid varselföretaget. De könsmissiga skillnaderna var tydliga i denna grupp. Medan männen pendlade mellan tillfälliga arbeten inom den privata sektorn, utbildningar och kortare arbetslöshetsperioder, pendlade kvinnorna mellan tillfälliga arbeten

inom den offentliga sektorn, beredskapsarbeten, övriga arbetsmarknadsåtgärder och arbetslöshet. Kvinnorna hade dessutom, till skillnad från männen, startat med relativt långa arbetslöshetsperioder, i många fall upp till ett år. Männen hade i större utsträckning startat perioden med en arbetsmarknadsutbildning.

Undersökningen visade att fördelningen av nya arbeten inte sker slumpmässigt. Alder och utbildning kan ha betydelse, vilket är en lika självklar som gammal insikt, men dessa båda faktorer förklarar endast en mindre del av skillnaderna. Många gånger visade sig könsfaktorn vara utslagsgivande. Andelen män som fick fasta arbeten var större än andelen kvinnor. Kvinnorna dominerade den grupp som tog sig fram med temporära lösningar. Slutsatsen man kan dra är alltså att kön är utslagsgivande när det gäller konsekvenserna av industriell strukturomvandling.

De strukturförändringar som vi ser i samhället idag berör i stor utsträckning den sociala sektorn. Vård- och omsorgsfunktioner omorganiseras och enskilda anläggningar läggs ner. I dessa förändringar är det främst kvinnor som berörs. Även om man kan ifrågasätta om det är relevant att göra jämförelser mellan tidigare omstruktureringar inom den privata sektorn och nu pågående förändringar inom den offentliga sektorn, finns ändå några lärdomar att göra. Jämförelserna kan inte motiveras av ett försök att visa på att de konsekvenser som skett inom den privata sektorn också kommer att ske inom den offentliga. Tvärtom är det nog så att jämförelserna leder till konstaterandet av ett antal grundläggande skillnader. Den offentliga sektorn är inte längre den arbetsmarknad som kan ta emot nya grupper av arbets sökande.

Ännu kan vi inte se de slutliga resultaten av de uppsägningar som t.ex. drabbat personalen inom sjukvård och barnomsorg, men förutom att flytta, pendla eller bli hemarbetande, återstår att antingen söka en ny yrkesroll eller en ny huvudman inom sitt kompetensområde. Förhoppningen står till privata lösningar på barnomsorgen och den uppsagda personalen erbjuds "Starta eget"-kurser. Förebilden är de verksamheter som under åttiotalet knoppats av från sin moderverksamhet inom det privata näringslivet. En avgörande skillnad är dock att dessa privata varu- och tjänstenäringsringar kan drivas av ett vinstintresse. Välfärdssektorns särart är att inte vara riskvillig och den kan inte drivas utan samhällelig finansiering. Förväntningarna på kvinnorna är stora och uppgiften mycket svår. Återigen får kvinnorna rollen att vara buffert och stötdämpare i en ekonomisk återhämningsperiod.

Nya åldersgrupper – nya drömmar?

Jag har bett en grupp studenter, ungdomar i 20–25 års åldern, som ännu inte inträtt i arbetslivet, att skriva kortare uppsatser över sina planer och önskemål när det gäller boende, arbetsliv och familjeliv samt vilka konflikter de ser i möjligheten att få sina önskningar uppfyllda. Gruppen på 24 personer, varav hälften var kvinnliga studenter, läste under våren 1992 första terminen i ett samhällsvetenskapligt ämne vid Uppsala universitet. Gruppen är homogen på så vis att alla, oavsett kön, satsat på en högre utbildning. Arbetsplanerna blir därmed tydliga för såväl kvinnorna som männen.

Några av uppsatserna är mycket vidlyftiga och redovisar stora planer för den egna framtiden, andra visar på en sökande och oplanerad framtid: *"Allt jag önskar mig av framtiden är att få vara frisk och lycklig, och om det sedan blir i Gällivare eller Wien, som kassörska eller lärare och med eller utan familj spelar mig ingen roll."* Men i de flesta uppsatserna redovisas relativt realistiska framtidsfunderingar. Materialet kan naturligtvis inte på något sätt anses vara generaliserbart till gruppen ungdomar i stort. Ändock ger det en intressant antydan om den framtida utbildade arbetskraftens visioner.

Resultatet av dessa uppsatser är på många sätt upplyftande. Det är uppenbart att såväl unga kvinnor som män önskar sig både ett kvalificerat yrkesliv och ett rikt familjeliv. Alla ser framför sig flexibla, fria och varierande yrken med stort inslag av mänskliga relationer. *"Drömmen vore att hitta ett jobb där man tjänar mycket pengar, träffar mycket folk och som ger personlig tillfredsställelse. Jag vill utträta något för samhället."* Rutinmässiga jobb lockar ingen, inte heller bundna industriarbeten. Det är uppenbart att man tänker sig ett arbete inom tjänstesektorn. Detta är tjänstesamhällets barn.

Både män och kvinnor har mycket stora förväntningar på framtida möjligheter att arbeta eller studera utomlands. De har en stor geografisk arena för sina framtidsplaner. De flesta av de manliga studenterna tar för givet att de kommer att få ett bra och viktigt arbete med bra betalt, men medan männen har funderingar kring lönen och karriären, *"kanske ett toppjobb utomlands"*, har kvinnorna mer precisa planer på innehållet i arbetet. De vill arbeta med miljö- och samhällsfrågor, gärna som biståndsarbetare. Kvinnorna ser dock utlandsarbetet som en period i livet, medan männen tänker sig möjligheten av ett pendlande arbete även på lång sikt, med många internationella kontakter.

Familjebildning ingår som en del i framtidsplanerna för både män och kvinnor, men familjen framstår i männens uppsatser som en främmande fågel som man egentligen har liten uppfattning om. *"Anled-*

ningen till att jag vill bilda familj är helt enkelt att jag tycker att ett ungarliv skulle vara tråkigt i längden.” Männens är relativt homogena i sin inställning till arbete och familj.

Familjen, och framför allt barnen, är mer närvarande i kvinnornas uppsatser. Kvinnornas uppsatser skiljer sig mer sinsemellan än männens, en del är inriktade mot arbete och yrkeskarriär. *”Barn är viktiga, men de får inte inkräkta på utbildning och karriär.”* Många kvinnor är samtidigt familjeinriktade och klara över att familjebildning är ett långsiktigt åtagande som kommer att prägla deras fortsatta liv. *”Det är möjligt att jag vill skaffa barn om det passar in i det liv jag lever. Barn skall inte bara passa in just då utan resten av livet.”*

Många av båda könen är väl medvetna om att deras önskemål om arbete och familj kommer att innebära en konfliktsituation – att tiden inte kommer att räcka till – och de har olika utförligt funderat över hur denna konflikt skall kunna lösas. De mest utförliga förslagen till lösning av konfliktsituationen finns i de kvinnliga studenternas uppsatser: *”Den största konflikten finns mellan arbete och familj. Har man ett arbete som tar mycket tid och man ibland jobbar udda tider så kan man knappast ha en familj med barn. Reser man mycket i sitt arbete, som jag gärna vill göra, och är borta långa perioder så är det en nackdel om man har familj... Jag anser att ska man ha barn så ska man uppfostra dem själv och ta sig tid med dem. ... Lösningar till konflikten kan vara att man jobbar mycket, lägger pengar på hög innan man skaffar familj så man inte behöver jobba, eller så byter man till ett jobb som inte kräver så mycket energi och tid och då skulle jag vilja jobba som taxichaufför (på halvtid) då jag älskar att köra. En annan litet mer komplicerad lösning skulle vara att ta med sig barnen till jobbet och på resor. ... Det är en väldigt långsökt lösning särskilt om man har ett väldigt jäktigt arbete.”*

De kvinnliga studenterna är medvetna om att denna konfliktsituation kan innebära att man under en period har en reducerad arbetstid eller är hemma en period, trots gedigen yrkesutbildning. Många ser detta som såväl möjligt som önskvärt. *”Eftersom jag värdesätter att umgås så mycket som möjligt med min man, mina barn och mina vänner vill jag inte att för mycket tid skall gå åt till arbete och resor. Detta kommer definitivt att styra mitt val av bostad och inverka på mitt val av arbete. ... Jag har för avsikt att i möjligaste mån aldrig behöva jobba heltid, åtminstone inte efter födseln av mina barn, idealtjänstetid är 50–75 % av heltid. ... Endast i undantagsfall skulle intresset för en specifik tjänst få mig att ställa upp på heltid en längre period.”*

Några av de kvinnliga studenterna är uppenbart kluvna i sin inställning till arbete och familj. *”Jag kommer att skaffa mig två barn... ”*

Helst av allt vill jag vara hemma med mina barn, men eftersom jag satsar på en karriär som jurist är detta en omöjlighet, varför mina barn blir tvungna att gå på dagis. Jag är dock tveksam till detta, inte för att jag tvivlar på personalens kompetens, men jag tror att små barn behöver mamma och pappa under sina första levnadsår.”

”Jag vill arbeta inom arkitekturområdet. Jag vill gärna ha arbete ordnat innan vi skaffar barn. Det är bra att ha något att gå tillbaka till om man vill vara hemma med barn. Jag tror i och för sig inte att jag skulle klara av att vara hemma och förresten är det nästan omöjligt att vara borta från arbetet någon längre tid om man vill ’hänga med’ och även i fortsättningen ha bra och stimulerande arbetsuppgifter. Kanske kan man arbeta deltid i någon form. Som tjej i en mansdominerad bransch måste man stå på sig och ständigt ha koll på vad som sker om man inte vill riskera att bli trampad på eller förbigången.”

”Att bilda familj är förstås ett mål för mig som för andra. Samtidigt som jag för egen och ’mina barns’ skull vill ta hand om dem så mycket som möjligt är behovet av ett givande arbete viktigt; tillkommer gör naturligtvis ekonomiska hinder. Mitt mål är att först utbilda mig och skaffa mig ett innehållsrikt arbete som inte skall vara för tidskrävande.”

Ingen av de manliga studenterna har reflekterat över om deras önskan om familj och barn kan komma att påverka deras, oftast mycket ambitiösa, yrkesplaner. I konflikten med familjen vinner arbetet. Det kommer till uttryck så här: *”En konflikt kan uppstå i och med att jag inte får så mycket tid till familjen.”* Eller: *”Familjen kanske försummas, eftersom arbetet tar sådan tid och kraft. Men gör man som jag har tänkt (stor ålderskillnad mellan barnen), kan familjen ta hand om sig själv”.*

Däremot har männen en ambition att ha en god ekonomisk bas innan de får barn. Det ekonomiska ansvaret formuleras konkret: *”Det är viktigt att ha en ekonomisk bakgrund att stå på innan man skaffar barn.”* Men det ekonomiska ansvaret kan också innefatta hela livet: *”Mitt liv och min ekonomi skall vara i ordning innan jag skaffar barn.”* Ingen av de kvinnliga studenterna har resonerat över sitt ekonomiska ansvar i relation till framtida familj och barn.

I en mening tror jag att dessa funderingar är representativa för ungdom i stort. De har en genderiserad uppfattning om sin framtida roll i samhället. Det ekonomiska ansvaret anses vara männens, familjeansvaret kvinnornas. Inte i någon uppsats har man resonerat om hur jämställdheten mellan makar skall kunna förverkligas. Uppsatserna visar att kvinnor fortfarande väljer mer relationsinriktat än män på så vis att man gör sitt val i relation till andra familjemedlemmar (faktis-

ka eller förväntade). Uppsatserna visar också att kvinnornas relationsinriktning omfattar även boendet. De är beredda att offra sina yrkesdrömmar för att bosätta sig där det är mest gynnsamt för barnen, eller för att bo nära sina anhöriga. Det gäller såväl på en internationell nivå som i valet mellan storstad och landsbygd i Sverige.

Förändringens svåra konst

Det "radikala sextioalet" gav upphov till en modern kvinnorörelse. De som var engagerade inom den har nu nått medelåldern och lite till. Dagens unga kvinnor och män är barn av jämställdhetsidealet. I den allmänna debatten uppfattas jämställdheten som en självklar målsättning, möjligen med undantag av extrempartier.

Jämställdhetsideologin har samtidigt lagt en tung börda på både kvinnor och män. Kvinnorna skall konkurrera på arbetsmarknaden på lika villkor som män. De avkrävs delaktighet i det politiska och fackliga livet. De förväntas välja en man som inser sitt ansvar för hushållsarbete och barnomsorg. Få kvinnor säger idag med stolthet att de sköter hemmet själv. Det är något man skäms över eller beklagar. Kvinnorna förväntas inte heller ta hjälp utifrån om tiden eller orken inte räcker till, eller när uppfostran av maken inte lyckats.

I dagens tjänstesamhälle är det ännu inte rumsrent att köpa de tjänster som kvinnor utför gratis till sina närmaste. Det blir en fråga om moral, en kvinnlig moral: Man förväntas delta i arbetslivet och man förväntas konkurrera om de attraktiva jobben, men man får samtidigt inte tillåtas prioritera arbetet så att det går ut över barnen, eller så att man köper sig den hjälp i hushållet som familjen så innerligt skulle behöva. Den kvinnliga moralen säger att det är otillåtet att köpa reproduktionstjänster, även om dubbelarbetet sliter både psykiskt och fysiskt. Tidsbristen till följd av dubbelarbetet sliter också på relationerna i familjen och inkräktar på övrigt socialt och politiskt arbete. Men moralen säger: Du ska orka!

Den enda reproduktiva tjänsten som är accepterat att vi köper externt är barnomsorg, men så djupt sitter den kvinnliga moralen att mödrarna gömmer sina matkassar i snödrivan utanför förskolan. De vill inte visa att de varit och handlat *inman* de hämtade barnen.

Även för männen har jämställdhetsideologin inneburit en ökad arbetsbörda och ökade krav. Det manliga är fortfarande normen, men en norm som är kraftigt ifrågasatt. Utveckling ställs mot moral. Tillväxt ställs mot livskvalitet. Även män slits mellan olika budskap och krav på att vara både framgångsrika och ansvarsfulla familjemedlemmar. I enskilda situationer står valet ofta mellan att ställa upp på ett förväntat rollbeteende enligt normen eller att bryta mot könsrollen. I det första fallet riskerar han att klandras för att vara kvinnoförtryckare, i det andra fallet betraktas han som en "velourman".

Jämställdheten är instiftad i lag. Fortfarande blir man dock närmast

generad när frågan kommer på tal. Jämställdheten är nämligen ännu inte realiserad, inte i arbetslivet, inte bland arbetskamrater, inte i hemmen. Kanske denna generade attityd och ovilja att diskutera ämnet är ett uttryck för en önskan om borgfred mellan könen. Man förmår inte mer. För samtidigt som ojämlikheten består har det skett revolutionerande förändringar i människors attityder och handlingar. Det är ingen tvekan om att män idag på ett helt annat sätt än tidigare deltar i barnens angelägenheter och i hushållsarbetet, många gånger även på ett sätt som inkräktar på arbetslivet. Kvinnor deltar på motsvarande sätt i arbetsliv och politik. Man kan se att det finns en uppriktig önskan hos såväl män som kvinnor att leva upp till de förväntningar som jämställdhetslagen anger.

Dessa insatser får dock liten uppmärksamhet, istället ställs ytterligare krav. Krav som riktas mot de enskilda männen och kvinnorna. Men kanske vi måste vända oss åt ett nytt håll med förändringskraven för att inte hamna i en återvändsgränd där trötthet och utbrändhet leder till en förstärkt könsarbetsdelning.

Det första steget blir att inse att arbetslivet och vardagslivet är genderiserat. Det räcker inte att ändra beteenden, det är den kulturella koden som måste förändras. En viktig utmaning för den kommande trettioårsperioden är därför att avgenderisera arbetslivet och vardagslivet. Med det menas inte nödvändigtvis att alla arbeten skall utföras av män och kvinnor i samma omfattning. Däremot är det nödvändigt att den process som leder till skillnader i värderingar av olika arbeten utifrån könsmässiga kriterier upphör.

Avgenderiseringen handlar om att ifrågasätta det för givet tagna, att inte väja för tabubelagda områden som utvecklingssyn och moraluppfattning. Det blir nödvändigt att sätta fingret på de handlingar som styr genderiseringsprocessen, att identifiera de organisationer och institutioner som verkar för att könsmärkningen och könsvärderingen upprätthålls.

Avgenderisering i arbetslivet

Trots många år av forskning behöver vi även fortsättningsvis öka kunskaperna om kvinnornas verklighet i arbetslivet och om hur kvinnliga verksamhetsområden är utformade och organiserade, likaväl som kunskap om hur kvinnor handlar och agerar för att anpassa sig till detta. Men därutöver, och här finns ett omfattande utforskat kunskapsområde, behöver vi få kunskap om hur det könsuppdelade arbetslivet sätter gränser också för den manliga arbetskraften.

I forskning om kvinnor i arbetslivet har det funnits en tendens att se kvinnor som offer, som löv för vinden där männen och det manliga samhället är vinden. Kvinnor har lägre löner, lägre status, fler arbets-skador, färre karriärmöjligheter. Dessa resultat har visat sig såväl i analyser på en övergripande nivå som i analyser av lokala fall. Arbetsmarknaden är uppdelad i två delsektorer, en för kvinnor och en annan för män. Dessa delarbetsmarknader har olika regelsystem och olika rekryteringsmodeller.

Samtidigt som det är mycket viktigt att synliggöra dessa könsmissiga skillnader måste vi förhindra att det mönster som vi blottlägger blir självuppfyllande. Forskningens balansakt handlar om att både synliggöra hindren och påvisa möjligheterna. Vi måste också ifrågasätta de värderingar som ligger till grund för analysen. Kanske bygger resultaten på ett arbetsmarknadsbeteende som utgår från en manlig norm?

Viktigare än hur vi analyserar strukturen är kanske ändå frågan om hur vi skall kunna bygga upp modeller för att avgenderisera arbetslivet, d.v.s. hur könsmärkningen och könsvärderingen skall upphöra. I en sådan modell framstår kampen för likalönsprincipen som mest central, eftersom lönen är den mest avgörande markeringen mellan könen och den tydligaste symbolen för värderingen av arbetsuppgifter och arbetskraft.

En annan viktig byggsten i en sådan modell är att olika former för rationalitet, bl.a. baserad på omsorg, får ett erkännande och också kan bli normerande. Ofta kan man se att kvinnors arbetsuppgifter har karaktären av en sammanbindande länk – ofta "osynlig" – mellan människor och verksamheter. Det är en omsorgsverksamhet som inte syns när den utförs – utan först när den inte utförs.

För det tredje bör en sådan modell erkänna olika typer av arbetsmarknadsmodeller. Män och kvinnor formar sitt arbetsliv utifrån de vardagslivsvillkor som råder i den lokala miljö där de lever och verkar. Valet av arbetsmarknadsmodell baseras på ekonomiska eller omsorgsrelaterade grunder, oftast på en kombination mellan dessa. Ett upphävande av den könsmissiga värderingen av dessa olika arbetsmarknadsmodeller skulle öppna möjligheterna för mer fria val.

Avgenderisering i vardagslivet

Den politiska förändring som vi sett under senare år kan formuleras som en förskjutning från det gemensamma till det individuella. Intresset för "den lilla världen", d.v.s. familjen och närmiljön, ökar i betydelse för enskilda medborgare. Detta kan antingen ses som ett

misstroende devotum mot det kollektiva projektet eller som ett uttryck för att samhället inte längre uppfattas som solidariskt. Men denna förskjutning kan också tolkas så att folk i allmänhet blivit mer "femina", till skillnad från politik och ekonomi. De traditionellt kvinnliga ansvarsområdena, hem och barn, har ökat i betydelse även för män.

Vi trodde att reproduktionen gick att specialisera, rationalisera på samma sätt som produktionen, d.v.s. att det var möjligt att separera barnomsorgen från övrigt reproduktivt arbete. I och med att samhället tog över detta arbete blev en mängd restarbete över i hemmet. Detta tar en avsevärd obetald tid att utföra. Samtidigt med kvinnors utträde i arbetslivet fick vi en "slit och släng"-mentalitet som ersättning för hemmafruns tidigare underhåll och vård av hemmet. Konsumtionsfärdiga livsmedel producerades av livsmedelsindustrin som ersättning för familjens matlagning. Men hushållsarbetet gick inte att rationalisera bort. Istället görs detta efter den ordinarie arbetsdagens eller arbetsveckans slut. Dessutom har många nya arbetsuppgifter tillförts hushållen. Den ökande miljömedvetenheten har inneburit krav på återanvändning i stället för slit och släng. Avfallshantering, energihushållning och övrig miljöhänsyn är områden som hushållen återigen förväntas ta ett allt större ansvar för. Barnomsorgen, skolan och andra organiserade verksamheter som barnen deltar i innebär krav på delaktighet från föräldrars sida.

Femdagersveckan är en myt, den sammanlagda familjearbetstiden har ökat. Det är inte konstigt att ett kvinnokrav har blivit sex-timmars arbetsdag. I andra sammanhang ser man det teknifierade hemmet som en lösning. Genom modern teknik är det möjligt att utföra många hushållsarbeten på "distans", man kan kommunicera med sina hushållsmaskiner från sin arbetsplats.

Centralt i diskussionen om vardagslivets villkor står välfärdssamhällets utformning. Välfärden definieras i detta sammanhang, förutom i termer av det sociala trygghetssystemet och ekonomiska transferringar, också i termer av infrastruktur och bostadsbyggande. Välfärden är ett smörjmedel för vardagslivet.

Vardagslivets villkor styrs därför av samhällsplaneringen. Men välfärdssamhällets organisation är för närvarande föremål för en omvärdering. Möjligheterna till omorganisation är många. Dels finns förespråkarna för ett marknadsanpassat system med det privata näringslivet som modell, dels finns försvararna av det offentliga, funktionsuppdelade systemet. Ett alternativ till båda dessa linjer är att frångå de storskaliga storstadspräglade lösningarna, som båda ovanstående modeller förespråkar, och vända blickarna mot de mindre kommunernas och orternas ofta otraditionella och flexibla lösningar.

På landsbygden och i småsamhällen har ofta integrering av verksamheter varit en ekonomisk nödvändighet. Idag kanske dessa kan bilda norm för ett framtida välfärdssystem.

I tjänstesamhället menar man med begreppet tjänster alltmer sällan vård och omsorg, utan oftare information och service till enskilda kunder eller företag och organisationer. Det är detta område som anses utgöra den expanderande sektorn som övertagit den ledande positionen från industrisektorn, som i sin tur tog över efter jordbrukssektorn.

Det finns många potentiella arbetsuppgifter för denna sektor även inom vardagslivets ram, en mängd reproduktiva arbetsuppgifter som för närvarande utförs som oavlönat arbete. Men för att tjänstesektorn skall kunna expandera inom detta område krävs att vi avgenderiserar vardagslivets och hemarbetets arbetsuppgifter. Idag anser man visserligen inte att detta självklart är kvinnornas arbetsområde, men de är fortfarande kvinnligt genderiserade. Det är därför man ännu anser att de bör utföras som obetalt arbete. Men som vi konstaterade tidigare i detta avsnitt finns det en historisk och geografisk variation i var vi sätter gränsen mellan vad som kan och bör vara avlönat och vad som skall utföras oavlönat. Det pågår idag en debatt kring var vi skall sätta denna gräns. Många menar att den omvandling som för närvarande sker inom välfärdssektorn förflyttar denna gräns så att alltfler uppgifter hamnar på den oavlönade sidan. Förslag om vårdnadsbidrag handlar om att förskjuta gränsen åt andra hållet, så att hemarbetet avlönas; dock till en mycket ringa ersättning.

Välfärdssektorn står inför en omorganisation. Vilka tjänster skall inrymmas i sektorn? Vem skall utföra arbetsuppgifterna? Vem skall vara huvudman? Jag vill påstå att det i nuvarande arbetsmarknadssituation är självklart att välfärdssektorn skall expandera och inte krympas. Gränsen mellan det avlönade och det oavlönade arbetet skall förskjutas så att det ofrivilligt oavlönade arbetet minskar i omfattning. Sedan må vi fortsätta att diskutera sektorns huvudmannaskap. Hushållsarbete i en organiserad och avlönad form, som en del av välfärdssektorn, skulle innebära en avsevärd integration mellan vardagslivet och arbetslivet. Vardagslivet skulle samtidigt avgenderiseras. Så blir välfärden det smörjmedel för vardagslivet som övrig infrastruktur är för näringslivet!

Idag sker hushållsarbete i avlönad form inom ramen för hemtjänsten, som utför tjänster till personer som av ålder eller fysiska eller psykiska handikapp är oförmögna att utföra detta själv. Kanske kan vi inom ramen för detta yrkesområde finna former för en utvidgad hemservice även till personer och hushåll som av olika orsaker inte anser

sig kunna leva upp till den standard som de skulle önska. Detta skulle samtidigt innebära en förnyelse av hemtjänstyrket och göra det mindre fysiskt och psykiskt betungande.

Hushållsområdet är för övrigt redan en expanderande lönesektor, men inom en informell (eller svart) ekonomi med osäkra arbetsförhållanden och obefintlig facklig organisation. Det är hög tid att debattera detta tabubelagda område utan de genderiserade undertoner som idag präglar debatten om köp av tjänster i hushållet.

Litteratur

- Acker, Joan (1987), *Hierarkies and Jobs: Notes for a Theory of Gendered Organisations*, Working Paper, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Amin, Ash och Malmberg, Anders (1991), *Europeisk strukturomvandling. Produktionens nya geografi*, ERU rapport nr 90, Stockholm.
- Andersson, Åke (1988), *K-samhällets framtid*, Prisma, Stockholm.
- Anell-Gustavsson, Ulla (1990), "Ungdomsarbetsmarknaden' och flickor-orna." *Arbete, Människa, Miljö* nr 4.
- Baude, Annika m fl (1987), *Kvinnoarbetsliv. Visioner och forskning för ett bättre arbetsliv*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Baude, Annika (1992), *Arbete och kön. En närstudie av segregerat industriarbete*, SNS Förlag, Stockholm.
- Berger, Sune och Forsberg, Gunnel (1989), *Om kvinnors förvärvshinder, frånvaro och närvaro*, IM-gruppen, Uppsala.
- Bjerén, Gunilla (1989), *Kvinnor i Värmlands glesbygd. Försörjningsstrategier för skogsbygdens kvinnfolk*, Glesbygdsdelegationens skriftserie nr 13, Stockholm.
- Björk, Mia (1989), *Min tid är din – arbetsfördelning mellan könen ur ett boendeperspektiv*, Statens institut för byggnadsforskning, Gävle.
- Borschorst, Anette (1984), *Arbejdsmarkedets konsoppdelning: patriarkalisk dominans eller kvinners valg*, Aalborgs Universitetsforlag, Aalborg.
- Bull, Marianne (1991), *Kvinnor utvecklar glesbygden – en sociologisk studie av kvinnors utvecklingsprojekt i byarna Los, Vrångö och Aapua*, Skriftserie. Glesbygdsmyndigheten, Östersund.
- Cambell, Beatrix (1984), *Wigan Pier Revisited*, Virago Press Limited, London.
- Davies, Karen och Esseveld, Johanna (1988), *Att hoppa hage i den svenska arbetsmarknaden – en studie av arbetslösa kvinnor*, Rabén och Sjögren, Stockholm.
- Davies, Karen (1989), *Women and time. Weaving the strands of everyday life*, Sociologiska institutionen, Lunds universitet, Lund.
- Ernfors-Storm, Christina och Eeg-Olofsson, Birgitta (1992), *Varför vill kommunanställda deltidsarbetande kvinnor inte öka sin arbetstid?* Sandvikens kommun, (opubl).
- Forsberg, Gunnel och Gunnarsson, Ewa (1985), *Kvinnokampanjen – en probleminventering*, Rapport nr 51, Arbetsmarknadsdepartementet/ Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Forsberg, Gunnel (1989 a), *Industriomvandling och könsstruktur*.

- Fallstudier på fyra lokala arbetsmarknader, *Geografiska regionstudier* nr 20, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Forsberg, Gunnel (1989 b), *Att göra lokala analyser av den könsuppdelade arbetsmarknaden*, Papper till det tionde Nordiska Symposiumet för Kritisk Samhällsgeografi, Roskilde, Danmark 27–30 september, Uppsala.
- Forsberg, Gunnel (1991), Samhällsgeografi och könsstrukturella analyser, I. Berger (red), *Samhällets geografi*, Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, Uppsala.
- Friberg, Tora (1990), Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum, *Meddelande från Lunds Universitets Geografiska institutioner, Avhandlingar 109*, Lund university Press, Lund.
- Fürst, Gunilla (1985), Reträtten från mansjobben. En studie av industriarbetande kvinnor och arbetsdelningen mellan könen på en intern arbetsmarknad, *Monograph from the Department of sociology* nr 34, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Fürst, Gunilla (1986), *Från försök till vedertagen ordning – om kvinnors integration i traditionellt manligt arbete*, Forskningsrapport nr 83, Research report from the Department of sociology, Göteborgs universitet, Göteborg.
- Gonäs, Lena (1989), *En fråga om kön. Kvinnor och män i strukturomvandlingens spår*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gonäs, Lena (1991), *Industriomvandling i välfärdsstaten*, Forskningsrapport nr 62, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gunnarsson, Ewa (1989), *Kvinnors arbetsrationalitet och kvalifikationer*, Rapport nr 6, Qvistprojektet, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Herlitz, Ulla (1990), *Kvinnokraft på landet*, LT:s förlag, Stockholm.
- Hirdman, Yvonne (1983), *Magfrågan – mat som mål och medel*, Tema Nova, Rabén och Sjögren, Stockholm.
- Hirdman, Yvonne (1988), "Genussystemet – reflextioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 3, Stockholm.
- Irlinger, Irma (1990), *TCO och kvinnorna, tidsperioden 1944–1974. Studie av TCO och SIF:s arbetsmarknadspolitik och behandling av principen för lika lön för lika arbete*, Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Kvinnor och regional utveckling, *NordREFO* 1989:1.
- Lindgren, Gerd (1985), Kamrater, kollegor och kvinnor – en studie av könssegregeringsprocessen i två mansdominerade organisationer. *Research report from the Department of Sociology* nr 86, Umeå universitet, Umeå.

- Little, Jo, Peake, Linda och Richardson (red. 1988), *Women in Cities. Gender och the Urban Environment*, MacMillan Education, London.
- Lundmark, Mats (1988), *Skapade och förlorade jobb i Bergslagen 1965–1980*, Delrapport från Bergslagsprojektet, Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala.
- Lundmark, Mats och Malmberg, Anders (1990), *Elektronikindustrins lokalisering*, ERU, Arbetsmarknadsdepartementet 1990:19, Stockholm.
- Lövström, Åsa (1989), *Diskriminering på svensk arbetsmarknad. En analys av löneskillnader mellan kvinnor och män*, Umeå Economic studies No 196, Umeå Universitet, Umeå.
- Lowe, Michelle och Gregson, Nicky (1989), "Nannies, cooks, cleaners, au pairs ... new issues for feminist geography?" *Area* nr 4, s. 414–417.
- Massey, Doreen (1984) *Spatial Divisions of Labour – Social Structures and the Geography of Production*, MacMillan, Basingstoke.
- Mossfeldt, Peter (1983), *Sista skiftet, En rapport om tjugo års forskning om industrinedläggningar*, Strukturomvandlingsprojektet, Arbetslivscentrum, Liber förlag, Stockholm.
- Olsson, Brita (1990), *Könskvotering i regionalpolitiken*, ERU, Industridepartementet, Ds 1990:54, Stockholm.
- Om kvinnor och män i Sverige och EG (1992)*, Fakta om jämställdheten 1992, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- På tal om kvinnor och män (1990)*, Lathund om jämställdhet 1990, Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- Ressner, Ulla (1985), *Den dolda hierarkin – om demokrati och jämställdhet*, Tema Nova, Raben och Sjögren, Stockholm.
- Sommestad, Lena (1992), *Från mejerska till mejerist, En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*, Arkiv förlag, Lund.
- Statens industriverk (1991) *Unga kvinnor i Norrlands inland – rapport från framtidsseminarier*, Regional utveckling 1991:2, Stockholm. SOU 1990:34, *Stadsregioner i Europa*, Underlagsrapport från Storstadsutredningen.
- Thyberg, Stina (1962), *Företagen och den kvinnliga arbetskraften, i Kvinnors liv och arbete. Svenska och norska studier av ett aktuellt samhällsproblem*, SNS Förlag, Stockholm.
- Törnqvist, Gunnar (red. 1986), *Svenskt näringsliv i geografiskt perspektiv*, Liber förlag, Stockholm.
- Walby, Sylvia (1986), *Patriarchy at Work*, Polity Press, Cambridge.
- Åquist, Ann-Katrin (1990), "Vart tog patriarkatteorin vägen?" *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 1, Stockholm.

Del IV
Tvåförsörjarfamiljen i
teori och verklighet

Ulla Björnberg

Inledning

I internationella sammanhang brukar Sverige lyftas fram som ett exempel på ett moderniserat familjeliv. Vad som särskilt betonas är de markanta förändringarna i familjebildning och familjeupplösning, kvinnornas höga förvärvsverksamhet och kanske också vår moderna familjelagstiftning och vår familjepolitik, som genom möjligheterna till betald föräldraledighet och offentlig utbyggnad av barnomsorgen har givit ett offentligt erkännande av tvåförsörjarfamiljen.

Detta kapitel skall handla om framväxten av tvåförsörjarfamiljen under trettio år. Åren efter 1960-talet har inneburit att familjestrukturen i Sverige har förändrats från att vara en familj med en hemarbetande kvinna och en förvärvsarbetande man till att bli en familj med två förvärvsarbetande, eller en enförälderfamilj med en försörjare. Parallellt med denna utveckling har hushåll med en person, d.v.s. andelen ensamboende ökat kraftigt. Dessa tendenser är likartade i hela Västeuropa, men Sverige kan sägas ha lett utvecklingen på detta område.

Utvecklingen av tvåförsörjarfamiljen låter sig emellertid inte bara förstås som en konsekvens av att kvinnorna har lämnat sin roll som hemarbetande och börjat förvärvsarbeta på hel- eller deltid. Under samma period har det skett andra förändringar som också har haft ett betydelsefullt inflytande på villkoren för familjeliv i Sverige. När man vill försöka förstå hur familjers verklighet har förändrats under denna historiska period är det är särskilt följande faktorer som jag uppfattar som särskilt viktiga att ta fasta på: Omflyttningar till följd av strukturomvandling i näringsliv och bosättningsmönster; Kvinnors förvärvsarbete och femininiseringen av arbetsmarknaden; Utvecklingen av välfärdsstaten; Ökad konsumtion; Demografiska förändringar, särskilt nya mönster för familjebildning, ökningen av antalet skilsmässor och separationer; En samhällelig moderniseringsprocess med inriktning mot individualisering och nya förutsättningar för samhällsliv. Faktorerna är både effekter och förutsättningar i ett ständigt flöde av händelser. Det är således t.ex. inte möjligt att hänföra förändringar i familjebildning och i familjeliv som enbart konsekvenser av kvinnornas utträde på arbetsmarknaden och av de politiska lösningar som hittills har valts. Faktorerna kommer att diskuteras i texten nedan.

Tvåförsörjarfamiljens framväxt i Sverige

Politiska och ekonomiska förutsättningar

Vilka faktorer bidrog till tvåförsörjarfamiljens internationellt sett snabba framväxt under sextio- och sjuttitalen i Sverige? De ekonomiska faktorerna och politikens anpassning till dessa har haft avgörande betydelse i utvecklingen. Ambitioner att skapa jämlika levnadsvillkor för kvinnor och män och strävan mot jämställdhet i levnadsnivån i befolkningen och mellan regioner var också betydelsefulla inslag i de krafter som drev fram en utveckling mot tvåförsörjarsystemet i Sverige.

Under början av sextiotalet var den ekonomiska tillväxten stark och behovet av arbetskraft stort. Den expanderande industrin kunde inte finna tillräckligt med arbetskraft inom landet utan rekryterade invandrare från Finland och från flera länder i Sydeuropa, där arbetslösheten var omfattande. I valet mellan ökad invandring och att använda den inhemska arbetskraftsreserv som främst bestod av kvinnor, valdes sedermera att minska rekryteringen av utländsk arbetskraft och att prioritera kvinnorna. I Långtidsutredningen 1960 betonades också att kvinnorna utgjorde en viktig arbetskraftsreserv som måste tillvaratas.

Mobiliseringen av kvinnors arbetskraft understöddes av en ideologisk debatt om jämställdhet mellan kvinnor och män. Innehållet i debatten presenteras främst i Edmund Dahlströms, Harriet Holters och Joan Ackers avsnitt i denna bok. Kortfattat kan debatten beskrivas som en utveckling från en s.k. "trefasmodell" till en "trefärsmodell". De som förespråkade en trefasmodell argumenterade med att kvinnor kunde yrkesarbeta fram till första barnets födelse, vara hemmafru medan barnen växte upp och började yrkesarbeta igen vid lämplig tidpunkt med hänsyn till barn och familj. De som förespråkade "trefärsmodellen" utgick från att kvinnor och män bör vara aktiva tillsammans inom arbetsliv, familjeliv och samhällsliv. De deltar samtidigt inom alla sfärerna och delar på arbetet med hem och barn. Resonemangen gick ut på att både män och kvinnor skulle kunna utvecklas som människor, som arbetskraft och som samhällsmedborgare. Denna modell presenterades i "Kvinnors liv och arbete" och kom att få ett stort genomslagskraft i den ideologiska debatten om jämställdheten. I denna bok framgår dock att den politik som har förts

inte har lett till jämställdhet mellan könen så som var tänkt (se Harriet Holters och Joan Ackers kapitel).

Tvåförsörjarsystemets genombrott i det svenska samhället har understötts av ett antal reformer som direkt har påverkat individernas valsituation vad gäller förvärvsarbete och arbete i hemmet. Familjepolitiken kom att koncentreras på att skapa villkor för förvärvsarbete bland småbarnsföräldrar dels genom utbyggnaden av föräldraförsäkringen, dels genom stödet till utbyggnaden av den offentliga barnomsorgen. De politiska partierna har i stort sett varit överens om denna målsättning. Skiljelinjen har framförallt gällt i vilken utsträckning som det skulle råda offentligt monopol inom barnomsorgen (Hinnfors, 1992).

Sysselsättningen inom industri och jordbruk sjönk i början av sjuttio-tioalet. Under detta decennium skedde en kraftig utbyggnad av den offentliga sektorn. Det var bl.a. målet att skapa en regional jämlikhet i utbyggnaden av välfärd i landet som ledde till en omfattande utbyggnad av vård, service och utbildning. Processen understöddes av kommunsammanslagningen i mitten av sjuttioalet. Många nya jobb tillkom inom den offentliga sektorn och någon egentlig kris i sysselsättningen gjorde sig inte märkbar förrän i slutet på sjuttioalet.

När man analyserar utvecklingen ur ett familjeperspektiv måste man också peka på expansionen inom byggandet. Miljonprogrammet hade resulterat i en snabb utbyggnad av förorter med flerfamiljshus. Under sjuttioalet vände utvecklingen och kom i stället att styras över till produktion av småhus. Den "normala" boendeformen för barnfamiljer blev under denna tid ett eget ägt småhus. Samtidigt ökade bilinnehavet. Man skulle kunna uttrycka det så att sjuttio- och åttioalet innebär att hushållen kom att binda sig för omfattande långsiktiga ekonomiska åtaganden i form av dyrbara kapitalvaror som krävde stora lån och på sikt också höga räntor. Samtidigt skedde skatteomläggningar. Bl.a. hade omläggningen till särbeskattning inneburit att incitamenten för individuellt förvärvsarbete förstärktes. Det blev helt enkelt svårt för en familj att leva på en inkomst. Skatterna ökade, bl.a. för att finansiera utbyggnaden av den offentliga servicen, och det blev allt svårare för hushållen, särskilt för barnfamiljerna, att klara ekonomin (Hinnfors 1992).

Som Hinnfors visar i sin avhandling kom de politiska partiernas politik också att anpassas till dessa nya villkor. När det gällde att ta ställning till hur man skulle stödja barnfamiljernas ekonomi – genom bidrag eller arbete – kom den socialdemokratiska linje som förespråkade arbetslinjen att få störst genomslagskraft. Utgångspunkten var att både kvinnor och män skulle bidra till familjens ekonomi och att sam-

hällets familjepolitik skulle inriktas på att stödja mödrars och fäders förvärvsarbete (Hinnfors, 1992).

Förvärvsarbete hade en rad fördelar före bidrag. Det befrämjade jämställdhet mellan kvinnor och män. Genom allas förvärvsarbete skapades välstånd i hela landet. Kvinnor och män fick lika rätt till utbildning och då de också valde att utbilda sig, sågs det som samhälls-ekonomiskt lönsamt att både kvinnor och män förvärvsarbetade.

Till dessa resonemang bidrog troligen också att utbyggnaden av välfärdssamhällets regelsystem utgick från förvärvsarbetet. Det var lönearbetaren som kom att stå modell för bidragsregler och försäkringar. Den svenska välfärdsstaten utgick från att förvärvsarbetet och produktionen skapar välstånd. Befolkningen skulle skyddas mot händelser i livsförloppet som medförde att de inte kunde lönearbeta – antingen genom försäkringar mot inkomstbortfall eller genom bidrag i händelse av otillräcklig försörjningssituation (Esping-Andersen, 1990). En rättvis fördelning av välfärden förutsatte att alla bidrog till skapandet av den. Trots att det samhällsekonomiska läget försämrades under sjuttioalet kunde familjerna bibehålla och också utöka sitt konsumtionsutrymme genom att båda makar förvärvsarbetade (Hinnfors, 1991).

Flyttningar och nya sociala behov

Perioden från början av sextioalet och fram till slutet av sjuttioalet präglades av miljonprogrammets förverkligande i Sverige. Då inföll de storskaliga byggnadsprojektens era och hela stadsdelar byggdes på kort tid för tusentals familjer och hushåll. Regionala omflyttningar till följd av strukturomvandlingen i näringslivet under sextioalet och början av sjuttioalet innebar att många av de familjer, som befolkade de nyproducerade förorterna i Sverige, kom till städerna från andra delar av landet. Många av de flyttande individerna förlorade kontakterna med sina nära anhöriga. Släktskapsbanden tunnades ut. För att kunna utveckla ett socialt liv blev de hänvisade till sina nya grannar och arbetskamrater. Detta tog emellertid tid för många. Det talades mycket om de isolerade hemmafruarna som framlevde sitt liv i ensamhet och tristess i de nya förorterna. Man talade om förortsneuroser och nyfatigdom. Vidare framhölls att barnen i de nya förorterna saknade vuxenkontakter och att de sociala avståndet mellan ungdomar och vuxna vidgades eftersom man kände varandra så litet.

Framväxten av tvåförsörjarsystemet i stor skala i Sverige sammanföll med denna period av regionala och urbana omflyttningsprocesser i

landet. I ett internationellt perspektiv har Sverige genomgått en omfattande strukturell omvandling med en betydelsefull innebörd för den "sociala infrastrukturen". Det betyder att samtidigt som familjemönstren förändrades, så förändrades också det lokala sociala livet. Detta fick konsekvenser för hur debatten om behovet av offentlig service kom att föras i Sverige. I brist på sociala kontakter kunde förvärvsarbete för många kvinnor fylla ut ett socialt tomrum. Eftersom många av dem saknade tillgång till sociala nätverk blev de beroende av att kommunerna byggde ut en social infrastruktur som kunde tillgodose deras behov av service, särskilt barnomsorg (Daun, 1974; Björnberg, 1981; Gaunt, 1987).

Ett nytt familjemönster växer fram

Sjunkande födelsetal har varit ett känt fenomen under flera decennier i hela industrivärlden. I takt med industrialiseringens landvinningar förvandlas familjerna till små och rörliga enheter. Familjer med ett barn ökar och flerbarnsfamiljerna minskar.

En jämförelse mellan de nordiska länderna, mellaneuropa och södra Europa visar på intressanta skillnader. Mellaneuropeiska länder har betydligt lägre födelsetal och i södra Europa har Italien och Spanien de allra lägsta födelstalen. Med ett genomsnittligt mått på fruktsamhet, som anger antalet barn per kvinna i fruktsam ålder har Sverige ett tal på 2,1 medan Italiens ligger på 1,2. I den europeiska delen av f.d. Sovjet låg talet på 2,2 1987 och Västtyskland 1,3 (Björnberg, 1992).

Antalet äktenskap minskar och samboendet ökar i hela Europa, men Sverige, Danmark och Island toppar statistiken. Skilsmässotalen stiger också i de flesta länder. Inom Europa är skilsmässorna flest i Sverige, England och i Estland (Björnberg, 1992). Risken för att ett äktenskap slutar med skilsmässa har stigit sedan mitten av femtioalet. Minst vart tredje äktenskap leder till skilsmässa. Svenska data visar separationer i samboförhållanden är tre gånger så stora som i äktenskap ("Familjebildning och familjeupplösning under 1980-talet", 1990).

Siffrorna visar också att Sverige är ett av de länder som har högst andel enpersonshushåll. I Sverige var andelen hushåll med ensamstående kvinnor 15-64 år 10,3 procent av alla hushåll och ensamstående män 13,6 procent. Motsvarande siffror inom EG-länderna för kvinnor låg på mellan 4 och 6 procent och för män något lägre. Västtyskland, Danmark och Nederländerna ligger något högre än de övriga länderna i EG ("Om kvinnor och män i Sverige och EG", 1992).

Ett annat utmärkande drag i bilden av de europeiska familjerna är

den ökande förvärvsverksamheten bland kvinnor i Europa. På åttiotalet låg den kvinnliga förvärvsverksamheten i mellaneuropa på 55–65 procent för kvinnor i åldern 20–49 år, i Norden på 70–85 procent, i Östeuropa mellan 75 och 90 procent och i Sydeuropa på knappt 45 procent (Björnberg, 1992). Det bör tilläggas att det rör sig om registrerad kvinnlig förvärvsverksamhet. Historiska data visar att kvinnors försörjningsarbete inte alltid har registrerats som arbete i den offentliga statistiken (se t.ex. Nyberg, 1989). Det finns ett ”mörkertal” för hur många kvinnor som arbetar, eftersom en mycket stor andel kvinnor arbetar i s.k. grå zoner och deras arbete inte blir registrerat. Vi kan konstatera att allt fler kvinnor tjänar pengar inom verksamheter som registreras och att de tillhör en erkänd arbetskraft.

I alla länder är deltid arbetet betydligt vanligare bland kvinnor än bland män, men det rör sig om s.k. lång deltid. Medelarbetstiden bland kvinnor i Europa ligger på 36 timmar. Svenska kvinnor arbetar i genomsnitt 33 timmar. Deltidsarbetet är ett önskemål för de flesta kvinnor, eftersom det dominerande mönstret är att de också har huvudansvaret för barn och hushållsarbete, vare sig de arbetar hel- eller deltid (”Om kvinnor och män i Sverige och EG”, 1992).

Internationella jämförelser av familjestrukturens förändring visar att det inte finns några samband mellan födelsetalen och andelen kvinnor i fruktsam ålder som förvärvsarbetar. Länder där kvinnorna har en hög förvärvsintensitet uppvisar också i flera fall högre födelsetal än länder där kvinnors förvärvsintensitet är lägre. Samma gäller för skilsmässor, d.v.s. länder där kvinnor har högre förvärvsintensitet uppvisar inte systematiskt högre skilsmässotal (Jallinoja, 1989; Bernhardt, 1989). Det finns samband mellan det antal barn som kvinnor föder och deras förvärvsverksamhet, men sambanden är betingade av andra faktorer som t.ex. familjepolitik och kvinnors utbildning (Sundström & Stafford, 1991).

Kvinnor har numer i praktiken makten att själva välja när och om de skall bilda par, när de skall gifta sig, när de skall ha barn och hur många de skall ha. Detta gör det möjligt för kvinnor att planera sitt liv utifrån utbildning och yrkesverksamhet på ett annat sätt än tidigare och är en viktig förklaring till ändrade demografiska mönster.

Undersökningar av ungdomars värderingar och attityder som gjorts både i Sverige och internationellt visar att värden knutna till familjeliv och barn fortfarande har hög prioritet bland kvinnor och män. Endast en minoritet bland unga män funderar emellertid över hur de i sina framtidsplaner skall kunna kombinera en yrkeskarriär med att ha barn. Unga kvinnor däremot funderar aktivt på detta problem. De räknar med att huvudansvaret för barnen kommer att vila på dem.

Därför är det viktigt för dem att välja när de skall ha barn och hur många de vill ha. De ser det som självklart att männen skall hjälpa till med skötsel av hem och barn, men de räknar med att det är orealistiskt att deras partner kommer kunna dela detta ansvar med dem på samma villkor.

Utvecklingen pekar mot att det inom familjeinstitutionen främst är föräldraskapet som är föremål för stora förändringar.

- Fler kvinnor föder barn, vilket betyder att fler individer blir föräldrar i jämförelse med för t.ex. 50 år sedan.
- Föräldraskap väljs och planeras.
- Föräldraskapet inträffar senare i livscykeln, vilket har tolkats som en konsekvens av att både kvinnor och män vill etablera sig på arbetsmarknaden eller skaffa en utbildning innan de känner sig mogna att skaffa barn.
- Föräldraskap kombineras med förvärvsarbete och utbildning för allt fler individer. Det betyder att föräldraskapet måste delas med andra vårdande personer – kanske många andra under ett barns uppväxt.
- Forskningen visar också att ett mål både i utvecklingen inom familjerätten och för de fränskilda föräldrarna är att föräldraskapet skall överleva skilsmässan mellan partnerna. Det är paret som skiljer sig, inte föräldrar och barn. Alltså måste moderna föräldrar finna former för att vara föräldrar under nya omständigheter – i tvåkärnefamiljer, styvfamiljer, som helgförälder etc.

Dessa förändringar visar en trend mot att familjeinstitutionen spricker upp i sina beståndsdelar. Föräldraskap, parbildning, samlevnadsformer planeras efter en egen logik och underordnas i allt mindre utsträckning familjen som traditionell institution. Föräldraskapet blir mer offentligt och föräldrar får i ökad utsträckning dela ansvar och inflytande över barnen med institutioner i samhället. En konsekvens av denna utveckling är också att barnens individuella medborgarstatus har uppmärksammats. När många i praktiken har hand om barnen kan det innebära att barn kommer att bollas mellan olika intressen hos dessa. Till detta bidrar också skilsmässorna och det splittrade föräldraskap som följer på dessa. Föräldrarna måste dela ansvaret för barnen med samhället. Det innebär att det blir en förkjutning av synen på barnet som bihang till föräldrarna till att barnet är en egen individ. Barnets rätt och barnets intressen blir alltmer synliggjort. (Björnberg, 1992).

Tendensen mot att familjeinstitutionen "specialiseras" sammanhänger med den individualiseringsprocess som är ett led i industrisam-

hällets modernisering. Grunden för individualiseringen är lönearbetet och det sociala medborgarskapet. Lönearbetet förutsätter en enskild individ, som är den ekonomiskt handlande enheten. Arbeta mot lön betraktas som individens egendom, snarare än som inkomst till förmån för familjen. I ett historiskt perspektiv har detta varit en betydelsefull faktor bakom lösgörandet av familjeberoenden under framväxten av moderna marknadsekonomier (Jfr Anderson, 1980; Holter, 1978). Den grundläggande etiken i marknadsekonomin är föreställningen att den fria individen skapar sin välfärd av egen kraft. Detta sker genom individuell kompetensutveckling, genom rörlighet på arbetsmarknaden och i fri konkurrens med andra. De demokratiska rättigheterna utgår från individen som handlande och tänkande. Det upprättas band mellan de handlande individerna och samhällliga institutioner. Välfärdsstatens trygghetssystem försäkrar den enskilde. Sociala rättigheter knyts till individen.

En konsekvens av dessa förändringar är att familjen har blivit en mer politiserad institution jämfört med tidigare. Harriet Holter skriver i sitt kapitel att familjen för 50–60 år sedan betraktades som ”passiv”, som styrd av samhället. Dagens familj är offentlig på ett annat sätt, bl.a. eftersom individerna i familjen har politiska intressen att bevaka. Ett annat uttryck för familjens ökade offentlighet är att barns rättsliga och politiska ställning i samhället har blivit mer uppmärksammade, bl.a. genom FN:s konvention om barns rättigheter och Europarådets arbete med att formulera en konvention om barns möjligheter att utöva sina rättigheter.

Individualiseringsprocessen tränger undan de traditionella sociala bandens betydelse, särskilt familjebanden. Det innebär dock inte att familjen försvinner. Men det betyder att familjebanden ändrar karaktär. Frivillighet och engagemang ersätter traditioner och tvång. Värderingar rörande partnerskap och föräldraskap förändras. Maktrelationerna mellan könen och mellan vuxna och barn ifrågasätts. Livet i parförhållande har blivit mer komplicerat och dåliga förhållanden accepteras i mindre utsträckning.

Begreppet tvåförsörjarfamilj

Inom familjesociologin i dag används ett flertal olika familjebegrepp - traditionell familj, modern familj, tvåförsörjarfamilj, enförälderfamilj, sambofamilj, kärnfamilj, rekonstituerad familj, styvfamilj, tvåkärnefamilj etc. Mångfalden av begrepp hänger samman med de omfattande förändringarna i familjebildning och samlevnad och att sociologer betonar olika aspekter när det gäller att förklara hur familjeliv och familjestrukturerna har förändrats.

Det är inte utan betydelse hur man väljer att benämna familjeformer, eftersom varje benämning har en förankring i en teoretiska förklaringsmodell. Familjeteorin syftar till att skapa förståelse för rationaliteten bakom individernas val i familjebildningsprocessen och hur enskilda kvinnor och män kommer att utforma sitt liv i familjer och hushåll. Teorin kan ta en utgångspunkt i ideologi och värderingar eller i materiella förhållanden, t.ex. förörjning och ekonomiska villkor. Mitt val av begreppet "tvåförsörjarfamilj" utgår från att jag vill betona att försörjningen är av central betydelse för att förstå hur familjelivet förändras. Arbete, både som betalt försörjningsarbete och som obetalt omsorgsarbete, har en central betydelse i förståelsen av familjen. Analysen av familjen cirkulerar kring hushållet som arbetsorganisation och familjemedlemmarnas sätt att organisera sin tid och sitt arbete både utanför och innanför hemmet. Begreppet tvåförsörjarfamilj är ett uttryck för att både män och kvinnor bidrar till försörjningen med arbete som har en bindning till marknaden.

Den väsentligaste skillnaden mellan "tvåförsörjarfamiljen" och den "traditionella familjen" är att kvinnorna (och männen) har ändrat sitt förhållningssätt till familjen. I "tvåförsörjarfamiljen" har kvinnan kontrakterat en del av sin tid mot lön och är således under denna tid inte disponibel för oavlönat omsorgs- och hushållsarbete. Detta enkla faktum har fått oanade och vidsträckta konsekvenser för hela den sociala reproduktionen i samhället, som har blivit synlig, och har fått ett pris och en plats i tiden.

Livsformer i familjer med två försörjare skiljer sig från familjer med en försörjare eller kanske tre eller fyra. Antalet personer som bidrar till familjens försörjning har en kvalitativ innebörd. Trots att antalet arbetade timmar per individ tenderar att sjunka och trots att fritiden ökar så är individernas aktiviteter organiserade utifrån lönearbetet som styrande princip. Utbildning, som upptar en ökad andel av indi-

videns liv, är riktad mot lönearbete. Sociala rättigheter knyts till lönearbete. Fritid eller föräldraledighet är knuten till lönearbete som ledighet, betald av arbetsgivaren.

Begreppet "tvåförsörjarfamiljen" är en relativt ny beteckning inom sociologin. Motsatsen till tvåförsörjarfamiljen brukar benämnas "traditionell" familjeform eller "borgerlig familjeform". Delvis synonymt med tvåförsörjarfamiljen förekommer "modern" eller "icke-traditionell" familj, "jämlig familjeform", "kamratfamiljen". Dessa benämningar tar fasta på arbetsfördelningen mellan könen och har uppstått ur behovet av att illustrera att relationerna förändras i riktning mot ökad jämlikhet. Till skillnad från begreppet den "borgerliga familjen", som utgick från att könen hade olika livsuppgifter och därmed sammanhängande rättigheter och plikter, utgår de nya benämningarna, t.ex. "kamratfamiljen", från att könen har lika ställning i familjen, gemensamma rättigheter och delat ansvar.

I traditionell familjeforskning studerades familjen som en enhet där könen hade komplementära roller. I den feministiska forskningen om familjen sönderdelades familjeinstitutionen efter könsliga dimensioner. När männens, kvinnornas och barnens familjeliv studerades var för sig kunde man synliggöra de ideologiska och strukturella villkor som historiskt kommit att bilda grundvalarna för könens villkor i familjelivet. Genom att visa hur lagstiftning och ekonomiska villkor systematiskt placerade kvinnor och barn i en underordnad position i familjen kom det att framstå som uppenbart att kvinnor, män och barn levde under olika villkor i familjer. Familjen var inte den enhet som den framställdes i ideologin (Gittins, 1987; Thorne & Yalom, 1982).

Litteraturen kring begreppet tvåförsörjarfamiljen betonar oftast bilden av en kärnfamilj med man, hustru och minderåriga barn. Både mannen och hustrun förvärsarbetar, d.v.s. har bundit upp sin tid för att dra in pengar till hushållet. Tyngdpunkten i studier och analyser har legat vid de vuxna familjemedlemmarna. Barnens situation i tvåförsörjarfamiljen har inte i forskning och samhällsdebatt haft en lika framskjuten plats som kvinnornas och männens. Genom betoningen på makarnas förvärsarbete har barnens villkor i tvåförsörjarfamiljen diskuterats som ett omsorgsproblem – dels för medlemmar i familjen, dels för samhället att medverka till att skapa ett utbud av barnomsorg. Barnens egna upplevelser av att leva i tvåförsörjarfamiljer har vi ännu så länge begränsade kunskaper om. I den utsträckning som barn och andra anhöriga finns med i analyserna av familjen, så analyseras de ofta utifrån ett arbetsperspektiv, vanligtvis som "objekt" för arbete, men i ökad utsträckning också som arbetande. Vad gäller barn handlar det dels om barnens insatser i hushållsarbete, så som de själva be-

dömer det, dels om arbete för att tjäna pengar. Det handlar också om att t.ex. att betrakta barns läsläsning och skolgång som arbete.

Begreppet "tvåförsörjarfamilj" är ett institutionellt begrepp och innefattar också ensamförsörjande mödrar, ombildade familjer, styvfamiljer mm. Både anställda arbetstagare och egenföretagare omfattas av begreppet tvåförsörjarfamiljen. Tvåförsörjarfamiljers livsformer måste studeras utifrån de faktiska släkterelationer som ingår i familjernas vardagsliv. Begreppet "familjekretsen", syftar på familjerelationer inte är synonymt med "hushåll", vars medlemmar lever i samma bostad (Gaunt, 1987). Det inbegriper särboende föräldrar, kontakter mellan generationer och kontakter mellan individer (vuxna och barn) i ombildade familjer.

I moderna teorier om familjen ser man den som en social konstruktion där män och kvinnor, mödrar och fäder, barn och andra anhöriga förhandlar och planlägger vardagsrutiner utifrån individuella bevelsgrunder. Ideologiska och normativa föreställningar om arbetsfördelningen mellan könen fungerar som riktlinjer i bakgrunden när vardagens rutiner planeras. Det praktiska vardagslivet byggs upp i ett förhandlingsspel där parternas föreställningar om relationer i form av skuld, plikt, moral, utbyte har en viktig betydelse (Finch, 1989). Rationalitet och demokrati är ideala förebilder för modernt familjeliv liksom ömsesidighet och engagemang.

Genom att betrakta familjelivet som en arena för förhandlingar fokuseras och tydliggörs maktförhållandena mellan könen och mellan vuxna och barn. Harriet Holter belyser detta i sitt kapitel om det sexuella maktspelet mellan kvinnor och män. I alla kapitel i denna bok framgår att mäns makt över kvinnor har ett avgörande inflytande över förhandlingsresultat för kvinnor och män. Förhandlingsspelet är komplexa och mer dolda än öppna, med undantag för det sexualiserade våldet. Diskussionen om det sexuella maktspelet för också tankarna över till de emotionella relationerna mellan individerna i paret och mellan barn och föräldrar. Kärlek och känslor är inte förhandlingsbara så som tvätt och dammsugning. Gränserna mellan praktiska arbetsuppgifter och kärlek är emellertid flytande eftersom arbetet i familjen också har en symbolisk betydelse och ofta får uttrycka en relation mellan könen. "Vägen till mannens hjärta går genom magen", heter det i ett gammalt ordspråk.

Förhandlingarna mellan kvinnor, män och barn respektive gamla sker utifrån olika förhandlingsposition och förhandlingsstyrka hos parterna. Därför kan förhandlingsspelet i familjen inte bara förstås utifrån de enskilda individerna i en specifik familjeform, utan det måste också förstås utifrån den politiska processen i samhället och utifrån

processer på arbetsmarknaden. Här sker de förhandlingar som bildar de strukturella grundvalarna för individernas förhandlingsposition i familjen och i samhället. I utformningen av välfärdspolitiken utformas de villkor som har ett avgörande inflytande på hur samspelet i vardagen utspelas. I förhandlingsspelet mellan kvinnor och män, bland parterna på arbetsmarknaden och på enskilda arbetsplatser skapas också de villkor som får central betydelse för förhandlingarna i familjen.

Den samhälleliga konstruktionen av tvåförsörjarsystemet är ett resultat av det regelsystem som har vuxit fram inom ramen för socialförsäkringssystemet. Den är också ett resultat av ideologiska föreställningar om män och kvinnor som samhällsmedborgare, deras värde och förhandlingsförmåga i den politiska processen. Det är givet att en teori som betonar förhandlingarna om familjelivets villkor för män, kvinnor och barn i den politiska processen skiljer sig från en mikroteori om förhandlingarna i vardagslivet, men i en teori om familjen är det viktigt att fokusera båda processerna och se dem i ett sammanhang.

I analysen av familjen som social konstruktion och som resultat av förhandlingar mellan könen står familjen som enhet egentligen inte i fokus. Det är individernas villkor som förhandlas och inte det gemensamma projektet, familjen. Det är inte givet att summan av individernas välfärd är liktydigt med den gemensamma välfärden. Det är den individuella tryggheten som förhandlas och inte den gemensamma. Barnen kommer därvid i ett systematiskt underläge eftersom deras förhandlingskapacitet är tämligen svag. I Sverige har samhället (stat och kommun) det yttersta ansvaret för barnens välfärd, d.v.s. det delas med föräldrarnas ansvar för barnen. Barnens rätt till omsorg är ingen individuell rättighet hos barnen. Det betyder att barnen i tvåförsörjarfamiljen inte har någon rätt till barnomsorg utan måste förlita sig på att föräldrar och kommun tar sitt ansvar för att bereda dem en gynnsam tillvaro under uppväxten.

Tvåförsörjarfamiljen - en ny familjeinstitution

Synen på föräldraskap och barnomsorg i olika delar av Europa

I de flesta länder i Europa diskuteras hur föräldraskap och förvärvsarbete skall förenas. Allt fler länder inför någon form av föräldraförsäkring och barnomsorg. En internationell jämförelse av de regler som utformats i syfte att förena förvärvsarbete och familj visar att den familjepolitik som utformas för tvåförsörjarfamiljen främst utgår från synen på kvinnan och barnen.

Hög kvinnlig förvärvsverksamhet har varit både påbudet och vanligt under längre tid i Östeuropa än i Västeuropa. I öst liksom i väst är det variationer i den konkreta utformningen av familjepolitiken, men vissa gemensamma grunddrag kan ändå urskiljas.

Synen på kvinnan i den Östeuropeiska modellen utgick från att kvinnan har två roller: 1) Att delta fullt ut i produktionen. Hennes arbetskraft ansågs vara nödvändig för såväl samhället som för familjen och är det kanske fortfarande. Hennes lönearbete var nödvändigt för familjens ekonomi och är det i högsta grad fortfarande. 2) Kvinnan var huvudansvarig för barn och hushåll. Politiken riktade sig till mödrarna, vilket har bidragit till en urholkad fadersroll i en del av dessa länder (se t.ex. Narusk, 1992). Moderskapet har fått en starkt ställning vilket också får ses mot bakgrund av att många män deltog i och dog i krig och revolutioner.

Förvärvsarbetande kvinnor har rätt till föräldraledighet, men den är lågt eller inte alls betald i de flesta länder, beroende på familjens ekonomi. I DDR hade mödrar rätt till betald föräldraledighet. Här fanns också rätt till ledighet någon dag per månad för hushållsarbete. I Sovjetunionen fanns köprivilegier för mödrar med små barn. Bidrag utbetalades som subventioner till barnfamiljer från företagen. Dessa förmåner var helt knutna till lönearbetet (Erler mfl, 1991).

På det ideologiska planet förs i dag en debatt som innehåller en strävan tillbaka mot ett borgerligt familjeideal – modern hemma med barnen, kvinnan som vårdar anhöriga, mannen som familjeförsörjare och familjens moraliska överhuvud. Grundmodellen för den familjepolitik som utformades i de forna kommunistiska östeuropeiska länderna och det f.d. Sovjet har ännu inte ändrats i sina grundläggande drag. De för-

ändringar som sker nu avser främst administration och drift av barnomsorg. För skolor och barnomsorg utvecklas privata alternativ. Avgifter höjs och nya avgifter införs, t.ex. för måltider inom barnomsorgen. Vidare sker en urholkning av det ekonomiska värdet av ekonomiska bidrag till barnfamiljer. Dessutom sker indragning av förmåner till barnfamiljer som anställda inom företagen haft rätt till (Cornia & Sipos, 1990). I f.d. DDR sker nu regelförändringar för en ökad anpassning inom hela Förbundsrepubliken.

I Västeuropas modell (utom Norden) är synen på förhållandet mellan förvärvsarbete och familj den att 1) Kvinnors deltagande i produktionen är hennes frivilliga val och därmed också hennes privata problem, t.ex. att ordna med barnomsorg, föräldraledighet, vård av anhöriga. 2) Kvinnan är huvudansvarig för barn och hushåll. Män har också ansvar, främst som försörjare och som moralisk auktoritet.

I alla länder i Europa har kvinnor rätt till betald moderskapsledighet, som syftar till att skydda modern och det nyfödda barnet. Det är stora variationer i hur lång tid man kan få sådan ledighet. Män kan få utnyttja rätten i vissa fall, t.ex. när modern är död eller sjuk. Grundmodellen bygger på att mannen försörjer hustru och barn, men att stöd kan behövas genom bidrag t.ex. familjebidrag, som betalas ut till mannen, eller barnbidrag, som betalas ut till kvinnan. En del länder ger också familjer rätt till skatteavdrag, som dock fått minskad ekonomisk betydelse. Många män förväntas jobba mer när försörjningsbördan ökar och gör det också.

Den nordiska modellen skiljer sig från de övriga genom att grundsynen är att 1) Kvinnor deltar i produktionen som nödvändig förutsättning för familjens försörjning. Kvinnor och män har gemensamt försörjningsansvar. 2) Kvinnor och män bör dela ansvaret för barn och hushåll. Barnomsorg är ett samhällsansvar, även om Norge skiljer ut sig som ett land med lägst utbyggd offentlig barnomsorg. Modellen bygger på tre principer: 1. Kompensation av inkomstbortfall. 2. Lagstadgad rätt till ledighet från arbetet dels i samband med barns födelse, dels för att kunna ta hand om barnen under deras småbarnsår. 3. Flexibilitet, vilket innebär att föräldrarna skall beredas möjligheter att dela föräldraledigheten sinsemellan och att förlägga sin arbetstid så långt som möjligt efter familjens behov, i Sverige åtminstone till barnets åttonde levnadsår.

Vad gäller synen på barn och barnomsorg kan också vissa skillnader urskiljas: I Östeuropa sågs länge barns fostran i samhällets regi som positivt och nödvändigt. Systemet var tämligen okänsligt för barns omsorgsbehov. I stället betonades disciplin, fostran och inläring. I flera länder har denna syn kritiserats, vilket har lett till att många föräl-

drar börjat utveckla former för att få ökad kontroll och insyn i skolor och institutioner för barn (se t.ex. Golofast, 1992).

I Västeuropa finns det två dominerande modeller sida vid sida. Den ena modellen förespråkar att barnomsorg skall ske i hem och i familjeliknande former. Det är föräldrarnas sak att söka tillgodose sina barns behov av barnomsorg i det utbud som finns – grannfruar, arbetslösa ungdomar, pensionerade egna mödrar och fäder, privata daghem. Det är främst mormödrar som står för barnomsorgen, men i allt ökad utsträckning finns också dagmammor och hembiträden t.ex. i Tyskland, Holland, Belgien.

Den andra modellen förespråkar barnomsorg i skolform – med inlärning, strukturerade och styrda aktiviteter samt disciplin. Denna modell finns främst i Frankrike, Österrike, England.

I de nordiska länderna har synen mer varit att förena hem och institution – familjeomsorg på institution. Daghem har gjorts så hemlika som möjligt. Barnets individuella behov står i centrum. Inlärning, som också betonas, skall ske via lek och fri pedagogik.

I samtliga länder är arbete med barn i barnomsorg ett kvinnoarbete som är obetalt eller lågt betalt. Det präglas av hårda arbetsvillkor, låg status, stort ansvar. Det beskrivs som tungt och personligt krävande.

Moderskapet som institution

Kvinnorörelsen har under många år bedömt kvinnors utträde på arbetsmarknaden som en grundläggande förutsättning för att uppnå en formell jämställdhet med männen i samhället. Det kan också uttryckas så att kvinnors rätt till egen försörjning är en förutsättning för deras självständighet i familj och samhälle. Kvinnoforskare har ägnat mycket uppmärksamhet åt att studera hur villkoren i arbetslivet skulle ge kvinnor lika förutsättningar som männen. Normen för arbetslivet var männen och kvinnorna förutsattes delta i arbetslivet på samma villkor som män.

Senare år har kvinnoforskningen tagit fasta på jämställdheten ur perspektivet socialt medborgarskap. Det är inte bara deltagandet i arbetslivet och den individuella försörjningen som skapar villkoren för kvinnors livssituation (Siin, 1985; Hernes, 1985). Den specifika utformning som välfärdspolitiken i de moderna industrisamhällena har fått har också en stor betydelse. Välfärdspolitiken och skattepolitiken skapar incitament för hur individerna väljer att prioritera sin tid och sina arbetsinsatser i förvärvsarbete respektive arbete med barn och familj.

I sitt arbete om moderskap i de skandinaviska välfärdsstaterna har Arnalug Leira analyserat hur villkoren för moderskapet har kommit att utformas. Hon ger en teoretisk ram för att analysera den sociala konstruktionen av moderskap och faderskap. I denna möts gamla och nya föreställningar om förhållandet mellan försörjning och omsorg i vid bemärkelse.

Det har främst varit omsorgen om barnen, de gamla, de sjuka, om hemmet och den lokala sociala gemenskapen som ansetts vara kvinnornas specifika ansvarsområde. Kvinnor inom jordbruket och i arbetarklassen har dock alltid bidragit till familjens försörjning i olika omfattning, men det har inte registrerats i offentlig statistik utan har betraktats som temporärt för att lösa tillfälliga behov. Försörjning i dess moderna form genom förvärvsarbete har inte ansetts ingå i moderskapet (Leira, 1989).

Sociologen Kari Wærness har analyserat begreppet omsorg och bidragit till en förståelse av dess olika innebörder. Ordet omsorg betyder kärlek, omtanke och arbete. Det är skillnad mellan att "visa omsorg" och att "ge omsorg". Att "visa omsorg" betyder att man känner ansvar för någon, att man kan finnas till hands och att man är beredd att hjälpa vederbörande vid behov. Att "ge omsorg" är att direkt tillgodose någons behov. Att "ge omsorg" är ett uttryck för en relation, där en part tillgodoser behov hos en annan. Med utgångspunkt i "behov" och reciprocitet i relationen mellan den som ger respektive den som tar emot omsorg skiljer hon sedan mellan "servicearbete" och "omsorgsarbete". "Servicearbete" är tjänster som ges till personer som kan klara att själva tillgodose sina behov. Detta arbete är resultatet av en förhandling mellan parterna där någon form av reciprocitet finns med. Tjänster ges och tjänster återgäldas på ett eller annat sätt (Wærness, 87; 89 ; Leira, 89). "Omsorgsarbete" innebär att givaren inte förväntar sig att få något tillbaka av den som får omsorg. Denne har behov som bara någon annan kan tillgodose.

Det som gör omsorg specifikt i förhållande till annat arbete är att det handlar om mänskliga relationer. Känslor kommer in i bilden, vilket de inte nödvändigtvis gör när det gäller servicearbete. Därför har omsorg setts på som något som inte kan betalas. Omsorg har betraktats som en kärlekshandling eller som plikt. Genom sin analys av omsorg kunde Kari Wærness visa att omsorg också var ett arbete, ett arbete som var annorlunda än det som "normalt" uppfattades som arbete. Omsorgsarbete kräver en specifik kompetens, en typ av social kompetens som inte krävs i industriarbete eller servicearbete. Därmed inte sagt att omsorgsarbete inte kan betalas av mottagaren eller någon annan.

Genom att kvinnor började förvärvsarbeta i stor skala blev en stor del av det arbete som de traditionellt hade utfört i hemmen synligt. Omsorgen blev ett problem därför att arbetet måste organiseras och betalas. I den traditionella familjen "betalades" omsorg och service av männens inkomster genom att kvinnorna var försörjda på männens löner. Nu blev omsorg och service offentliga angelägenheter som skulle betalas utifrån skatter eller på marknadsmässiga villkor. Härmed uppstod ett fördelningsproblem och ett ideologiskt problem. Det privata blev offentligt.

I de skandinaviska länderna, särskilt i Sverige och Danmark, definierades barnomsorg som ett samhälleligt ansvar och stat och kommun organiserade utbud av barnomsorg och tog det finansiella ansvaret för att barnomsorg blev ett formellt avlönat arbete. Innebörden av detta kan sägas vara att man kom att identifiera omsorg som ett arbete, som är jämställt med annat arbete i samhället. I sin logiska förlängning innebär det att också moderskapet blir erkänt som arbete, men bara om det kombineras med försörjning, d.v.s. förvärvsarbete. Härigenom kom moderskap att bestå av både försörjning och omsorg.

I den modell som de skandinaviska länderna har utvecklat får mödrar (och även fäder) en kompensation för det inkomstbortfall de får då de tar hand om barnet och inte kan arbeta. Hon har rätt till att ta föräldraledigt från arbetet under viss tid och har sedan rätt att komma tillbaka och återuppta sitt arbete. Detta är individuella rättigheter för föräldrarna som garanterar dem rätt att ta på sig sitt föräldraansvar utan att för den skull behöva förlora vare sig inkomst eller anställning. Vidare fungerar rätten som garanti för barnen att de under sitt första levnadsår får vård och omsorg av sina föräldrar.

Föräldraförsäkringen ingår som en del i den generella välfärdspolitiken och har till uppgift dels att skydda individernas försörjning, dels att ge de individer som behöver det omsorg och vård (samt utbildning). Detta har sin grund i att moderna samhällen är löntagarsamhällen med marknader som grundläggande förutsättning. Alla är för sin överlevnad beroende av marknader i dess olika former. Välfärd handlar om i vilken utsträckning individer kan göra sig oberoende av marknader genom de sociala rättigheter som individerna har i sitt "Sociala medborgarskap". Socialt medborgarskap står i motsats till marknadsberoende. Uttrycket betecknar individens sociala rättigheter, t.ex. pensioner, sjuklön, arbetslöshetsersättning, ekonomiskt skydd vid havandeskap och barnafödande i välfärdsamhället och hur reglerna för dessa rättigheter är konstruerade. Med utgångspunkt från detta begrepp kan olika välfärdsstatsregimer urskiljas (Esping Andersen, 1989).

Ett gemensamt grundproblem i alla välfärdsstatsregimer är att kvinnor hamnar i fattigdom, eller i betydligt sämre ekonomiskt läge jämfört med män, eftersom de har huvudansvaret - och förväntas ha huvudansvaret - för barn, gamla och hushållet i övrigt. Det påverkar deras situation i förvärvsverksam ålder och deras situation som pensionärer. Socialförsäkringssystemen behandlar i alla länder förvärvsarbete män och kvinnor lika. Problemet är att de är inte lika som förvärvsarbete. De arbetar inte på samma premisser. Därför diskriminerar alla välfärdsmodeller kvinnor. (Leibfried & Ostner, 1991).

När man i välfärdspolitiken har konstruerat de grundläggande premisserna för moderskap, har man särskilt tagit fasta på försörjningen. Det innebär att det har uppstått stora olikheter mellan de traditionella familjerna och tvåförsörjarfamiljen. Kvinnor som väljer ett moderskap där försörjningsarbetet är minimalt väljer att omsorgsarbete med betalning på männens inkomster. Hennes försörjning är inte att betrakta som lön, eftersom de inkomster det är fråga om ligger långt ifrån vad som betalas för motsvarande arbete på marknaden. Hon behöver inte betala skatt för inkomst av förmåner, som fri bostad, fria måltider, tillgång till bil etc. Ekonomin är trots detta ansträngd i den traditionella familjen, som har blivit en fattig livsform. Familjen i Sverige bör i dag vara en tvåförsörjarfamilj.

Den stora skillnaden mellan t.ex. Tyskland och Sverige är att familjen i Tyskland intar en mellanställning mellan individerna och institutionerna. Familjen är en central institution för distribution och service. Mannen ansvarar för att skaffa pengarna och för att fördela dem och kvinnorna står för service och omsorg till maken, barnen och andra beroende familjemedlemmar. Kvinnornas sociala medborgarskap är indirekt, d.v.s. det vilar på familjetillhörighet där männens "good will" och arbetsvillkor blir normerande för kvinnors situation. I detta system blir familjen den enhet, som politiken riktar sig till. Rationaliteten i politiken blir att stärka beroenden mellan familjemedlemmar, inte att minska dem.

I Sverige vilar kvinnors sociala medborgarskap på lönearbete, där mäns villkor bildar den normativa förutsättningen. Här är inte familjen en direkt målvariabel för politiken. Rationaliteten är att stärka individernas relativa oberoende inom familjerna. I det moderna, svenska perspektivet skall gamla människor vara ekonomiskt självständiga gentemot sina anhöriga, barn skall skyddas mot ett beroende av sina föräldrar, som går emot barnens intressen, d.v.s. de skall inte vara utlämnade till familjens totala kontroll, och kvinnor och män skall vara självständiga gentemot varandra.

Grundtanken har varit att ensidigt beroende skapar utsatthet och därför bör minimeras. Familjen som social institution är inte alltid är en tillräcklig eller tillförlitlig instans för att tillförsäkra de beroende individerna adekvat försörjning, vård och omsorg. Hushållets inkomster fördelas inte på ett jämlikt sätt inom familjen. Vård och omsorg om anhöriga sker inte heller på ett jämlikt sätt.

Målet är att utveckla en familjemodell som bygger på självständighet och frivillighet. Detta befrämjar sociala relationer i familjen, som förutsätter engagemang och att man gör sig förtjänt av stöd och omsorg och service.

Faderskapet som institution

Den sociala konstruktionen av faderskapet har inte ägnats särskilt stor uppmärksamhet i litteraturen, men intresset har ökat och det pågår många studier av det nya faderskapet. I faderskapet har av tradition särskilt försörjningsansvaret betonats. Man betonade också faderns auktoritet, d.v.s. hans rätt att bestämma över familjemedlemmarnas göranden och låtanden. Formuleringarna i familjelagstiftningen i de flesta länder har ändrats så att det nu talas om fädernas (föräldrarnas) ansvar och inte om deras auktoritet.

Innebörden av försörjarrollen är för män inte enbart knutet till det ekonomiska, utan också till föreställningar om att stödja och beskydda samt att representera familjen gentemot omgivningen – att vara hushållets föreståndare. Sammantaget var detta uttryck för vuxet manligt ansvar (Morgan, 1991). Fädernas omsorgsansvar betonar främst omsorg i betydelsen ”visa omsorg”, kärlek och beskydd.

I familjen har fäderna av tradition haft ett finansiellt ansvar för omsorgsarbetet, men inte ett arbetsansvar. Försörjningsansvaret i traditionella familjer sträckte sig långt och innefattade att svara för familjens materiella välfärd i vid bemärkelse. Genom införandet av allmän pension har männen befriats från försörjningsansvar för sina egna och kanske även sin hustrus föräldrar. Genom att staten tog ett organisatoriskt och finansiellt ansvar för omsorgen har männen befriats från att ha ett personligt finansiellt ansvar för omsorgen om sina gamla föräldrar eller för andra beroende anhöriga.

I en engelsk studie gjordes den intressanta iakttagelsen att kvinnor uppfattade det så att deras inkomster skulle betala för omsorgen om deras barn. Kvinnorna såg det så att de åsamkade hushållet kostnader genom att inte själva ”kostnadsfritt” ta hand om barnen. Logiskt sett blev det således kvinnorna som måste betala av sina inkomster för

barnomsorgen (Brannen & Moss 1990). Huruvida denna iakttagelse gäller mer generellt vet vi inte. Det är vanligtvis mödrarna som har undertecknat avtal om placering i kommunal barnomsorg. Räkningarna ställs till den som undertecknat avtalen, d.v.s. i de flesta fall mödrar. Vem som sedan betalar har vi dock inga uppgifter om.

Införandet av föräldraförsäkringen i Sverige innebar ett formellt erkännande av att faderskapet också innebar ett omsorgsansvar, eftersom fäder fick rätt att begära föräldraledighet med kompensation för inkomstbortfall och med garantier att återvända till arbetet. Utöver föräldraledigheten har fäder rätt till tio dagars ledigt i samband med barns födelse. Detta är ytterligare en markering av mäns omsorgsansvar. Föräldraledighet för män är internationellt sett fortfarande ovanligt. Många män upplever svårigheter när det gäller att ta föräldraledigt under en längre period. Negativa attityder från arbetsgivare, arbetskamrater och från släkt och vänner spelar en betydelsefull roll (Hwang, Eldén & Fransson, 1984).

En nyligen genomförd undersökning visar att i dag tar 40 procent av fäderna ut föräldraledighet. De tar ut i genomsnitt 40 dagar. En jämförelse mellan män som tagit föräldraledigt 1986 och 1990 visar att män tenderar att vilja ta ut föräldraledighet som deltid ("Föräldralediga män", 1992). Mäns (och troligtvis också kvinnors) modell för tvåförsörjarfamiljen är delat ansvar snarare än ombytt ansvar (jfr Sandquist, 1987).

Lissie Åström har studerat svenska män i tre generationer med olika klasstillhörighet. När hon i sin sammanfattning redogör för hur fäderna har förändrats, beskriver hon det som en utveckling från den arbetsorienterade pappan, söndagspappan, fritidspappan och slutligen vardagspappan. Den arbetsorienterade pappan i bondesamhället eller i hantverkarfamiljen såg till att så tidigt som möjligt lära barnen att arbeta. Barnen fick efter förmåga hjälpa till med olika göromål. Barnen fanns med i det dagliga arbetet. Pappan som arbetade utanför hemmet hade lediga söndagar och barnen var med på de aktiviteter som man då kunde företa sig. Allteftersom fritiden ökade blev också utrymmet för aktiviteter där barnen kunde finnas med större. Den moderna vardagspappan som också tar del i omsorgsarbetet med barnen, menar Lissie Åström, har på ett vis slutit cirkeln. Nu finns pappan med barnen i det vardagliga arbetet med barnen. Barnen är visserligen utestängda från fädernas arbete. Å andra sidan har den utökade fritiden medfört att många sysslor har med underhåll av hus, hem och redskap att göra och barnen finns på något sätt med i dessa aktiviteter vid sidan om de rena fritidsaktiviteterna (Åström, 1990).

Karin Sandquist har i sin avhandling jämfört amerikanska män med

svenska män med avseende på deras engagemang i barn och hushållsarbete, huvudsakligen i tvåförsörjarfamiljer. Hon jämförde hur detta engagemang samspelade med yttre faktorer som mäns och kvinnors relativa status i förhållande till varandra – yrkesposition, utbildning, inkomst. Vidare studerade hon i vilken utsträckning förhållanden i familjsituationen påverkade fädernas engagemang - barnens kön, barnens ålder. Resultaten av denna omfattande empiriska studie ger en sammansatt och flertydig bild. Det ger också den litteraturöversikt som hon redogör för i avhandlingen. Ett resultat var att det främst är fäder med hög utbildning som går in för en aktiv fadersroll och detta oavsett mödrarnas utbildningsnivå. Detta resultat stämmer också med andra studiers resultat (Sandquist, 1987; Åström, 1990).

En generell slutsats hon drar är att faderns personlighet och de personliga relationerna i familjen har större betydelse vad gäller arbetsfördelningen mellan makarna än faktorer relaterade till arbetsmarknad, inkomst och utbildning.

Ett annat resultat i studien var att svenska fäder med ett aktivt engagemang i barnomsorg och familj hade ett mer konfliktfyllt förhållande till barnen och till familjen i jämförelse med amerikanska fäder. Skillnaderna tolkades som beroende på att de svenska fäderna i undersökningen deltog mer i barnens skötsel i jämförelse med de amerikanska, vilka hade mer lek och spelkontakter med barnen. De svenska fäderna var mer vardagspappor medan de amerikanska var fritidspappor. En annan skillnad var att de svenska fäderna hade en mer tillåtande attityd till barnen och kom därmed i situationer där de kände sig styrda av barnen. De amerikanska fäderna krävde mer respekt av barnen. Särskilt unga svenska fäder hade låga värderingar av sig själva som fäder. Detta tolkade Sandquist som beroende av att dessa fäder har fått en ökad ambitionsnivå och har större kunskaper om vad som krävs av dem som fäder. Detta kan alltså tidvis innebära nya och konfliktfyllda situationer.

Arne Nilsson redovisar i sitt avsnitt i denna bok en studie av lägre tjänstemän. Dessa män har fått en ökad orientering mot hem och familj och att karriärambitioner i arbetet har tagit en annan inriktning. Han tolkar resultaten mot bakgrund av att jämställdhetspolitiken har påverkat män mot en ökad medvetenhet om sin roll som man i förhållande till arbete och familj. Han hänvisar också till en kulturell förändringsprocess i samhället, som har lett till att värderingar om livskvalitet, självförverkligande och det "inre livet" har fått en ökad betydelse för män. Åströms studier och flera andra visar att en ny fadersroll tar gestalt i större omfattning i tvåförsörjarfamiljen, där fäder har större krav på sig att hjälpa till med barnomsorg och hushållsarbetet.

Framväxandet av en ny fadersroll tolkar Lissie Åström som en "försiktig ideologisk och/eller pragmatisk anpassning till ett förändrat köns- och arbetsmarknadspolitiskt klimat" (Åström, 1990 s. 142). Man kan också se utvecklingen mot ett nytt faderskap som ett led i en kulturell modernisering, som styr mot en ökad inriktning mot mänskliga relationer, menar Åström. Hon tar stöd i de teser i ungdomsforskningen som hävdar att ungdomsfasen både för män och kvinnor innebär att söka utveckla sin personliga identitet. I detta finns ett behov av att bekräfta och berika sitt jag genom att utveckla personliga kontakter med andra människor. Den traditionella manliga identiteten med sin betoning på instrumentella relationer och känslokontroll samt med låg inriktning på empati står i motsättning till kraven på att bli en person som har kontakt med sig själv i alla avseenden. För män är detta ett problematiskt arbete, som direkt påverkar deras känsla av integritet. Undersökningar av män som blivit fäder visar att integritetsförlust är ett av de största problemen (Föräldralediga män, 1992). I sökandet efter en ny manlig identitet är det dock inte fråga om att totalt förkasta ett traditionell manlighetsideal utan om att utveckla sådana sidor som låter sig förenas med det gamla.

Barn, föräldrar och barnomsorg

Barn mellan hem och barnomsorg

Föräldraförsäkringen är en rätt som föräldrar har. Dess innebörd är att barnen kan få barnomsorg av sina föräldrar under det första levnadsåret och till dess att de fyllt 8 år. En förvärvsarbetande förälder kan stanna hemma femton månader utan att riskera sin anställning och få ersättning i tolv månader med upp till 90 procent av den lön som föräldern hade när hon/han fick barnen. Föräldrarna har rätt att arbeta deltid till dess att barnen fyllt 8 år, dock utan kompensation för inkomstbortfall. Föräldraledigheten kan delas mellan föräldrarna, vare sig de är gifta eller ej och reglerna ger ett stort utrymme för individuella och flexibla lösningar. Rätt till ledighet för vård av sjukt barn kan båda föräldrarna få för barn t.o.m. det tolfte levnadsåret.

En hög andel av barnen finns i offentlig barnomsorg: 35 procent av alla två-åringar och 51 procent av tre-åringar. Av barn i åldern 3–7 år har 66 procent plats i offentlig barnomsorg. 38 procent av barn i ålder 7–9 år finns i offentlig skolbarnomsorg. I dessa åldrar omfattar skoldagen c:a 6 timmar. (Statistisk Årsbok för Sverige, 1991).

Vid utvecklingen av föräldraförsäkring och barnomsorg har man haft barnens behov för ögonen. I den politiska diskussionen om föräldraförsäkring och den samhälleligt subventionerade barnomsorgen framställs dock dessa rättigheter som subventioner till föräldrar och inte som en rätt som barn har till barnomsorg. Som medborgare åtnjuter barn i första hand beskydd men de har få egentliga rättigheter. Barnen ses i första hand som bihang till föräldrarna och som föräldrarnas ansvar. I en del kommuner förlorar barnen sin plats när en förälder blir arbetslös.

Allt som oftast ställs frågor i den allmänna debatten som gäller barnets situation och uppväxtvillkor i familjer där båda föräldrarna förvärvsarbetar – eller snarare i familjer där mödrarna förvärvsarbetar. Frågan formuleras vanligtvis utifrån en föreställning i barnpsykologisk forskning som utgår från att barn har behov av en kontinuerlig relation med modern som en grundläggande premis för sin utveckling.

Frågan om hur barn som växer upp med förvärvsarbetande mödrar och fäder utvecklas i jämförelse med de barn som växer upp med en hemmavarande mor, är komplicerad att besvara. Det beror på att förhållandena varierar både i enförsörjarfamiljer och i tvåförsörjarfamiljer och på att barnomsorgsalternativen är mycket varierade. Till detta

måste fogas att uppväxtförhållanden varierar över tid för varje enskilt barn. Det finns en oändlig mängd av kombinationsmöjligheter i de lösningar som föräldrar väljer vad gäller villkor för barnens uppväxt. Den till synes enkla frågan om det är bättre eller sämre för barn att ha mamma hemma eller inte är således svår att besvara vetenskapligt.

I en internationell, longitudinell undersökning om barns uppväxtvillkor (FAST-projektet) har forskare närmast sig denna komplexa frågeställning. I den svenska delen av projektet har Bengt-Erik Andersson bl.a. jämfört hur barn med olika "barnomsorgskarriärer" utvecklats i jämförelse med barn som större delen av sin uppväxt vistats i hemmet. Undersökningen visade övervägande på positiva effekter till daghemsbarnens fördel. De barn som tidigt hade placerats i barnomsorg bedömdes av lärarna i skolan som "mindre ängsliga i skolan, hade lättare för att uttrycka sig och göra sig förstådda, var mer frimodiga och mer uthålliga och självständiga. Övergången från förskola till skola hade också varit lättare." (Andersson, B-E. 1990 s. 107).

I diskussionen av resultat och forskning kring detta område poängterar Bengt-Erik Andersson att det inte primärt är skillnaden mellan hemmabarn och "bortabarn" som är väsentlig, utan skillnaderna mellan hur barnet har det hemma och borta. En hemmiljö kan vara stimulerande och kärleksfull och erbjuda rika möjligheter till sociala kontakter. Den kan också vara händelsefattig, torftig, kärlekslös och isolerad. Forskningen har också visat att föräldrarnas syn på barnomsorgen är viktig. Om de har dåligt samvete för den tillvaro som de erbjuder barnen medan de arbetar eller inte arbetar och om de är missnöjda med sin egen arbetssituation, kommer detta påverka barnen (Andersson, B-E. 1990).

Liknande resultat redovisar Ulla Kihlblom i sin avhandling om vilken effekt mödrars förvärsarbete har på barnen. Hon menar att internationell forskning tämligen entydigt visar på positiva samband mellan mödrars trivsel och barnens situation. Hennes egen undersökning visar på liknande resultat. Det fanns tydliga samband mellan mödrarnas trivsel med olika aspekter i sin arbetssituation och lärarnas bedömning av barnen i skolan; deras färdigheter i olika ämnen och deras sociala situation i skolan. Hon drar slutsatsen att det är väl så viktigt att fokusera småbarnsmödrarnas arbetsvillkor som deras arbetstider vad gäller villkoren för barn. T.ex. framhåller hon att ett stressigt och monotont deltidsarbete kan vara mer krävande än ett engagerande och stimulerande heltidsarbete (Kihlblom, 1991).

En undersökning av barns hälsa visar att hälsotillståndet för barn har förbättrats avsevärt och stadigt de senaste 50 åren. I europeiska jämförelser visar det sig att svenska barn har ett gott hälsoläge. Sam-

tidigt konstateras att det finns tydliga klasskillnader i barns hälsotillstånd. Barn i familjer med låg utbildning, instabilt yrkesliv, svag ekonomi och dåliga bostäder har sämre psykisk hälsa. Föräldrars sjuklighet påverkar barns psykiska hälsa i negativ riktning (Folkhälsorapport 1991). I en undersökning av barns hälsa i bostadsområden som klassificerats i fyra områdestyper efter resursstyrka (ett mått på befolkningen sammansatt av medelinkomst, ensamboende föräldrar, invandrarhushåll, yrke mm), framkom betydande skillnader i barns hälsa mellan de olika områdestyperna. Barn i resurssvaga områden hade sämre hälsa än barn i resursstarka områden. Dessa resultat ger anledning att fundera över vad en ökad bostadssegregering betyder för barnens levnadsförhållanden.

Endast ett fåtal undersökningar (se t.ex. Lundén & Näsman, 1987) i Sverige belyser barns situation i olika uppväxtmiljöer, särskilt utifrån föräldrarnas arbetsförhållanden. Det är också påfallande få undersökningar som belyser barns uppväxtvillkor i olika barnomsorgskarriärer och med olika former av barnomsorg. Resultaten av ovanstående studier visar på behovet att särskilt jämföra barns villkor i olika samhällsklasser och typer av bostadsområden. Särskilt viktigt torde sådana studier vara i ett skede när hittillsvarande kriterier för god barnomsorg förändras. I många kommuner privatiseras barnomsorg, vilket kan betyda att hittillsvarande relativt homogena standard förändras. Nya mål tillkommer och i många fall mindre resurser, vilket leder till sänkta ambitioner, nedläggningar av institutioner och större barngrupper.

Förändrade förhållanden mellan föräldrar och barn

Vad innebär då livet för barn i tvåförsörjarfamiljen? Det finns inte så mycket forskning i Sverige kring denna problematik. Den mesta forskningen utgår från ett föräldraperspektiv och studerar hur föräldrar organiserar sitt liv med barnen

Arbetstidens förläggning och möjligheten till flexibel arbetstid har ett stort inflytande på samspelet mellan föräldrar och barn. Samspelet mellan personal i barnomsorgen och föräldrarna är också mycket central. I den utsträckning föräldrar inte accepterar eller förstår barnens situation på daghemmet kommer de att anpassa sitt föräldraskap så att de på ett eller annat sätt balanserar barnens daghemssituation.

I dagens familjer förhandlar föräldrar med varandra, med arbetsgi-

vare och ibland även med barnstuge- och skolpersonal och med barnen själva för att finna så bra lösningar som möjligt för barnen och dem själva. Detta är en tämligen ny situation i föräldraskapet, vilket har kommit att göra det offentligt på ett sätt som det inte har varit tidigare. Det nya i föräldrasituationen skapar osäkerhet (Björnberg, 1992).

Många föräldrar känner att deras egen uppväxt bara i begränsad utsträckning kan tjäna som rättesnöre för hur man skall hantera dagens situationer. De är också osäkra på vilka normer och bedömningar som andra har. Osäkerheten förstärks av att en professionellt skolad personal i barnomsorgen mer eller mindre öppet ger sin syn på uppfostran. Det största problemet är dock att personalen möter barnet i en annan miljö än föräldrarna. De känner andra sidor av barnet än föräldrarna. I detta finns en grund för ömsesidiga missförstånd och föreställningar om vad som är rätt och fel. I vissa situationer kan föräldrarna känna sig i ett underläge i förhållande till personalens professionalitet (Dencik, 1988).

Kraven på vad en bra förälder måste tänka på trissas upp i takt med kunskaperna om vad barn behöver för att utvecklas optimalt. Barnets bästa kräver kompetenta och resursstarka föräldrar. En hög prestationsorientering parad med minskad faktisk kontroll över barnens utveckling förstärker osäkerhet och leder till prestationsångest och stress (Beck-Gernsheim, 1992).

I ett modernt familjeideal betonas vikten av att föräldrar och barn är demokratiska och visar individuell hänsyn. Gamla auktoritetsmodeller spricker och ersätts av samrådsmodeller. Emotionella relationer ges en central ställning i familjelivet. Individuella behov och krav skall ha ökat utrymme hos alla individer i familjen. Föräldrar skall vara rådgivare till och kamrater med sina barn, men inte dominera och utöva "uppenbar" makt. När det gäller att besluta om barnens framtida situation så blir detta oftast en fråga om förhandlingar mellan barn och föräldrar och en del beslut måste barnen fatta själva. Föräldrar har inte oinskränkt rätt att auktoritärt bestämma över barnet; de har ansvar för barnen, de är samrådspartners. Dessutom är föräldrarnas egna erfarenheter inte adekvata eller tillräckliga i många nya typer av situationer i samhället som förändras så fort. Att hålla samman familjen och att se till att allas önskemål kan tillgodoses inom ramen för gemensamma familjeaktiviteter kan i sin förlängning innebära att gemenskapen blir ett tvång där minsta gemensamma nämnare råder och ingen blir nöjd. Alla måste uppoffra sig, men ofta måste någon uppoffra sig mer. Vanligtvis är det mödrarna som uppoffrar sig mest.

Modernt föräldraskap och modern barndom förutsätter kommuni-

kativ kompetens. För att barn och föräldrar skall kunna argumentera och förhandla med varandra på ett meningsfullt sätt, krävs att de har möjlighet att upprätthålla ett konstruktivt samtal med varandra, som leder till ömsesidig förståelse och insikt. Problemen med att kunna samtala har att göra med både vilka insikter som barn har om den verklighet som föräldrarna lever i, och med vilka insikter föräldrarna har i den verklighet, som barnen lever i. Både föräldrar och barn lever en stor del av sin tid i världar som är separerade från varandra – arbetslivet resp. barnomsorg och skola. Barnen har tillgång till en barnkultur som ger dem egna förebilder för hur de skall vara, tänka och vad de skall kunna. Detta bidrar till att barnen är aktivt involverade i sin egen socialisation och att de får erfarenheter som ligger utanför föräldrarnas kunskaper och värderingar (Alanen, 1988). Arbetslivskulturen och barnkulturen är helt skilda världar. Denna vardagliga verklighetsklyfta kan vara svår att överbrygga.

Moderna svenska familjer är centrerade mot hem och familj. I en del familjer får familjeorienteringen en karaktär som närmast kan beskrivas som ett projekt. Det innebär att föräldrar strävar efter att tillbringa så mycket tid som möjligt tillsammans med barnen. Barnets intressen väger tungt och föräldrarna försöker i sina kontakter med barnet närmast bli kompis med dem. I anpassningen mellan förvärvsarbete och familj försöker småbarnsföräldrar vanligen lägga sina arbetstider så att barnens vistelsetid på daghemmen blir så kort som möjligt. Föräldrar betonar att de anser det viktigt att barnen tillbringar så mycket tid som möjligt tillsammans med föräldrarna. Strävan att ge barnen en kortare daghemsvistelse bottenar inte främst i att föräldrar har en negativ syn på daghem för sina barn. De flesta föräldrar tycker att daghemmen i princip är bra inrättningar för barn. De ser dem som inrättningar där barnen skall lära sig att visa hänsyn och få social träning. Samtidigt upplever föräldrar att personalen på daghemmen inte är tillräckligt flexibla och inte förmår ta tillräckligt mycket individuell hänsyn. För de föräldrar, som i sin fostran av barnen betonar utveckling av barnens personlighet, kan daghemmets politik komma att stå i motsättning till föräldrarnas ideal. För att hitta en bra balans mellan det som daghemmet kan ge och vad föräldrar tycker att de själva kan ge så försöker man korta ned daghemsvistelsen ((Dencik, 1988; Björnberg, 1992; Lundén, Jacoby & Näsman, 1988; Kugelberg, 1987).

I mötet mellan föräldraskap, förvärvsarbete och barnomsorg uppstår olika anpassningsmodeller hos olika föräldrar. Exempel på detta har redovisats i studie över förhållandet mellan föräldrar och barn med kommunal barnomsorg.

En grupp betecknades som *Självutplånande föräldrar*. De poängterade att det är föräldrarna som har huvudansvaret för barnets fostran, skötsel och vård. De ser sig som servicepersoner och menar att föräldrar ständigt bör finnas till hands då barnet behöver dem. En bakgrund till utvecklingen av denna föräldramodell kan vara att barnet kompenserar föräldrarna för brister i deras egna relationer eller för tråkiga och oinspirerande arbeten. Barnet får en betydelsefull roll som centrum i föräldrarnas tillvaro. Dessa föräldrar upplever barnets daghemstillvaro som konfliktfull för dem själva, eftersom den i realiteten innebär att föräldrarna inte kan finnas till helt och fullt för barnet. Föräldrarna känner sig kritiska mot den situation barnet befinner sig i daghemsmiljön, nämligen brist på individanpassning. Daghemmet är helt enkelt inte den hemmiljö som föräldrarna skulle ha velat ha för sitt barn och föräldrarna har inte möjlighet att ändra denna situation. Som en konsekvens strävar föräldrarna efter att kompensera barnet för de brister som de upplever att barnet drabbas av på daghemmet och de överkompenserar barnet i sin nit att se till dess behov. Resultatet blir att barnet styr de vuxnas liv och att föräldrarna inrättar sitt vuxenliv efter barnet.

En annan grupp var *Föräldrar som kompisar*. Utmärkande för dem var att de inte såg sig som speciellt viktiga i barnets liv. De tonade ned sitt föräldraskap och lät samvaron med barnet styras av vad de uppfattade som utvecklande och nyttigt för barnets personlighetsutveckling. I denna modell finns föräldrar, som intar en abstrakt och instrumentell hållning gentemot barnet. Visserligen är dessa föräldrar också barncentrerade och ägnar mycket tid tillsammans med barnet. Deras aktiviteter med barnet kan beskrivas som "vuxendefinerad barnaktivitet", d.v.s. barnet får vara med föräldrarna i deras aktiviteter och samvaro. Många intar en mycket positiv attityd till daghemmet som social miljö för barnet. De ser daghemmet som en avlastning och komplettering till sitt föräldraskap.

I denna föräldramodell blir föräldrarna inte servicepersoner men inte heller auktoriteter för sitt barn. De blir snarast kamrater.

En tredje grupp var *Föräldrar som vägledande auktoriteter*. Dessa föräldrar var medvetna om sin roll som uppfostrare och vårdare. Barnet får också i denna föräldraskapsmodell mycket utrymme. Den stora skillnaden gentemot de två övriga modellerna är att föräldrarna i sina aktiviteter med barnen styrs av ett aktivt intresse för barnet som person och dess utveckling. Föräldrarna styr inte barnet men strävar efter att som auktoriteter vägleda barnet i dess utveckling mot att bli en självständig individ. Mycket argumentation och intellektuell träning ingår i denna modell. Föräldrarna drar gränser mot daghemmet

och uppfattar att det finns en outtalad arbetsfördelning mellan det som daghemmet kan bidra med och det som föräldrar kan bidra med.

Dessa föräldramodeller täcker inte alla typer av föräldrar – barnrelationer. Det är främst i familjer med högutbildade föräldrar som man finner de mest argumenterande föräldrar – barnrelationerna. Auktoritärt föräldraskap med liten kommunikation mellan föräldrar och barn förekommer också. Där kan djupa konflikter mellan föräldrar och barn utvecklas på grund av brist på ömsesidig förståelse. I en del familjer intar föräldrar ett passivt förhållningssätt till barnen – en låt-gå-stil – som också innebär problem på sikt. Risken för passiva föräldrarrelationer torde vara större efter skilsmässa och i s.k. styvfamiljer. En stor andel barn (48 procent) mister kontakten, eller får starkt reducerade kontakter med den förälder, vanligtvis fadern, som de inte bor tillsammans med efter skilsmässa. ("Barns levnadsvillkor", 1989). I ombildade familjer, också kallade styvfamiljer är det inte ovanligt att barnen framstår som ett problem (Neményi, 1992; Moxnes 1990; Liljeström &, 1990; Liljeström, 1992).

Det är fritidsaktiviteter som förenar föräldrar och barn (Björnberg & Bäck-Wiklund, 1987). Man skulle kunna tro att mödrar och fäder skulle inrikta sig på att dra in barnen i hushållsarbete, som föräldrarna ändå måste lägga ned tid på. Men så tycks ske i begränsad utsträckning. Det är främst flickor och barn till ensamstående föräldrar som blir mer än marginellt indragna i hushållsarbete. (Furst & Cwejman, 1990; Björnberg&Bäck-Wiklund, 1987). En undersökning visar att hushållsarbete är den tid som man minskar ned och att den aktiva tiden med barn inte är mindre i familjer där båda makar förvärvsarbetar i jämförelse med familjer där en arbetar hemma (Gustavsson & Kjuhlin, 1992).

Tiden har en central betydelse för relationerna mellan föräldrar och barn och för hela familjelivet. Föräldrar strävar efter att få barnen att förstå betydelsen av att vara medvetna om tiden, att lära sig att disciplinera sig efter tid. Om lydnad var den traditionella barnuppfostrans credo så är tidshantering dagens credo för barn och föräldrar. Tidshanteringen står för många olika saker och den involverar både föräldrar och barn. Liksom pengar blir tiden en bristvara och det gäller att finna lösningar som innebär att man kan slå två flugor i en smäll, d.v.s. försöka kombinera aktiviteter.

Vardagens rutiner måste planeras. Det är inte bara den egna tiden, individens tid, som skall planeras, utan också de andras, och tiderna skall samordnas. Den fria tiden med familjen är därför i hög grad en strukturerad fri tid. Föräldrar är medvetna om att barn är lättare att vara med om de inte utsätts för plötsliga händelser. Rutiniseringen i

barnfamiljer innebär dels att dygnets händelser blir något som barnen får en överblick över, dels att barnen inte utsätts för plötsliga kast i händelser.

I en norsk studie av stadsfamiljer med småbarn illustreras detta med exempel från nattningsrutiner (Andenæs, 1987). I nattningsrutinerna ville föräldrarna konkret lära barnen att disciplinera sig i tiden samtidigt som nattningen också var en akt för att bekräfta samhörighet och en förberedelse för åtskiljande mellan föräldrar och barn.

Genom den nattningsprocedur som föräldrarna tillämpade ville de få barnen lära sig att man skall gå och lägga sig vare sig man är trött eller inte. Läggningsrutinen måste anpassas till föräldrarnas bedömning av barnets sömnbehov och deras egna behov av "barnfri" tid. Läggningsproceduren följde ett mönster som var det samma varje kväll – utom på helger. Det fanns en startprocedur, kanske kvällsmat, tvättning och till slut till sängs. En del föräldrar gjorde den sista stunden till en liten mysig stund tillsammans.

Genom att föräldrarna lägger till rätta och styr, lär sig barnen nödvändiga och praktiska färdigheter. De lär sig organisera och senare styra sitt eget beteende. Läggningsrutinerna illustrerar en inläring som är nödvändig i ett tidsstyrt samhälle och som lär barnet att hantera sin egen tid.

En negativ tolkning av en rutinbunden vardag gör att utrymmet för spontanitet minskar. När livet blivit specialiserat och tidsbundet finns det risk för att utrymmet för emotionella och kommunikativa kontakter minskar. I den utsträckning som den auktoritära disciplinen i samspellet mellan föräldrar och barn ersätts med mild styrning ökar behovet av samtal och förhandling.

Moderna familjer har ett högt tempo. Möjligheten att kontrollera tiden är en avgörande faktor när det gäller att samordna vardagens arbete med hem och hushåll med alla önskemål om fritidsaktiviteter på olika platser. De som inte klarar av att organisera tiden hamnar lätt i många stressade situationer. Denna tidsstress bidrar troligtvis till att familjelivet som gemensamhetsprojekt övergår i sin motsats. Barnen upplever föräldrar som aldrig har tid, som inte kan vila eller improvisera.

Enförälderfamiljer

I spåren av skilsmässor och separationer ökar också antalet familjer med ensamstående mödrar. Andelen familjer med ensamstående fäder ökar också, men denna familjeform är fortfarande relativt ovanlig.

Tillvaron som ensamstående förälder med barn är för de flesta temporär. När en ny partner kommer in i bilden uppstår en s.k. ombildad familj, även kallad styvfamilj. Många uppfattar en ombildad familj som en vanlig kärnfamilj. Det finns dock anledning att anta att skillnaderna mot en vanlig kärnfamilj är omfattande. Det blir allt vanligare att fränskilda föräldrar försöker upprätthålla föräldraskapet och att den förälder som inte bor tillsammans med barnet försöker hålla regelbunden kontakt. I ombildade familjer är det främst fråga om att en ny parrelation har bildats men inte en ny föräldrelation. Den nya partnern tar vanligtvis inte gärna på sig en aktiv föräldraroll. Ur ett föräldra-barnperspektiv är kanske därför skillnaderna mellan familjer med ensamstående föräldrar och barn och ombildade familjer inte så stora. Det bör dock understrykas att forskningen om ombildade familjer och om familjer med ensamstående föräldrar är sparsam och att våra kunskaper om dessa familjeformer grundar sig på begränsad information.

Gruppen ensamstående föräldrar med barn är en heterogen grupp. Skälen till att en familj kommer att bestå av en ensamstående förälder med barn kan vara olika. I Sverige och i de flesta andra länder är skilsmässa och separation den vanligaste orsaken. I sydeuropeiska länder är orsaken vanligtvis att den ene föräldern har dött. Ogifta mödrar med barn är i de flesta länder en liten, men växande grupp. Det är relativt ovanligt att kvinnor väljer att skaffa barn utan att ha en far till barnet. I Sverige är numer nästan 50 procent av barnen utomäktenskapliga. De flesta av dem har samboende föräldrar och betraktas som vanliga kärnfamiljer både i lagstiftning och statistik.

Hur livet i enförälderfamiljer gestaltas beror således på en mängd faktorer, som sammanhänger med hur familjeformen har uppstått, och med de yttre villkoren som dessa föräldrar och barn lever under – ekonomi, arbetsförhållanden, sociala kontakter, diskriminering, yttre hot, etc. Det sammanhänger också med vilka strategier för att hantera vardagen som de ensamstående och deras barn väljer.

Internationellt utgör ensamstående mödrar med barn ett växande problem, särskilt beroende på deras ekonomiska villkor. Fattigdomen bland barn ökar bl.a. beroende på att fler lever med ensamstående mödrar. Det bör poängteras att ensamstående fäder med barn betydligt mer sällan lever i fattigdom ("Lone parent families", 1990).

Fattigdom och ekonomiska problem bland ensamstående mödrar med barn sammanhänger med flera faktorer. I den utsträckning som ensamstående mödrar har jobb är dessa oftast lågt betalda arbeten. Det sammanhänger i sin tur med om arbetet är på deltid, med kvinnans kvalifikation och med att kvinnolöner är låga. Många är helt eller delvis beroende av socialbidrag.

I Sverige har barn till ensamstående föräldrar haft förtur till barnomsorg i de flesta kommuner. Denna princip har etablerats dels med syfte att underlätta för den ensamma föräldern att kunna försörja sin familj med egna inkomster, dels för att ge barn till ensamstående möjlighet till den stimulans som daghemsvistelse kan erbjuda. Avgifterna för barnomsorgen har för ensamstående lagts på en låg nivå. Detta har inneburit att kategorin ensamstående föräldrar med barn i Sverige är självförsörjande med eget arbete, om än i många fall på marginalen.

Införandet av bidragsförskott har inneburit att de ekonomiska villkoren för ensamstående kvinnor med barn är bättre i Sverige än de är i andra länder. I sin konstruktion är bidragsförskott utformat i relation till föräldrarnas skyldighet att försörja sina barn och inte direkt som en rätt till försörjning hos barnen. Bidragsförskott innebär att staten garanterar ett minimibelopp till barnens försörjning. Försäkringskassan betalar ut ett visst underhållsbidrag för barnen och kräver sedan återbetalning av den förälder som skall betala detta underhållsbidrag, om sådan person finns. Härigenom slipper den som har vårdnaden om barnen att vara beroende av sin f.d. partner som kanske inte regelbundet vill eller kan betala den summa det gäller. I stället upprättas en ekonomisk relation mellan kommunen och den som skall betala vårdnadsbidrag. Endast ett fåtal länder har infört liknande system. Jämfört med situationen för enförälderfamiljer och deras barn i andra länder har politiken verkat för att underlätta situationen för denna familjeform i Sverige.

Livet som ensamstående förälder med barn är ansträngande. Det är ett stort ansvar att bära själv och många ensamma föräldrar känner det tungt att inte kunna dela ansvaret för barnen med någon som känner barnen väl (Bak, 1992; Lassbo, 1992). Många föräldrar tycker att de lever under ständig tidspress och känner att de varken hinner med sig själva eller barnen så som de skulle vilja. De flesta ensamma mödrar har en ansträngd ekonomisk situation och har svårt för att få pengarna att räcka till. Många känner sig socialt utsatta och förlorar självförtroendet (Monk, 1992; Lassbo, 1992).

Några siffror kan illustrera situationen: Ensamförälderutredningen 1983 kunde på basis av statistisk information från sjuttioalet konstatera att ensamma mödrar är en grupp som balanserar på välfärdssamhällets marginaler, både i ekonomiskt och i socialt avseende (Ensamföräldrarna och deras barn). Senare statistik visar att förhållandena är mycket lika under senare delen av åttiotalet. Dubbelt så många barn i åldern 0–6 år lever under fattigdomsstrecket i jämförelse med barn till samboende – 14 procent mot knappt 7 procent. Nästan 35 procent av barn till ensamstående lever i en familjesituation där det saknas kon-

tantmarginaler i jämförelse med 15 procent av barnen i samboendefamiljer.

Boendeförållanden skiljer sig markant. Så många som 64 procent av barn till ensamstående bor i flerfamiljshus, vilket kan jämföras med 19 procent av barn i parfamiljer. Ca 1/3 av förskolebarnen med ensam förälder har en mamma som heltidsarbetar mot 23 procent av barn till samboende. Ensamstående mödrar till drygt hälften av skolbarnen arbetar heltid, jämfört med en tredjedel av de mammor som lever i parfamiljer. (Barns levnadsvillkor (1989). Betydligt fler ensamstående mödrar med barn uppger sig vara trötta - 45 procent i jämförelse med 29 procent av samboende med barn. Drygt hälften av dem uppgav sig vara rökare mot 23 procent av de samboende med barn ("Ojämlikheten i Sverige").

Det finns anledning att oro sig för med vilken trygghet som barn och deras mödrar lever i vardagslivet nu och i framtiden. I den nyligen utkomna rapporten från ULF-undersökningarna om Offer för våld- och egendomsbrott kan man läsa att de ensamma mödrarna är den mest utsatta gruppen vid sidan om de unga pojkarna ("Offer för våld- och egendomsbrott" 1992).

Andelen som varit utsatta för våld och hot om våld var 10 procent av ensamstående med barn. Av ensamstående småbarnsföräldrar (90 procent kvinnor) var det hela 15 procent. För samboende med barn var det 4 procent. De flesta hotas i sin bostad.

Av ensamstående kvinnor med barn har 35 procent varit utsatta för stöld eller skadegörelse mot 26 procent av samboende med barn. Det är den grupp som har högst andel i hela den undersökta populationen.

Betydligt fler ensamstående med barn oroar sig för ekonomin och för sina barn och för sin hälsa (mellan 55–60 procent) jämfört med samboende med barn (mellan 26–33 procent). De ensamstående med barn har också i högre utsträckning varit utsatta för olycksfall i arbetet.

En jämförelse med data insamlade under en tidigare period visar att siffrorna har förhållit sig relativt stabila över tid. Det har varken blivit bättre eller sämre.

Dessa siffror visar i all sin torrhet att många av de ensamma mödrarna och deras barn lever i en stressad och otrygg vardagssituation. Den ekonomiska stressen ökar för kvinnorna och deras barn i dag, på grund av förändringar i de ekonomiska villkoren och i den sociala infrastrukturen: arbetslöshet, ökade boendekostnader, hot om ökade kostnader för boende, barnomsorg, mm.

Forskning om ensamföräldrars livsformer visar att det finns andra bilder av hur livet som ensam förälder kan gestalta sig. Det samman-

hänger med vilken anpassningsstrategi som de ensamstående väljer. En viktig utgångspunkt är hur föräldern definierar sin situation, som tillfällig eller som varaktig. De som inte vill acceptera sin tillvaro som ensamstående, har svårt för att slå sig till ro och starta ett nytt liv med nya sociala kontakter. Livet blir som att leva i en stabil tillfällighet. De som accepterar sin situation och ser sig som självständiga och självförsörjande har större förutsättningar för att kunna bygga upp ett eget liv. Det innebär t.ex. att satsa på en utbildning och ett yrke, att bygga upp ett stabilt socialt nätverk och att utveckla egna intressen (Moxnes, 1992; Bastard & Cardia-Vonèche, 1990).

Ensamstående föräldrar är särskilt beroende av att ha sociala kontakter. Många förlorar viktiga sådana i samband med skilsmässa. Forskning om familjers sociala nätverk visar att ensamstående med barn hade färre kontakter än par, men de kontakter som de hade var mer mångdimensionella och intensivare (Cochran & Gunnarsson m.fl. (red), 1990; Meyer & Schulze, 1989). Tillgång till ett fungerande socialt nätverk är en viktig faktor när det gäller den ensamståendes beslut att stabilisera sin tillvaro som enförälderfamilj (Lassbo, 1992; Moxnes, 1992; Bastard & Cardia-Vonèche, 1992).

Det finns data som tyder på att barn i enförälderfamiljer blir självständiga och att relationen mellan den vuxne och barnen blir mer jämlik. Barn och föräldrar delar mer på hushållsarbetet och barnen måste tidigt lära sig att ta ansvar för hushållets skötsel. De känslomässiga relationerna mellan föräldrar och barn tenderar att bli mer intensiva (Lassbo, 1992). Det finns en risk för att detta skapar ett för stort beroende mellan föräldrar och barn som kan utvecklas till osjälvständighet på sikt. Huruvida denna situation är vanligare i enförälderfamiljer är dock osäkert.

Att leva i i tvåförsörjarfamilj

Livsformer och vardagsliv

Förhållandet mellan arbete och familjeliv uppfattas på olika sätt av kvinnor och män som lever i olika livsformer. Begreppet livsform syftar på analyser av hur män och kvinnor organiserar sitt vardagsliv i familj och närsamhälle med utgångspunkt från den roll som arbete och försörjning har för detta.

Ett teoretiskt närmande till förhållandet mellan familj och klass har gjorts utifrån ett etnologiskt livsformsperspektiv (Höjrup, 1983; Björnberg & Bäck-Wiklund 1990). Enligt detta perspektiv utformar familjer sitt sätt att leva med utgångspunkt i de sätt som de försörjer sig på. Teorin innebär att försörjningen genererar både praktiska lösningar och sätt att tolka tillvaron i termer av värderingar och föreställningar om vad som är rätt och rimligt.

Som illustration till hur de teoretiska grundresonemangen ser ut kan tre livsformer urskiljas (i praktiken kan många fler urskiljas), nämligen Egenföretagarens livsform, Arbetarens livsform samt Karriärlivsformen.

För en egenföretagare, som har enskild firma eller fåmansbolag gäller ofta att firmans juridiska och ekonomiska konstruktion är sådan att hushållets och firmans ekonomi sammanfaller. Det betyder att ägaren är personligt ansvarig för firmans skulder. Han/hon, både arbetar och kontrollerar arbetet själv, d.v.s. han/hon är både chef och arbetare. Det är i alla dessa fall diffusa gränser mellan företag och hushåll vad gäller ekonomi och arbete. Egenföretagaren har inga fasta arbetstider och arbetsliv och familjeliv blir sammanflätade med varandra.

De existensiella villkoren för en anställd arbetare eller tjänsteman har att göra med uppdelningen mellan tid som säljs för lön och tid för eget eller familjens ändamål. Både lönearbete och hushållsarbete producerar värde, men den centrala skillnaden ligger i tid som kontrolleras av andra resp "fri" tid. Belöningen för den sålda tiden är pengar och ofta social gemenskap med arbetskamraterna, men knappast mycket mer. Mer arbete ger mer pengar. Arbetaren har generellt sett ganska begränsade möjligheter att kontrollera arbetets innehåll och villkor. Han/hon tar order. Som kontrast kontrolleras den fria tiden av

den arbetande själv. Den fria tiden kan nyttjas till individuell personlighetsutveckling. För kvinnor innebär fritid ofta hushållsarbete, vilket ofta har en tvingande karaktär – det måste göras – och det kan därför inte betraktas som fri tid i bemärkelsen att tiden kontrolleras av den som gör arbetet.

Tjänstemän/kvinnor som är i karriären har andra existensvillkor. De är också lönearbetare och säljer sin tid, men de har större kontroll över sitt arbete. Personer i karriären skall hantera uppgifter som rör företagets ledning och drift. Det innebär t.ex. att hyra arbetskraft, leda och fördela arbete, utveckla och effektivisera rutiner och produkter, sälja varor och skydda kapitalet och medverka till att öka vinsten.

Det kvalificerade arbete som behövs för dessa typer av arbetsuppgifter har ett mer komplext belöningsystem – pengar, möjligheter till befördran, statussymboler och ”fringe benefits” av olika slag. Belöningsystemet syftar till att ge bättre arbetsinsatser bl.a. genom att uppmuntra kvalifikation och skicklighet, lämplighet och lojalitet. Befördran och ökad kompetens är fundamentala som existensiella villkor i karriärarbeten. De markerar skiljelinjen mellan lönearbetaren och tjänstemannen i karriären. För den senare leder det till att han/hon identifierar sig med företaget. Uppfattningen av tid som arbetstid resp. fri tid blir mindre skarp. För karriärpersonen är lönearbetet ett kvalificerat åtagande som också involverar andra medlemmar i familjen via de statussymboler som följer med arbetet.

För alla människor är arbetet en viktig källa för den sociala identifikationen. Arbetet får olika innebörd för arbetaren, karriärpersonen och egenföretagaren. För arbetaren är arbetet främst ett medel att försörja sig. För karriärpersonen har arbetet en känslomässig och personlig innebörd. Tjänstemannen i karriären säljer inte bara sin arbetskraft utan ger också mycket av sin person och sitt engagemang. För egenföretagaren smälter arbete och hushåll samman ekonomiskt och socialt. Det finns ingen klar distinktion mellan familjetid och arbetstid och det är en självklarhet att alla familjemedlemmar på något sätt dras in i arbetet.

Jämförelsen mellan livsformerna visar på olikheter dels i i förhållningssätt till barn och familjeliv, dels i hur man orienterar sig mot det omgivande samhället. Störst skillnader råder mellan arbetarfamiljer och småföretagarfamiljer å ena sidan och karriärfamiljer å andra sidan. Arbetarfamiljer och småföretagarfamiljer har ett mer aktivt och familjeorienterat socialt nätverk. De ekonomiska utbytena inom nätverken är omfattande. Vidare finns det en relativt hög beredskap för gemensamma åtaganden inom föreningsliv. Bland småföretagarfamiljer är barnen mer integrerade i föräldrarnas umgänge i jämförelse med

hur det är i andra livsformer och det finns ett mer omhändertagande förhållningssätt. Arbetsfördelningen mellan män och kvinnor är i hög grad uppdelad och traditionell i båda typer av familje (Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990).

Familjer som präglas av karriärlivsformen har mer utspridda sociala nätverk, d.v.s. de är mindre knutna till familj/släkt och närsamhälle. Inom livsformen är benägenheten att köpa tjänster antingen privat eller genom att utnyttja den offentliga sektorns utbud större. Barnen uppmuntras till högre grad av självständighet samtidigt som föräldrarna är benägna att styra deras aktiviteter mer aktivt (Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990. Jfr också Bäck-Wiklund & Lindfors, 1991; Holter & Ve Henriksen m.fl., 1975).

Bland arbetarfamiljer finns en strävan mot att finna lösningar i vardagslivet genom släkt och sociala nätverk, t.ex. när det gäller barnomsorg. Det är främst i arbetarfamiljer som man löser denna inom familjen, t.ex. genom att makarna arbetar på olika arbetstider. Detta är också en lösning som i stor utsträckning tillämpas i familjer där den ene eller båda makarna egenföretagare. Arbetarfamiljer utnyttjar i mindre utsträckning än familjer i medelklassen den offentliga barnomsorgen. Orsakerna till detta kan ses som en kombinerad effekt av valmöjligheter och önskemål. Det är vanligare att arbetstider och öppethållande i barnomsorgen inte stämmer överens (Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990; Friberg, 1990; Liljeström, 1992). Dessutom är det fler som önskar lösa barnomsorgen informellt (Broberg & Hwang, 1992; Kugelberg 1987).

En väsentlig skiljelinje mellan familjer, som lever i arbetarlivsformer och familjer, som lever i karriärlivsformer gäller tillgång till alternativ och valmöjligheter. Familjer med någon försörjare i karriären är ofta geografiskt rörliga vilket innebär att de ofta bosätter sig där de oftast saknar tillgång till informella lokala resurser, eftersom dessa finns inom de sociala nätverken, särskilt släkten. De utvecklar därför livsformer som innebär att de kan köpa tjänster eller teknisk utrustning med vars hjälp tillvaron kan rationaliseras. Bland arbetarfamiljer är man mer beroende av att mobilisera de resurser som ligger i eget arbete. Den arbetsfria tiden är den största resursen vid sidan om lokal kunskap och hjälpande vänner och släktingar. Härigenom skapas successivt olika konsumtions- och tidsanvändningsmönster (Jfr Nyberg, 1989; Friberg, 1990; Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990). Beroende på vilka resurser egenföretagarna förfogar över liknar de antingen arbetarfamiljerna eller de mer resursstarka familjerna i karriärlivsformen.

Bland arbetarfamiljer finns det också geografiskt rörliga individer och familjer. Dessa familjer blir, liksom karriärfamiljer, också mer be-

roende av servicesamhällets resurser. De arbetarfamiljer som under sextio- och sjuttiotalen flyttade in till tätorterna blev isolerade och utvecklade endast långsamt nya sociala nätverk. För dessa familjer var det nödvändigt att lita till de tjänster som producerades offentligt till överkomliga priser, d.v.s. huvudsakligen över skattsedeln. Möjligheten att köpa privata tjänster var ytterst begränsad. (Björnberg m.fl. 1981; Björnberg & Bäck Wiklund 1990).

Geografisk rörlighet och tillgång till valmöjligheter/resurser är således den avgörande faktorn bakom utvecklingen av olika livsformer. I den utsträckning som lokala resurser finns som alternativ kommer dessa att utnyttjas.

För förvärvsarbetande mödrar i olika livsformer framstår familjen som kvinnornas främsta mål och familjen är basen för deras identifikation. För dessa kvinnor är också arbetet en betydelsefull källa till identifikation, framför allt för känslan av självständighet. En jämförelse mellan unga mödrar på åttiotalet med unga mödrar på sextiotalet visar t.ex. att andelen på 80-talet som kunde tänka sig att stanna hemma några år med små barn har sjunkit kraftigt. Särskilt högutbildade kvinnor med arbeten, som ger möjligheter till karriär, har en stark identifikation med sitt arbete och har lägre benägenhet att göra längre avbrott i sin yrkesverksamhet (Lundén Jacoby & Näsman 1987; Hoem, 1989).

I en undersökning av svenska tonårsflickors syn på sin framtid kom detta tydligt till uttryck (Cwejman & Fürst, 1990). Flickorna i denna undersökning tillhörde medelklassen. För dem var det självklart att de ville satsa på både yrke och moderskap. Särskilt artikulera de var de flickor vars mödrar hade varit hemmafruar. De tyckte att hemmafruns tillvaro var trist, isolerad och osjälvständig. De var medvetna om att ekonomin och levnadsstandarden blir betydligt lägre i en familj med en försörjare och detta ville de undvika. Fadernskapet uppfattas av flickorna som villkorligt. Män väljer inte skaffa barn i samma bemärkelse som kvinnor. Mäns yrken uppfattas inte som lika lätta att kombinera med omsorg om barn. Därför väljer flickorna yrkesområden karriärambitioner som de anser kan anpassas till ansvar för barn och familj.

Moderskap uppfattades av flickorna som något som de väljer själva. Det är de som väljer och det fria valet medför också ansvar och gör att moderskapet uppfattas som ovillkorligt för kvinnan. Hon väljer och hon får ta konsekvenserna. Man blir inte med barn utan man väljer att bli med barn. Därför är valet av tidpunkt också viktigt. Det måste skjutas upp så att det inte kolliderar med andra planer. Flickorna ville utvecklas till självständiga individer. De ville skjuta upp moderskap och familjebildning till dess att de hade provat många olika saker i li-

vet - resa, utbildning, finna sig själv. De såg på moderskapet som ett av de viktigaste leden i ett individuellt självförverkligande. Men de vill välja ett moderskap på sina villkor och de vill inte bli som män.

Skillnaderna mellan kvinnor, som lever i olika livsformer, gäller således inte i första hand deras engagemang i hem och familj, utan det sätt på vilket de prioriterar och hittar lösningar på vardagens problem och i hur stor plats förvärvsarbetet får ta (jfr även Holter mfl. 1975; Liljeström, Fürst & Svensson, 1976; Liljeström, 1981; Rahbek, 1987; Lundén Jacoby & Näsman, 1987; Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990; Friberg, 1990; Rosengren, 1991). Arbetarkvinnor arbetar främst för att tjäna pengar. Samtidigt menar de att arbetet ger social gemenskap och en ökad självständighet. Hem och barn är dock det viktigaste. Många arbetarkvinnor föredrar att jobba deltid för att utveckla en identitet som husmor vid sidan om den identitet som arbetet ger. Särskilt viktigt är det att finnas till hands för barnen. För kvinnor i karriäryrken har arbetet en stor betydelse för möjligheten att förverkliga sig själv. Arbetet får ta stor plats i vardagen – de arbetar heltid och arbetar ofta över. Ofta är dessa kvinnor aktiva på sin fritid också, liksom barnen och familjen i övrigt. Detta ställer krav på tidsplanering och hårda prioriteringar. De prioriterar ned hushållsarbete eller betalar andra för att det blir gjort, de sover mindre och har mindre tid för sig själva (Friberg, 1990).

Kvinnor som har egna företag är en mer heterogen grupp. De har liksom män med egna företag, en stark känsla för sitt arbete. En del kvinnliga företagare är mer lika kvinnor med lönearbetets livsform och har valt att ha eget företag för att kunna styra sin tid i mötet mellan arbete och familj. Andra är som kvinnor i karriärlivsformen och har valt att ha eget företag därför att de härigenom kan utveckla sitt yrkeskunnande (Sundin & Holmquist 1990).

Hushållsarbetets förändring

En av kvinnoforskningens bidrag under de senaste decennierna är att den har tydliggjort innebörden, särskilt för kvinnor, av att kvinnor och män inte lever samma liv i familjer och inte har samma syn på familjen. Detta kan i dagens debatt te sig som en självklarhet, särskilt med hänsyn till de ständigt upprepade siffrorna om den ojämlika arbetsfördelningen mellan könen och den därmed sammanhängande ojämlikheten vad avser ackumulerat kapital av yrkeskompetens, ekonomiska och politiska resurser. Påståendet ter sig emellertid mindre självklart med återblick på synen på familjen i familjepolitik, ideologi

och forskning. I dessa diskurser framställs oftast familjen som en enhet med gemensamma mål och gemensamma intressen.

Den tid som totalt ägnas hushålls- och underhållsarbete av gifta och samboende mödrar med barn var 40 timmar per vecka på 80-talet.. Männerna lade ner halva denna tid (Kvinno- och mansvärlden 1986).

I hushåll där både mannen och kvinnan arbetar heltid och har barn i åldern 0-18 år använder kvinnan i genomsnitt 15 veckotimmar mer än mannen på hemarbete. Dessa kvinnor har i genomsnitt 74 timmars arbetsvecka (varav 32 timmar hemarbete) och männen har 65 timmar (varav 17 timmar hemarbete). I familjer där kvinnan arbetar deltid och barnen är mellan 0 och 18 år arbetar kvinnan 60 timmar per vecka och mannen 58 timmar. Hon använder 38 timmar på hemarbete och han ca 20 (Kvinno- och mansvärlden 1986).

Anita Nyberg har studerat hur hushållsteknikens framväxt sedan 30-talet har påverkat arbetstiden i hushåll för gifta kvinnor respektive deras tid för förvärvsarbete. Hon har konstaterat att tekniken visserligen har förenklats och underlättat enskilda arbetsmoment men att samtidigt också anspråksnivån för konsumtion av både hushållsproducerade och köpta varor och tjänster har höjts. Med ökad eller ändrad konsumtion av varor och tjänster tillkommer nya arbetsmoment, t.ex. att lämna och hämta barn på daghem och att köra egna och andras barn till fritidsaktiviteter.

Tvättmaskinen underlättar arbetet med tvätten men den tid som ägnas tvätt har ökat därför att vi tvättar oftare och därför att vi har fler kläder. Städning är det enda arbetsmoment som har sjunkit kraftigt, - 7,2 timmar per vecka mellan 30-talet och 80-talet. En jämförelse mellan jordbrukarhustrur 1938 och storstadshustrur 1982/83 visar att den tid som ägnas inköp har ökat med 5,4 timmar. Tid för arbete barn har också ökat.

Nybergs studier visar att den sammantagna tiden som ägnas momenten matlagning, disk, städning, tvätt, sömnad och inköp har minskat med 9 timmar per vecka i storstadshushåll och i hushåll med hemarbetande. Det är framförallt tid för städning som har minskat i hushållen (7-8 timmar per vecka).

Olika perioder har sin propaganda för hushållsarbete, vilket genererar höjda anspråksnivåer i hushållen. På 30-talet var det hygien, på 50-talet var det sömnad, på 80-talet gäller det barnomsorg. Detta kan också avläsas i den tid som ägnas dessa uppgifter i olika hushållstyper under dessa perioder (Nyberg 1989).

En jämförelse inom gruppen heltidsarbetande, deltidarbetande och hemarbetande gifta kvinnor visar att den tid som ägnas hushållsarbete bland gifta heltidsarbetande inte har minskat alls under 50 år. Hem-

arbetande har minskat sin tid med 9 timmar och deltidsarbetande med 7–8 timmar.

I studien jämförs arbetstiden totalt över tid för kvinnor och män i hushåll där kvinnan är hemarbetande, arbetar deltid resp. heltid. Resultaten visar att den tid som ägnas hushållsarbete totalt är lägre i hushåll där kvinnor är hel- eller deltidsarbetande än i de där de är hemarbetande. Hemarbetande kvinnor ägnade 53,5 timmar åt hushållsarbete 1956. Deltidsarbetande kvinnor ägnade 1956 41,4 timmar åt hushållsarbete och heltidsarbetande 24,4 timmar. Heltid innebar på denna tid 48 timmars arbetsvecka. 1982/83 ägnade heltidsarbetande kvinnor 31 timmar åt hushållsarbete och de deltidsarbetande 43,3 timmar. De heltidsarbetande kvinnorna har således ökat på sitt hushållsarbete med 6,6 timmar. Männen gjorde drygt 5 timmar mer i början på 80-talet i jämförelse med mitten på 50-talet. I hushåll med två heltidsarbetande har således den totala tid som ägnas hushållsarbete ökat med nästan 12 timmar (Nyberg, 1989).

En jämförelse mellan könen visar att män 1956 ägnade mellan 5- och 6 timmar åt hushållsarbete. I början på 80-talet hade denna tid ökat till 11,5 timmar. I de siffror som Nyberg redovisar vid jämförelsen mellan kvinnor och män ingår inte underhållsarbete. Detta gör att redovisningen av mäns del i hemarbetet blir missvisande eftersom män i början på 80-talet ägnade drygt 8 timmar i veckan åt sådant arbete och kvinnorna drygt 1 timma ("Kvinno- och mansvärlden" 1986).

Vilka slutsatser kan man dra av dessa resultat? Resultaten visar att man inte kan betrakta hushållsarbete enbart som tekniskt-rationella arbetsmoment. Hushållstekniken har inneburit att tidsåtgången för enskilda arbetsmoment har kunnat minskas. Samtidigt har den tid som läggs på arbete i hushållen i många fall ökat. Det är således inga enkla samband mellan teknik och arbetsmängd.

Hushållsarbete, liksom förvärvsarbete, bildar en bas för identitet och självuppfattning. Det är ett uttryck för en social relation mellan kvinnor och män. Trots att de flesta män och kvinnor bekänner sig till en offentlig moral om att det bör råda jämställdhet mellan könen i familj och arbetsliv, är arbetstiden och ansvaret för hushållsarbete långt ifrån lika fördelat. Hushållsarbete har en symbolisk betydelse när det gäller att bekräfta relationen mellan maskulinitet och femininitet. Det uttrycker maktrelationer mellan könen. Många trodde att hushållsteknologins utveckling skulle bidra till en jämnare arbetsfördelning mellan könen, genom att arbetsmoment gjordes lättare och kunde utföras snabbare. Så har inte skett, vilket beror på att utvecklingen av hushållsteknologin har bekräftat arbetets symboliska betydelse för relationen mellan könen. I en amerikansk studie visas t.ex. hur introduk-

tionen av ny hushållsteknologi har skett med en marknadsföring som riktat sig främst till kvinnor och argumenterat för att förvärvsarbete och hushållsarbete kan förenas utan att ge avkall på kvaliteten, som till och med kan höjas (Schwarz-Cowan, 1989). Detta kallas könsmärkning och utvecklas av Gunnel Forsberg i denna bok.

Hur man gör upp om arbetet hemma

Den ojämlika arbetsfördelningen mellan könen är könsforskningens huvudtema och olika typer av förklaringar har lanserats för att förstå det sega motståndet mot förändringar. En typ av förklaringar går ut på att förhandlingsspelet är underkastade sociala normer som är förankrade i strukturella förutsättningar. Förhandlingar mellan parterna inom familjen om hur vardagslivet skall organiseras bedrivs utifrån olika premisser för män och kvinnor. Premisserna har dels att göra med olika maktpositioner som beror på mäns och kvinnors ställning i samhället och i äktenskapet. En annan premis ligger i det förhållandet att män och kvinnor har olika rationalitet och olika syn på sin roll i det gemensamma familjeprojektet.

Kvinnor utgår i sina handlingar från en ansvarsrationalitet, medan män i större utsträckning utgår från en teknisk rationalitet. Ansvarsrationalitet är grundad i det förhållandet att kvinnor tidigt i livet får lära sig att de skall ta hand om andra, att de skall vara relationsorienterade och se till andras behov. Ansvarsrationaliteten innebär att handlingar ses i relation till vilka konsekvenser de får för andra. De andras premisser skall tas i beaktande och kvinnorna förväntas täcka behov utifrån dessa. En medmänniska får inte reduceras till ett medel (Sørensen, 1982).

Teknisk rationalitet är mer kopplad till ett mål-medel tänkande. Ansvaret är begränsat i tid och rum. Teknisk rationalitet är förankrat i ett utbytesteoretiskt tänkande. För män är principfastheten dygd och det är viktigt för män att kunna undertrycka egna och andras behov i strävan mot att uppnå specifika mål (Ve, 1992).

Kvinnorna har huvudansvaret för barn och hushåll, och de påtar sig att tillgodose andras behov. Om kvinnor frånsäger sig ansvaret åsamlar hon andra skada och sig själv skuld. Därför är detta ansvar en "börda". Kvinnor står relativt maktlösa gentemot detta ansvar eftersom de i ringa utsträckning har kontroll över betingelserna för det (Haavind, 1982). Med uttrycket 'Kvinnors börda' ges ytterligare innehåll åt ansvarsrationaliteten, nämligen att se den i relation till makt och avsaknaden av makt i familj och samhälle.

Kristin Tornes lägger till ytterligare en aspekt som gäller skillnader mellan kvinnor och män vad gäller tid. Hon menar att kvinnors förhållande till tid är uppgiftsorienterat. Kvinnors arbete eller uppgifter är i stor utsträckning orienterat mot att täcka andras behov. Det betyder att kvinnors tid blir en nödvändig förutsättning för andras nyttjande av sin tid. Att vara uppgiftsorienterad innebär enligt Tornes att kvinnor inriktar sig på att göra flera saker samtidigt och att vara beredda på att bli avbruten samt att vara beredda på att finnas till hands. Män är i sin tidsorientering mer inriktade på att göra en sak i sänder och att det får ta den tid som krävs (Tornes 1983). Att hantera tiden, att planera och samordna familjemedlemmarnas projekt blir i huvudsak kvinnors problem (Friberg, 1991; Björnberg 1992).

Det moderna äktenskapet kan sägas bygga på en gåvoetik snarare än en pliktetik. Med detta menas att relationerna inom äktenskapet förutsätter frivillighet och individuellt ansvar till skillnad från pliktetiken som innebär att relationerna bygger på bestämda plikter och åtaganden för maken respektive maken. Gåvoetik står mer i överensstämmelse med kvinnors ansvarsrationalitet än med mäns tekniska rationalitet.

Enligt Haavind har kvinnor valt att bekämpa sitt underläge genom att utvidga sina egna valmöjligheter, d.v.s. att skaffa sig kontroll över sitt eget liv. Det har i praktiken inneburit att kvinnorna bestämmer själva hur de skall inrätta sig efter andra. Misslyckanden ses som personliga eftersom valet var personligt. Kvinnor gör sig själva ansvariga för hur de utnyttjar sina möjligheter. En kvinna ser som sin uppgift att göra så gott hon kan av de möjligheter som hon egentligen har mycket liten kontroll över (Haavind, 1987).

Hanne Haavind menar att undertryckandet av kvinnor har ändrat inriktning eller form. När kvinnor har inrättat sig så att de lever mer ansvarsfullt och självständigt gentemot sig själva har män kunnat utnyttja detta så att de i större utsträckning kan befria sig från ekonomiskt och känslomässigt ansvar. När män påtar sig ett sådant ansvar upplever de att de aktivt ger något som de skall ha utbyte av. Kvinnor utvecklar sin ansvarsrationalitet, medan männen utvecklar sin tekniska rationalitet (Haavind 1987).

När kvinnan ålägger sig ansvaret att se till att alla i familjen (särskilt barnen) har det bra kan hon riskera att hamna i en kravspiral. Hon blir mottaglig för de omgivande krafter som medverkar till att driva upp kraven på vad den goda modern skall göra. I TV visas glänsande ytor i kök och badrum som både eftersträvansvärt och möjligt, visserligen med hjälp av något effektivt rengöringsmedel. I tidningar, TV, radio presenteras nya kunskaper om barnens behov, måsten för deras

positiva utveckling. De kriterier kvinnan sätter upp för vad som är bra kan i princip vara oändliga och inte nödvändigtvis relaterade till hur övriga familjemedlemmar värderar sin situation. I den utsträckning som kvinnor införlivar de upptrissade förväntningarna ökar de också på sin skuld.

I en studie av hur familjer förändras över tid har Kari Moxnes visat hur ett antal män och kvinnor byggt upp sitt samliv utifrån förhandlingar om deras gemensamma familjeprojekt. Hon visar att män och kvinnor redan från början av parbildningen hade olika föreställningar om äktenskap och familj. Kvinnorna hade ganska klart för sig att äktenskap och familjeliv skulle innebära en radikal ändring av deras liv. Männerna var inte medvetna om att hushåll och barn tog så mycket tid. De var inställda på att fortsätta tillvaron som förut och menade att jämlikhet betydde att var och en kunde göra som den ville. När de insisterade på att fortsätta som förut gjorde de det omöjligt för kvinnan att välja på samma sätt.

I förhandlingarna om hur de skulle prioritera mellan försörjning, utbildning och hemarbete blev resultatet alltid att kvinnorna kom att ägna mest tid åt barn och hushåll. Männerna uppfattade det så att kvinnorna själva hade valt utifrån egna önskemål. Men ur kvinnornas perspektiv var det ett reducerat val. Av hänsyn till gemenskap och barn måste de välja att stanna hemma eller arbeta deltid.

Ett undantag från denna regel gällde kvinnor med hög utbildning och bra arbete – karriärkvinnor eller kvinnor som hade lika hög status i yrkesliv och utbildning som sina män. I dessa fall var det svårare att finna argument för att prioritera mannens önskemål. Oftast blir resultatet av förhandlingarna ändå att mannens önskemål kommer först, utan att han egentligen bestämmer att det skall vara så. I förhandlingarna vädjar han till hennes ansvarsrationalitet och argumenterar för det ekonomiskt rationella att han först satsar på sin karriär. Om de båda samtidigt skulle satsa lika mycket på jobb och karriär skulle det gå ut över deras gemenskap, barn, familj och yrke, menar han och hon håller vanligtvis med om detta (Moxnes, 1990).

Äktenskapet regleras av vad Haavind kallar ”det osynliga äktenskapskontraktet” och som utgår från att kvinnor och män har motsatta utgångspunkter för livet i parförhållande och familj. För de flesta kvinnor är familj, make och barn ett mål som överordnas alla andra mål. För mannen är det ett av flera intressen och det har inte alltid högsta prioritet. Förhandlingarna mellan makarna handlar om hur högt på prioriteringslistan som han vill placera äktenskap och familj. I Moxnes studie var de flesta makarna dock inte medvetna om hur olika de egentligen såg på äktenskap och familj. Förhandlingar hade ägt

rum i de fall där kvinnorna förväntade sig att han skulle prioritera äktenskap och familj lika högt som hon.

Kari Moxnes refererar till tre ideologiska dimensioner som utgjorde utgångspunkter i hur parterna resonerade kring arbetsfördelning: Den första var synen på i vilken utsträckning män och kvinnor har lika värde som individer. Den andra var hur makarna uppfattade sig som par. Denna dimension handlar om att individerna, i den ena extremen, menar att paret skall betyda allt och att de alltid presenterar sig utåt som en enhet där kvinnan är ett bihang till mannen. I den andra extremen kan paret framstå som två självständiga individer som av och till uppträder som ett par. Den tredje dimensionen handlar om hur man uppfattar familjen, vad familjen står för. Här kan tre synsätt urskiljas: Synen att familjen är plikt, synen att familjen är en bytesrelation och synen att familjen är ett gemensamt projekt. Familjen som plikt är ett ideal som implicerar en traditionell arbetsfördelning mellan könen. Den ses som en enhet som är överordnad individernas behov och intressen. Familjen som bytesrelation är en praktisk och rationell syn som förutsätter att parterna har gjort en ganska tydlig arbetsfördelning. I Kari Moxnes studie var det främst unga par som såg på familjen på detta sätt.

Projektperspektivet innebär att familjen betraktas som ett gemensamt projekt som var och en investerar lika mycket av sin tid och sina krafter i och som de ger lika hög prioritet.

Uppgifterna i hushållet har olika symbolisk innebörd för män och för kvinnor utifrån den samhandling och gemenskap som de skapar i äktenskapet. Arbetet i hushållet ingår i ett spel om kärlek, gåvoetik, skuld och återgåldande. Förhandlingar är en fråga om att göra upp om en arbetsfördelning som skall te sig rimlig för parterna, enligt deras syn på kön, parförhållandet och familj. Detta innebär flera problem, bl.a. att makarna inte har samma syn eller att de värderar sina handlingar olika. I ett bytesperspektiv kan det som byts vara kvalitativt olika storheter och det blir därför svårt att värdera insatserna enligt vad som är "rättvist".

I Moxnes studie framkom t.ex. att de män, som inte betraktar hushållsarbete som sitt ansvar och arbetsfält, uppfattar de det som de gör i hushållet som personliga tjänster. Dessa män förväntar sig att de skall bli särskilt rosade för att gå ut med slasken eller köra en tvättmaskin. De förväntar sig också att de skall bli ombedda att göra saker eller att det skall vara uppgjort i förväg – specificerat när och var det skall ske. För kvinnor framstår hushållsarbetet som arbetsuppgifter rätt och slätt och sådant som måste göras. Många kvinnor anser att de framstår som tjatiga om de jämt skall behöva be om hjälp och ha diskus-

sioner om detaljer i arbetets utförande. Sådant sliter och många kvinnor väljer därför att göra arbetet själva under tyst protest (Björnberg & Bäck-Wiklund, 1990; Kauffman, 1992; Moxnes 1990).

I en fransk studie av hur män och kvinnor delar upp hushållsarbetet, främst hantering av hushållets textilier - "linnet"- utvecklas en del resonemang som ger en mer detaljerad illustration av det komplexa förhandlingsspelet i en parrelation. En utgångspunkt för studien var att försöka förstå skillnaden mellan faktisk, ojämlig arbetsfördelning och den ideologiska bekännelse till jämlik arbetsfördelning som makarna gav uttryck för. Författaren ville också studera den process genom vilken parbildningen konstitueras från det att individer lever tillsammans till det att de identifierar sig som ett par med gemensamt projekt (Kauffman 1992).

Av studien framgår att de sammanboende utan större problem lever jämlikt innan de konstitueras som par. Giftermål och barn markerar en tydlig gräns för när individerna upphör att vara egna individer och slukas upp i parförhållandet. Liknande resultat finns i bl.a. Moxnesstudier av familjeförändring (Moxnes 1991).

Både män och kvinnor i Kauffmans studie hade utvecklat ett kapital av kompetens kring hantering av textilier och det gick således inte i princip att skylla på att t.ex. männen hade bristande kompetens och träning i att sortera sin egen och parets smutsvätt, sy i knappar, stryka, vika ihop och lägga in i skåp och lådor. Kompetensen kanske inte var lika stor – i bland kunde han bättre, i bland kunde hon bättre.

Man skulle kunna tro att var och en gjorde det som den var bäst på. Men det visade sig att en strategi i spelet om arbetsfördelningen kunde vara att dölja sin kompetens. Särskilt männen, som snarare undvek att visa upp vad de egentligen kunde. De kunde lätt "glömma" sin förmåga. Det räckte att kvinnan var tillräckligt bra, och efter hand så uppstod vanans makt.

I paret förhandlades sällan öppet och sakligt om vem som skulle göra vad och när. Saker måste göras och blir gjorda. Ett mönster uppstår efter hand som tenderar att frysas i föreställningar om en arbetsfördelning som uppfattas som självklar. Förhandlingarna skedde genom symboliska markeringar och ibland genom uppenbar irritation och öppna gräl. Ofta tyckte han att han borde göra mer, men han var rädd för att göra för mycket och för att bli utnyttjad. Förhandlingen sker dolt därför att parterna inte vill visa öppet att det faktiskt handlar om kalkyler av insatser, kostnader, skuld och gåvor. Ett öppet kalkylerande förhållningssätt står i motsatsställning till det som äktenskapet förväntas vara – ett ömsesidigt givande och tagande i kärlekens namn.

När förhandlingarna görs till öppna spel kommer relationerna mellan makarna mer att liknas vid en marknad där varje enskilt moment i princip kan ges ett pris i form av tid och ansträngning. Parterna skyggar för detta, särskilt i det korta perspektivet. Den första dolda regeln i förhandlingsspelet är "tystnadsregeln", menar Kauffman. (Jämför Harriet Holters beskrivning av offentlig tystnad som en strategi för dold maktutövning).

Kauffman menar att gåvorationalitet och skuldrationalitet är två motsatta "ekonomier" i en äktenskaplig relation. Gåvoekonomin ligger implicit i kärlekens väsen eller logik. Den innebär att parterna utför uppgifter för det gemensamma, utan att kalkylera medvetet med gengåva. Kalkylering av skuld görs för att försvara egna intressen. Skuldkalkylering är, enligt Kauffman, ett annat sätt att hantera det äktenskapliga utbytet – där man öppet försvarar egna intressen och diskuterar dem .

En annan fransk studie visar dock att gåvoetiken i praktiken inte är befriad från föreställningar om motprestationer. Parterna kan i ett längre tidsperspektiv uppfatta sina relationer i termer av gåva – gengåva. Det blir särskilt tydligt i förhandlingar om skilsmässa (Bloch, Buisson, Mermet, 1989).

En amerikansk studie av 50 par i tvåförsörjarfamiljer visar också att spelet mellan makarna cirkulerar kring mer eller mindre öppet uttalade reflexioner kring gåva, skuld och tacksamhet. Den personliga innebörden av arbetet med hushåll och barn varierar för olika individer, men för de flesta innebär arbetet att antingen bli omhändertagen eller av vara den som tar omhand (Hochschild, 1989).

I Hochshilds studie var kvinnornas strategier antingen offensiva eller defensiva. Offensiva strategier gick ut på att aktivt ändra på männen eller att välja män som praktiskt ställde upp, att ställa dem inför ultimatum, eller använda manipulativa tekniker. Defensiva strategier kunde vara att: bli en superkvinna, som gör allt själv (till ett högt pris), att arbeta mindre eller sänka ambitionsnivån vad gäller hushåll, hem, äktenskap och egna behov. En del gav upp och köpte sig fria genom att anställa hembiträden.

Männens strategier var i huvudsak motståndsstrategier. De alternerade mellan perioder av samarbete och av motstånd. Ett sätt var att göra jobb på ett fjärrmat och oengagerat sätt, så att de visade sig villiga men inkompetenta och därmed kunde befrias. Ett annat sätt var att vänta tills de blev ombedda – en strategi som var framgångsrik eftersom de flesta kvinnor inte tycker om att be. En annan strategi var att förneka behovet av att arbete behövde göras, t.ex. skjuta upp det som behöver göras till en annan gång. Att förneka barnens behov och mena

sig vara för självständiga barn var ett annat sätt. Ytterligare ett sätt var att berömma frun för hennes goda insatser, så att hon blev glad och tacksam. Några män menade att deras gåva till frun var att de inte var så patriarkala som de kunde ha varit. Bara genom att ändra sig litet hade de bidragit i gåvoekonomin på ett positivt sätt.

Studien visar att vad förhandlingsspelet ytterst kom att handla om var makt. De flesta män och kvinnor var angelägna om att maktbalansen i deras totala livssituation inte skulle ändras av att mannen delade på "det andra skiftet". T. ex. visade det sig att ingen av de män som tjänade mindre än sina hustrur gjorde något arbete hemma. De män som hade en osäker ställning på sitt jobb, eller hade varit mindre framgångsrika, gjorde mindre hemma. De män som uppfattade sig förlora makt och kontroll över sina fruar balanserade detta med att dra sig undan hemarbetet. De män som hade givit upp föreställningen om att de måste dominera kvinnor delade på skiftet. På motsvarande sätt balanserade kvinnor, om de uppfattade sig bli "mäktigare" än sina män, bl.a. genom att kräva mindre av mannen i det andra skiftet eller att hjälpa honom till en bättre utbildning, om detta var nödvändigt för att stärka hans yrkesroll.

Vardagsstress, gemenskap och självförverkligande

Den amerikanske forskaren D Popenoe menar att familjelivet i Sverige har urholkats av den svenska formen av välfärdsstat, som har medverkat till att individerna har gjorts ekonomiskt oberoende av varandra. Härigenom har känslan för familjesamhörighet tunnats ut och intresset för äktenskap och familjebildning minskat. Han uttrycker farhågor för att föräldrar inte har tillräckligt med tid för sina barn, utan ägnar alltför mycket tid åt eget förvärvsarbete och egna intressen. Motiveringarna för att hålla ihop familjen antas inte vara tillräckligt starka. Den svenska familjen framställer han som den svagaste i hela industrivärlden (Popenoe, 1991).

Det torde vara en öppen empirisk fråga om Popenoes' kritik utgår från en giltig för en beskrivning av modernt svenskt familjeliv. Skilsmässotalen i USA ligger också internationellt sett mycket högt, men här finns knappast någon motsvarighet till den svenska välfärdsstatsmodellen. Detta faktum talar mot tesen att en speciell konstruktion av välfärdsstat skulle generera upplösningstendenser i familjelivet. Det är visserligen så att antalet skilsmässor och separationer har

ökat i Sverige parallellt med kvinnors ökade förvärvsverksamhet. Skilsmässor och separationer är högre i familjer med förvärvsarbetande kvinnor jämfört med familjer där kvinnor valt att vara hemmafruar (Axelsson, 1992) Nordisk skilsmässoforskning visar att konflikter om hem och familjeangelägenheter i hög utsträckning nämns som orsak till skilsmässor av kvinnor. Vidare är det främst kvinnor som tar initiativ till skilsmässa (Koch-Nielsen, 1987).

Samtidigt kan vi konstatera att vi fortfarande har för litet kunskap om skilsmässor och de processer som genererar skilsmässor och separationer. Orsaker till den stegrade skilsmäso- och separationsfrekvensen måste sökas i en mängd faktorer. Bland dessa är det troligt att förändrade relationer mellan könen har en avgörande betydelse. Med ökade möjligheter att välja ett liv efter eget tycke har också kraven på vad en samvaro skall ge ökat. Lagstiftningen har också en viss betydelse i sammanhanget. Svensk statistik visar t.ex. att införandet av en lagstiftning i Sverige som förenklade skilsmässoprocessen ledde till en kraftig stegring i antalet skilsmässor och att antalet sedan dess ligger kvar på en hög nivå.

Kvinnor har lägre psykiskt välbefinnande än män. Det kan bero på att kvinnor i större utsträckning än män bejakar sina stresssymptom i undersökningar där individerna själva skall redovisa sin hälsa. Troligare är dock att kvinnors tyngre ansvar för hem och familj och större arbetsbörda i familjen bidrar till den större psykiska stressen bland kvinnor. En jämförelse över tid mellan kvinnor som börjat förvärvsarbete och kvinnor som förblivit hemmafruar visar emellertid att det snarast är de som förblivit hemmafruar som har högre andel med lägre psykiskt välbefinnande. En tolkning av orsakerna är att de kvinnor som är mindre psykiskt starka väljer att inte förvärvsarbete, d.v.s. en selektionsmekanism (Axelsson, 1992). Kvinnor har i högre utsträckning än män arbeten som kan framkalla psykisk stress, – d.v.s. arbeten med höga arbetskrav och låg grad av kontroll i arbetet. Dessa resultat tyder på att orsaker till stegrad sjuklighet bland kvinnor i stressrelaterade sjukdomar främst bör sökas i deras arbetsvillkor. Män och kvinnor påverkas lika i det psykiska hälsotillståndet av arbetsförhållanden vad avser grad av egen kontroll och stress (Axelsson, 1992).

Det bör också i detta sammanhang påpekas att det förefaller ha skett en ökning i våld och sexuella övergrepp mot kvinnor och barn. Det har också blivit en ökad medvetenhet om problemen genom en att fler fall rapporteras. Vi saknar data som belyser förändringar över tid, men allteftersom mer forskning kommer fram blir omfattningen av problemen mer synliga.

Ingen slipper undan påverkan av arbetet i "det andra skiftet".

Kvinnor påverkas av det mödosamma ansvaret och det praktiska jobbet. Många blir trötta, sjuka och känslomässig utmattade. Männens påverkas på samma sätt om de deltar. Om de inte deltar i arbetet påverkas de indirekt av sina fruar. Både män och kvinnor är inneslutna i en process som går ut på att bearbeta sin könsidentifikation, att ompröva sin bild av sig själv som kvinna och som man i äktenskapet. För båda könen handlar det om att utforma en könsstrategi som står i harmoni med varandras och som skall bringas i någorlunda överensstämmelse med deras officiella ideal. Detta innebär en anpassningsstress i familjelivet och det är därför oundvikligt att det uppstår konflikter och spänningar mellan makarna i de flesta moderna äktenskap. Även om de flesta män officiellt bekänner sig till ett jämlikhetsideal anser många sig vara pressade in i en vardagspraktik som de själva inte har valt eller kan identifiera sig med.

En iakttagelse i moderna äktenskap är att parterna har ett kortare tidsperspektiv beträffande vad äktenskapet skall ge. (Kellerhals, Coenen-Huther, Modiak (1988)). Detta beror på att man i dag har en mindre tro på det livslånga äktenskapet. Man kan inte räkna med att man en gång senare i livet kan få tillbaka det som man ger för stunden. Krav på snabbare utdelning leder emellertid till stress och motstrategier och skuldkomplex som hanteras på olika sätt. Det är uppenbart att ju mer relationerna styrs av en "skuldekonomi" desto ömtåligare blir det. Och ju mer uppenbar skulden blir, desto mer svårhanterlig blir den. En vanlig strategi för att hantera skulden är att dra sig undan och avvakta ett tillfälle att avbördas sig sin skuld. Detta leder dock till ökade spänningar i parrelationen.

Förändringar i modernt familjeliv kan förstås i relation till moderniseringsprocessen i samhället som helhet. Ett framträdande drag i moderniseringsprocessen är tendenserna till individualisering och därmed sammanhängande kulturell friställning. För individen innebär detta att frivillighet och rätten att välja själv är en grundförutsättning i tillvaron. Det gäller frivillighet i allt från val av utbildning och yrke till val av partner, barn och vilka känslomässiga relationer man går in i. En tolkning menar att det under de senaste decennierna har skett en acceleration i individualiseringsprocessen, beroende på att den nu kommit att omfatta fler grupper av befolkningen än förut. Särskilt syftar man på kvinnorna, som tidigare var mer bundna till hem och familj och som hade färre valmöjligheter i livet. Från att tidigare ha omfattat män i de borgerliga skikten har individualiseringsprocessen kommit att inbegripa arbetarklass och lägre medelklass (Beck, 1986; Brose & Hildenbrand, 1988).

En kulturell innebörd av individualiseringsprocessen, i denna tolk-

ning, är att ökade valmöjligheter leder till ökad självcentrering och till att individen själv i ökad grad ansvarar för utformningen av sitt liv. Det som för individen kan framstå som nya möjligheter kan också ses som villkor i ett arbetsliv statt i snabb förändring. Arbetsmarknaden förändras och därmed ställs nya kompetenskrav, nya krav på utbildning och profilering, ökade krav på social och geografisk rörlighet samt hårdare villkor för konkurrens och duglighet. Höjd levnadsstandard för allt större grupper i befolkningen har givit större utrymme för konsumtion och val av livsstilar. Möjligheterna till individuell personlighetsutveckling har blivit större. Nu saluförs inte bara varor utan idéer och förhållningssätt. Marknadsföringen av det som kan konsumeras baseras på vetenskapligt baserade metoder. Den tränger långt ned i åldrarna och griper långt in i privatsfären och vardagslivet. Möjligheterna att välja leder också till tvånget att välja.

Ett samhälle som är uppbyggt kring traditioner och tillskrivna roller förändras långsamt. Det moderna samhället bygger på föränderlighet och snabb omställningsförmåga. Snabba förändringar i samhället leder till att institutioner och traditioner får kortare livslängd. Med kulturell friställning avses just att att familj och lokalsamhälle får minskad betydelse som förmedlare av traditioner och förhållningssätt. I stället betonas att individerna själva måste skapa sitt livsinnehåll, det som ger livet mening. Förståelsen och tolkningen av tillvaron måste i större utsträckning sökas i aktuella relationer och sammanhang. Därför blir det viktigt att aktivt bearbeta händelser och förlopp via samtal och reflexion. Det blir viktigt att testa erfarenheter och tolkningar av "hur det är eller bör vara" med andra i sin nära omgivning.

Både det att friställas från traditionella roller och att skapa en individuell identitet gör individer beroende av att kunna etablera nära sociala relationer. Partnerskap och familjebildning fyller här sin främsta funktion. Kärlek har fått en ökad legitimitet. Rädsla för ensamhet är en annan orsak till att män och kvinnor vill bilda familj. Äktenskap och familjeliv har fått ett nästan terapeutiskt innehåll (Holter m.fl. 1976). De materiella motiven för att bilda familj har inte längre den avgörande betydelse som de en gång hade.

Samtidigt som familjelivet har blivit mer känsloladdat och intimt har kraven blivit på kvaliteten i de sociala relationerna ökat. Önskan om bättre livskvalitet leder till att man väljer bort att leva i relationer som är destruktiva för en själv. Man försöker också välja "bättre" relationer. Insikterna om att förändring är möjlig leder också till synen att förändring är ett måste, eller åtminstone legitimt och önskvärt. Litet tillspetsat skulle man kunna påstå att nära sociala relationer har blivit utbytbara på ett sätt som skulle ha varit otänkbart för 70 år sedan. I

det moderna ligger en "förändringsetik", som också kan innebära en strävan mot att optimera sina livschanser. Tillvaron kan alltid göras bättre, hemmet kan bli större och vackrare, kroppen kan bli mer vältränad. Man kan utveckla sin potential också genom nya sociala relationer. Det intima livsinnehållet kan bli mer fullödigt. Ökade skilsmässotal kan i denna tolkning ses som en konsekvens av att förväntningarna på vad äktenskapet eller parrelationen skall ge i utbyte har ökat. Särskilt gäller detta för kvinnor, för vilka det emotionella innehållet i äktenskapet har större betydelse än för män. Kvinnor nöjer sig inte längre med förhoppningar om ett bättre liv, de ger upp äktenskapet, ofta med försämrade materiell situation som följd (Beck-Gernsheim, 1990).

Familjelivet som tidigare byggde på det självklara i att kvinnor alltid fanns till för att tillgodose andra familjemedlemmars behov, bygger nu på att alla vill tillgodose sina egna behov. Sedan sextioalet har det skett en acceleration i kvinnors krav på eget liv. Det är en paradox att ökade krav på självständighet och personlig utveckling sker parallellt med ökade förväntningar på vad parrelationen skall ge av kärlek och intimitet. Det blir en motsättning mellan behoven beroende på att självständighet och personlig utveckling innebär en frihet att disponera sin tid för sig själv medan kärlek och intimitet innebär att ge av sig själv. Att lära sig att hantera denna motsättning ställer stora krav på individerna i moderna parrelationer.

TVåförsörjarfamiljen - den framtida dominerande familjeformen i Europa?

Den tyske sociologen Ulrich Beck menar att det är först under de senaste två decennierna som de moderna industrisamhällena på allvar håller på att ruska av sig resterna av ett feodalt arv, d.v.s. den borgerliga familjeideologi som band kvinnor till att tolka sitt liv och sin livsplan utifrån hem och familj (Beck, 1986).

I ökad utsträckning ses den moderna familjen som en tvåförsörjarfamilj, där kvinnor blivit mer beroende av arbetsmarknaden, ehuru på mannens villkor och med mannen som norm. Det finns olika skäl till att förvänta sig att kvinnornas förvärvsarbete kommer att fortsätta att öka i Europa, parallellt med en ökad arbetslöshet bland kvinnor.

De låga och sjunkande födelsetalen används ofta som argument för att stimulera kvinnor till att förvärvsarbete. Kvinnor som arbetskraft kommer att behövas i ökad utsträckning för att täcka arbetskraftsbehov, om man inte vill lösa problemet med invandring. För ensamstående kvinnor med barn anser man det i ökad utsträckning bättre att de förvärvsarbetar än att de är bidragsberoende, särskilt utbildade kvinnor.

Kvinnor har i princip samma rätt till utbildning som män och allt fler kvinnor väljer att skaffa sig en högre utbildning. Samhället behöver utbildad arbetskraft. Utbildade kvinnor vill underhålla sin utbildning och föredrar att arbeta. Förvärvsverksamheten bland kvinnor ökar med ökad utbildning i de flesta länder.

Det hävdas bland arbetsmarknadsforskare att strukturomvandlingen på 70-talet har medfört att företagen har anpassat sig gentemot osäkra marknader med hjälp av flexibiliseringsstrategier. Kvinnor har i den processen kommit att uppfattas som attraktiv arbetskraft på grund av sina speciella omständigheter. Kvinnor har större flexibilitet och lojalitet, vill jobba deltid och är beredda att ta jobb med lägre socialt skydd och krav på arbetslöshetsersättning. De har lägre anslutning till fackföreningar. Det har blivit lönsamt att anställa kvinnor (Jenson, Hagen & Reggy, 1990). Detta innebär att det har skett en feminisering av arbetskraften. För många kvinnor innebär det att de riskerar att sugas in i en växande underklass av tjänstearbetare med

låg lön, med enformiga och kontrollerade arbetssituationer, med hög arbetslöshet och social otrygghet. (Ett mer utvecklat resonemang kring feminineringen av kvinnornas arbetsmarknad förs av Gunnel Forsberg i denna bok).

Den ekonomiska och politiska utvecklingen tenderar att urholka familjernas ekonomiska situation. Tvåförsörjarfamiljen blir i ökad utsträckning en ekonomisk nödvändighet. I en studie av regeringars utgifter för barn 1960–1985 inom OECD-länderna har det framgått att regeringarnas relativa ekonomiska betydelse i familjeekonomin har minskat. I rapporten drogs slutsatsen att det framförallt är politiska beslut som medverkat till de minskade utgifterna. Demografiska förändringar kan inte förklara all reduktion av familjebidragen, menar författarna. I rapporten konkluderades vidare att barnfamiljer i dagens Västeuropa behöver minst 1,5 inkomster och att ökningen av kvinnors förvärvsverksamhet de senaste åren beror på svårigheterna att försörja en familj på en inkomst (Kahn & Kamerman, 1991). Liknande resultat visar en kartläggning av familjepolitiken och dess förändringar inom EG-länderna 1988–1990 (Families and policies, 1990).

Kvinnor identifierar sig i allt mindre utsträckning som enbart mödrar och fruar. De vill ha en egen identitet, vilket oftast betyder eget arbete. Män vill i minskad utsträckning ha en hemmafru. En attitydundersökning inom sju EG-länder avseende mäns idealföreställningar om hustruns roll – att vara hemmafru eller förvärvsarbetande att över 50 procent av männen i fem länder ville att hustrun skulle vara yrkesarbetande. Danskarna intog en tätplats – 58 procent av danska män ville ha en yrkesarbetande hustru och endast 23 procent en hemmafru, vilket kan jämföras med dåvarande Västtyskland, där endast 31 procent ville ha en förvärvsarbetande hustru och 59 procent ville ha en hemmafru. Det var Västtyskland och Holland som visade de mest traditionella attityderna bland männen (Becker 1988, citerad av Ostner, 1991).

Den borgerliga familjeideologin fick stark genomslagskraft och låg till grund för familjelagstiftningens och familjepolitikens utformning i Europa under 1800-talet och en bit in på 1900-talet. Sedan dess har mycket ändrats. I en europeisk studie av familjestrukturens förändring i Väst- och Östeuropa skriver den brittiska sociologen Rhona Rapoport att man kan tala om en förskjutning i familjeideologin mot vad hon kallar "Ideology of plurality of family forms" (Rapoport, 1989). Erkännande av existensen av många familjeformer innebär att andra familjeformer får legitimitet och att lagstiftning och familjepolitik anpassas till en förändrad verklighet. Avvikelser från det borgerliga fa-

miljeidealet betraktas inte längre som så udda företeelser.

Rätt till föräldraledighet införs i allt fler länder, i de flesta fall visserligen obetalt. De regler som nu håller på att införas bygger på ökad insikt om att det finns behov av att trygga anställningen för de kvinnor som får barn. Detta är ett uttryck för att man accepterar att också kvinnor med små barn tillhör arbetskraften. I ökad utsträckning kan också män få föräldraledigt.

Inom EG har frågan om utbyggnad av barnomsorg varit uppe i Europaparlamentet, som anmodat medlemsländerna att fördubbla sina ansträngningar för att göra barnomsorg tillgängliga för alla, med motiveringen att delat familjeansvar är en nödvändig förutsättning för sann jämställdhet mellan könen, som förutsätter lika möjligheter till förvärvsarbete.

Europaparlamentet har också diskuterat enförälderfamiljernas situation och har uttalat sig för angelägenheten om att länderna försöker finna lösningar på de ekonomiska problem som de flesta av dessa familjer hamnar i. Man har accepterat officiellt att det finns många familjeformer som skall tillerkännas legitimitet och för vilka adekvat rättslig reglering skall utarbetas. Detta gäller också skilsmässor och separationer, samboende mm.

Framtiden för tvåförsörjarfamiljen i Sverige ser emellertid inte oproblematisk ut beroende på den speciella arbetsmarknad som har gällt och fortfarande gäller för kvinnor i Sverige. I sin avhandling om utträdet av gifta/samboende kvinnor på arbetsmarknaden i Sverige från slutet av sextioalet till mitten av åttioalet konstaterar Christina Axelsson att expansionen av den offentliga välfärdssektorn förklarar en övervägande del av kvinnors utträde på arbetsmarknaden under denna tid. I Sverige har expansionen av tjänstesektorn huvudsakligen skett inom den offentliga sektorn. Här svarade välfärdssektorn (omsorg, sjukvård, utbildning) för knappt 80 procent av sysselsättningsökningen mellan 1965 och 1985 (Axelsson, 1992). Det betyder att kvinnors förvärvsarbete i Sverige är mycket känsligt för politiska svängningar och skattetryck. I den utsträckning som staten drar ned på den offentliga sektorn kommer ofrånkomligen många kvinnor att drabbas av arbetslöshet under en övergångsperiod. I den utsträckning som en privat marknad kan ta hand om de uppgifter som i dag drivs i offentlig regi kommer arbetslösheten att minska bland kvinnor.

Innebörden av detta är att tvåförsörjarfamiljen i Sverige bygger på andra förutsättningar än i andra länder. Tvåförsörjarfamiljen i Sverige är en sårbar konstruktion så till vida att kvinnors förvärvsarbete, som är inträdesbiljetten till en rad förmåner – föräldraförsäkring, barnomsorg, tjänstepension – vilar på en skattefinansierad välfärdsstat. I den

utsträckning medborgarna inte längre önskar ha kvar välfärdsstaten i sin nuvarande utformning, kommer kvinnors arbetsmarknad att utsättas för en strukturomvandling, vilken kommer medföra hög andel arbetslösa kvinnor. En del kvinnor, särskilt de lågt utbildade inom arbetarklassen, kommer kanske inte temporärt att se denna situation som problematisk, utan kanske t.o.m. kan uppskatta sin arbetslöshet som en tid som de kan använda konstruktivt för hem och barn. Andra kvinnor kommer att se sin situation som påtvingad och ha svårare att finna sig till rätta i en roll som försörjd hustru eller samboende. Särskilt för de ensamstående mödrarna är arbetslöshet en ekonomisk och social belastning.

En situation med ökad arbetslöshet bland kvinnor är dock inte att betrakta som en återgång till hemmafruns tid, d.v.s. en familjeform med ett hemmafruideal. Det skulle förutsätta att man fick genomföra en rad reformer som direkt uppmanar kvinnor att omtolka sitt liv som kvinna. Detta skulle i sin tur innebära att man fick riva upp en rad reformer som syftat till att befrämja jämlikhet mellan kvinnor och män. Allt är naturligtvis möjligt, men priset skulle bli högt.

Litteratur

- Alanen, Leena (1988), "Rethinking childhood" i *Acta Sociologica* vol. 31.
- Andenæs, Agnes "Socialisering til dit og døgnrytme. Omsorg og kontroll i småbarnsfamilier" i Berentzen, Sigurd och Berggreen, Brit (red.) *Barns Sosiale Verden. Perspektiver på kontroll og oppdragselse*. Gyldendal, Oslo.
- Andersson, Bengt-Erik (1990), "Familjen och barnomsorgen" i Andersson, Bengt-Erik & Gunnarsson, Lars (red) *Svenska småbarnsfamiljer*. Studentlitteratur, Lund.
- Axelsson, Christina (1992), *Hemmafrun som försvann. Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968-1981*. Stockholms Universitet. Institutet för Social Forskning.
- Bak, Maren (1992), "The binuclear family system. Mother-father interaction dynamics in the single mother family" i Björnberg, Ulla (red.) *One parent families – lifestyles and values*. SISWO, Amsterdam.
- Barns levnadsvillkor*, levnadsförhållanden nr 62, Statsistiska Centralbyrån.
- Bastard, Benoit & Cardia-Vonèche, Laura (1990), *Divorcer Aujourd'hui. Les processus de décision dans les situations de rupture familiale*. Centre de sociologie des organisations, Paris.
- Bastard, Benoit & Cardia-Vonèche, Laura (1992), "One parent families facing Economic problems. A study of fifty households in France" i Björnberg, Ulla (red.) *One parent families – lifestyles and values*. Amsterdam SISWO.
- Beck, Ulrich (1986), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt Am Main, Suhrkamp.
- Becker, Uwe (1989), "Frauenerwerbstätigkeit – Eine vergleichende Bestandsaufnahme" i *Aus Politik und Zeitgesichte*. Beilage zur Wochenzeitung das Parlament, B 28/29.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth (1990), "Von der Liebe zur Beziehung? Veränderungen im Verhältnis von Mann und Frau in der individualisierten Gesellschaft" i Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim, Elisabeth. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Suhrkamp Taschenbuch. Frankfurt am Main.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth (1992), "Everything for the child – for better or worse? i Björnberg, Ulla (red.) *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons* London Transaction.
- Bernhardt, Eva (1989), Fertility and employment. *Research Reports in Demography* no 55. Stockholms Universitet.

- Björnberg, Ulla (1980), En sextiotalsförort mot åttiotalet. Forskningsrapport no 66. Göteborgs Universitet, Sociologiska Institutionen.
- Björnberg, Ulla; Bäck-Wiklund, Margareta; Lindfors, Hans; Nilsson, Arne (1980), *Livsformer i en region. En jämförande analys av livsformer och samhällsliv i 70-talets Sverige*. Liber, Stockholm.
- Björnberg, Ulla & Bäck-Wiklund, Margareta (1990), *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*. Daidalos, Göteborg.
- Björnberg, Ulla (1992), "Parenting in transition An introduction and Summary" i Björnberg, Ulla (red.) *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons*. London Transaction.
- Björnberg, Ulla (1992), "Parent's ideals and their strategies in daily Swedish life" i Björnberg, Ulla (red.) *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons*. London Transaction.
- Bloch, François, Buisson, Monique, Mermet, Jean-Claude (1992), "From disjointed to joint parenthood" in Björnberg, Ulla (red.) *One parent families – lifestyles and values*. SISWO, Amsterdam.
- Brannen, Julia & Moss, Peter (1991), *Managing Mothers. Dual Earner Households after maternity Leave*. London Unwin & Hyman
- Bott, Elisabeth (1957), Family and Social network. *Roles, Norms and external relationships in ordinary urban families*. Tavistock, London.
- Broberg, Anders & Hwang, Philip (1992), Factors affecting mothers' child care choices. Göteborgs Universitet, Psykologiska Institutionen. Uppsats presenterad vid Symposium om Barn och Familj, Sigtuna.
- Brose, Hans-Georg & Hildenbrand, Bruno (1988), "Biographisierung von Erleben und Handeln" i Brose, Hans-Georg & Hildenbrand, Bruno. *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*. Leske+Budrich, Opladen.
- Bäck-Wiklund, Margareta & Lindfors, Hans (1990), *Landsbygd, Livsform och Samhällsförändring*. Daidalos, Göteborg.
- Child care workers with children under four. European Commission child care network. Commission of the European Communities. DG Employment, Industrial Relations and Social Affairs. Brussels 1990.
- Cochran Moncrieff; Henderson, Jr. Charles; Larner, Mary; Gunnarsson, Lars (red.) (1990), *Extending families. The Social Networks of Parents and Their Children*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Cornia, Giovanni & Sipos, Sandor (red.) (1990), *Children and the transition to market economy. Safety nets and social policies in Central and Eastern Europe*. Avebury, Florence 1991.
- Cwejman, Sabina & Fürst, Gunilla (1990), *Helhetssyn och Livskva-*

- litet. Om studerande tonårsflickors framtidsbilder.* Göteborgs universitet. *Om studerande tonårsflickors framtidsbilder.* Göteborgs Universitet, Sociologiska Institutionen.
- Dahlberg, Gunilla (1992), *To travel between different social contexts.* Stockholms Universitet, Psykologiska Institutionen. Uppsats presenterad vid Symposium om Barn och Familj, Sigtuna.
- Dahlström (red.) (1962), *Kvinnors liv och arbete.* SNS Stockholm.
- Daun, Åke (1974), *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring.* Prisma, Stockholm.
- Dencik, Lars ; Bäckström, Carina; Larsson, Ewa (1988), *Barnens två världar.* Esselte Studium, Stockholm.
- Ensamföräldrarna och deras barn (1983), *Betänkande från Ensamförälderkommittén,* SOU.
- Erler, Gisela; Meier, Uta; Pettinger, Rudolf; Sass, Jürgen (1991), *Familienpolitik im Umbruch.* Arbeitspapier 5-026 Deutsches Jugendinstitut, München.
- Esping- Andersen, Gösta (1990), *The three worlds of welfare capitalism.* Polity Press, London.
- Families and Policies. Evolutions and Trends 1989-1990 (1991), *European Observatory on National Family Policy.* Commission of the European Communities. Brussels.
- Final Report on the Second European Poverty Programme (COM) (1991), 29 final, *Commission of the European Communities,* Brussels.
- Finch, Janet (1983), *Married to the job. Wives' incorporation in Men's work.* George Allen & Unwin, London.
- Finch, Janet (1989), *Family Obligations and Social Change.* Polity Press, London.
- Folkhälsorapport 1991.* Socialstyrelsen, Stockholm.
- Föräldralediga män (1992), *Idégruppen för mansrollsfrågor.* Kulturdepartementet. Stockholm.
- Friberg, Tora (1990), *Kvinnors Vardag. Om kvinnors arbete och liv.* Anpassningsstrategier i tid och rum.. Lund University Press.
- Gaunt, Louise (1987), *Familjekretsen. Bosättning, umgänge och omsorg.* Statens Institut för Byggnadsforskning. Gävle.
- Gittins, Diana (1985), *The family in question. Changing Households & Familiar ideologies.* Mac Millan, London.
- Golofast, Valeri (1992), "Social system and parenting in the USSR" i Björnberg, Ulla (red.), *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons.* Transaction, London.
- Gustavsson, Björn & Kjuhlén, Urban (1992), *Barnomsorg och hushållsarbete. Den offentliga barnomsorgens effekter på föräldrarnas*

- hushållsarbete och fördelningen av subventioner från densamma.* Göteborgs Universitet, Nationalekonomiska Institutionen. Uppsats presenterad vid Symposium om Barn och Familj, Sigtuna.
- Hernes, Helga Maria (1985), "The Welfare State Citizenship of Scandinavian Women" in Jones, Kathleen & Jónasdóttir, Anna *The Political Interests of Gender.* Sage Publications, London.
- Hagen, Elisabeth and Jenson, Jane (1990), "Paradoxes and Promises. Work and Politics in the Postwar Years" in Hagen, Elisabeth; Jenson, Jane; Reddy, Ceallaigh (red.), *Feminization of the labour force. Paradoxes and Promises.* Polity Press, Cambridge.
- Haavind, Hanne (1987), Liten og stor. *Mødres omsorg og barns utviklingsmuligheter.* Universitetsforlaget, Oslo.
- Hinnfors, Jonas (1992), *Familjepolitik. Samhällsförändringar och partistrategier 1960-1990.* Almquist & Wiksell, Stockholm.
- Hochschild, Arlie (1989), *The Second Shift. Working parents and the revolution at home.* Piatkus, London.
- Hoem, Britta (1989), *Sysselsättningen Under Familjebildningsfasen Bland Svenska Kvinnor Födda 1936-50.* Stockholms Universitet, Research Reports in Demography no 58.
- Holter, Harriet & Ve, Hildur (1975), "Familj och klass" i Holter, Harriet m.fl. (red.) *Familjen i klassamhället.* Aldus, Malmö.
- Hwang, Philip; Eldén, Görel; Fransson, Christer (1984), *Arbetsgivares och arbetskamraters attityder till pappaledighet.* Rapport nr 1. Göteborgs Universitet Psykologiska Institutionen.
- Höjrup, Thomas (1983), *Det Glemte Folk.* Statens Byggeforskningsinstiut, Köpenhamn.
- Jallinoja, Riitta (1989), "Women between the family and employment" in Boh, Katja; Bak, Maren et al. (red.) *Changing patterns of European Family Life. A comparative analysis of 14 European countries.* Routledge, London.
- Kahn, Alfred & Kamerman Sheila (1991), *Government expenditures for children and their families in advanced industrialised countries, 1960-1985.* Innocenti Occasional Papers. UNICEF, Florens.
- Kaufmann, Jean-Claude (1992), *La trame conjugale. Analyse du couple par son linge.* Éditions Nathan.
- Kihlblom, Ulla (1991), *Barns Utveckling och Mödrars Arbete. En longitudinell studie av barns utveckling i relation till deras mödrars arbetsförhållanden.* Almquist & Wiksell International, Stockholm.
- Kellerhals, Jean; Coenen-Huther, Josette; Modak, Marianne (1988), *Figures de l'équité. La construction des normes de justice dans les groupes.* Presses Universitaires de France, Paris.

- Koch-Nielsen, Inger (1987), *New Family Patterns. Divorces in Denmark*. The Danish National Institute of Social Research. Booklet no 23.
- Kugelberg, Clarissa (1987), *Allt eller intet*. Carlssons, Stockholm.
- Kvinno- och mansvärlden. *Fakta om jämställdheten i Sverige 1986*. Statistiska Centralbyrån, Stockholm.
- Lassbo, Göran (1992), "I'll get by with a little help of my friends. The extra- and intra- familiar relations of the one-parent family" in Björnberg, Ulla (red.) *One parent families – lifestyles and values*. SISWO, Amsterdam.
- Leiulfsrud, Håkon (1991), *Det familjära klassambället. En teoretisk och empirisk studie av blandklassfamiljer*. Arkiv, Lund.
- Leibfried, Stephan & Ostner, Illona (1991), "The particularism of West German welfare capitalism the case of women's social security" i Adler, Michael; Bell, Colin et al (red.), *The Sociology of Social Security*. Edinburgh Education & Society Series.
- Leira, Arnalug (1989), *Models of Motherhood. Welfare State Policies and Everyday Practices The Scandinavian Experience*. Rapport no 897, Institutt for Samfunnsforskning, Oslo.
- Liljeström, Rita; Fürst, Gunilla; Svensson, Gillan (1976), *Roller i Omvandling*. SOU 197671.
- Liljeström, Rita & Kollind, Anna-Karin (1990), *Kärleksliv och föräldraskap*. Carlssons, Stockholm.
- Liljeström, Rita (1992), *Uppväxtvillkor. Samspelet mellan vuxna och barn i ett föränderligt samhälle*. Stockholm Publica
- Lone parent families. *The Economic Challenge*. OECD. Social Policy Studies. No. 8. 1990.
- Lundén Jacoby, Anne & Näsman, Elisabeth (1987), *Mamma, pappa, jobb*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Meyer, Sibylle & Schulze, Eva (1989), *Balancen des Glücks. Neue Lebensformen ohne Trauschein, Alleinerziehende und Singels*. Beck'she Reihe.
- Monk, Sue (1992), "Escaping the underclass. Stigmatisation and lone mother families" i Björnberg, Ulla (red.) *One parent families – lifestyles and values*. SISWO. Amsterdam.
- Morgan, David (1990), *Issues of Critical Sociological Theory Men in Families in Sprey, Jetse (red.) Fashioning Family Theory*. New Approaches Sage Publications. London.
- Moxnes, Kari (1990), *Kjernesprengning i Familien? Familieforandring ved samlivsbrudd og dannelse av nye samliv*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Moxnes, Kari (1992), "One parent family strategies" i Björnberg, Ulla

- (red.) *One parent families – lifestyles and values*. SISWO, Amsterdam.
- Nyberg, Anita (1989), *Tekniken – kvinnornas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbetsid och förvärvsdeltagande 1930-talet-1980-talet*. Universitetet i Linköping, Tema teknik och social förändring.
- Neményi, Maria (1992), "The Social Representation of Stepfamilies" i Björnberg, Ulla (red.), *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons*. Transaction, London.
- Ojämlikheten i Sverige, Levnadsförhållanden nr 51. Statistiska Centralbyrån.
- Om kvinnor och män i Sverige och EG (1992), Statistiska Centralbyrån Stockholm.
- Popenoe, David (1991), "Family decline in the Swedish welfare state" i *The Public Interest*. No 102.
- Rahbek, Lone (1987), *Hver vore veje*. Odense Etnologisk Forum.
- Rapoport, Rohna (1989), "Ideologies about family forms. Towards diversity" in Boh, Katja; Bak, Maren et al. (red.), *Changing patterns of European Family Life. A comparative analysis of 14 European countries*. Routledge, London.
- Rosengren, Annette (1991), *Två barn och eget hus. Om kvinnors och mäns världar i småsamhället*. Carlssons, Stockholm.
- Sandquist, Karin (1987), *Fathers and Family work in Two Cultures. Antecedents and Concomitants of Fathers' Participation in Child Care and Household Work*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Schwartz-Cowan, Ruth (1989), *More work for mother. The ironies of household technology from the open hearth to the microwave*. Free Association Books, London.
- Segalen, Martine (1990), *Die Familie. Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Campus, Frankfurt.
- Siim, Birte (1985), "Towards a feminist rethinking of the welfare state" i Jones, Kathleen & Jónasdóttir, Anna, *The Political Interests of Gender*. Sage Publications, London.
- Statistisk Årsbok för Sverige, 1991*.
- Sundin, Elisabeth; Homquist, Carin (1989), *Kvinnor som företagare. Osynlighet, mångfald, anpassning -- en studie*. Liber, Stockholm.
- Sundström, Marianne & Stafford, Frank (1991), *Female Labor Force Participation, Fertility and Public Policy. Research Reports in Demography no 63*. Stockholms Universitet.
- Sørensen, Björg-Åse (1982), "Ansvarsrationalitet Om mål-middel-tenkning blant kvinner" i Holter, Harriet (red.) *Kvinner i Felleskap*.

- Universitetsforlaget, Oslo.
- Tornes, Kristin (1983), "Kvinner og tid" i Skrede, Kari; Tornes, Kristin (red.), *Studier i kvinners livsløp*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Ve, Hildur (1992), "Sosiologi og forståelse av kjønn" i Taksdal, Arnhild och Widerberg, Karin (red.), *Forståelser av kjønn i samfunnsvitenskapens fag og kvinneforskning*.
- Wærness, Kari (1989), "Caring" in Boh, Katja; Bak, Maren et al. (red.) *Changing patterns of European Family Life. A comparative analysis of 14 European countries*. Routledge, London.
- Wærness, Kari (1987), "On the rationality of caring" i Sassoon Anne Showstack (red.), *Women and the State* Hutchinson, London.
- Young, Michael & Willmott, Peter (1975), *Family and kinship in East London*. Harmondsworth Penguin Books.
- Åström, Lissie (1986), *I Kvinnoled. Om kvinnors liv genom tre generationer*. Liber, Stockholm.
- Åström, Lissie (1990), *Fäder och söner. Bland svenska män i tre generationer*. Carlssons, Stockholm.

Del V
Den nye mannen –
finns han redan?

Arne Nilsson

Om förändrade attityder till arbete, karriär och familj bland lägre tjänstemän 1962-1991

Inledning

Diskussionen kring jämställdhet i Sverige har i mycket stor utsträckning handlat om kvinnors villkor i arbetslivet och på arbetsmarknaden. Hur skall kvinnan kunna bli jämställd mannen på dessa områden? Detsamma gäller jämställdhetsforskningen. Den har i hög grad ägnats åt att studera villkor, hinder och möjligheter för kvinnor i arbetslivet och på arbetsmarknaden.

Mindre uppmärksamhet har både i debatten och i forskningen ägnats åt en förutsättning för verklig jämställdhet i arbetslivet och på arbetsmarknaden, nämligen att männen tar lika mycket ansvar för arbetet med hem och barn som kvinnorna. Detta betyder inte att männen inte uppmärksammats – men det är främst som hinder för kvinnors lika möjligheter i arbetslivet och på arbetsmarknaden som de behandlats. Dessutom har en stor del av samhällsforskningen i stort outtalat handlat om män. Männen har mer sällan *i sig* och explicit varit föremål för forskning.

Denna prägel på debatten och forskningen avspeglar den faktiska utvecklingen mot jämställdhet: Även om det är långt kvar till verklig jämställdhet i arbetslivet och på arbetsmarknaden (och även om det tycks som om den position som kvinnorna nått på dessa områden har naggats i kanten under senare år och vägen till jämställdhet åter blivit längre) så har kvinnornas intåg och kamp på dessa områden under de senaste decennierna i olika avseenden betytt att man kommit närmare faktisk jämställdhet där. Det har också, vilket naturligtvis är mycket viktigt, betytt att kvinnor blivit mindre ekonomiskt beroende av män.

Utvecklingen i riktning mot jämställdhet i arbetslivet och på arbetsmarknaden har emellertid inte åtföljts av någon motsvarande utveckling i riktning mot jämställdhet i arbetet med hem och barn. De få studier och knappa data som finns pekar visserligen på att männen tycks ha ökat sitt deltagande i arbetet med hem och barn. Men det antyds

också att denna ökning är mycket måttlig (se t.ex. Ö. G. Holter, 1989, Jalmert, 1984). Detta betyder att kvinnornas ökade förvärvsarbete under de senaste decennierna i hög grad varit fråga om en övergång till dubbelarbete. Kvinnorna har i hög grad själva fått ta ansvar och – med hjälp av den växande välfärdsstaten – själva bära bördorna av övergången till en tvåförsörjarfamilj.

I denna artikel är män i centrum för intresset. Hur har deras attityder till och orientering mot olika livsområden förändrats under de senaste decennierna? Har deras attityder till arbete förändrats? I vilken utsträckning är de intresserade av att göra karriär jämfört med förr? Har deras orientering mot hem, familj och fritid förändrats? Med hjälp av en jämförelse av två undersökningar av attityder till befordran vid ett försäkringsbolag – den ena gjord i början av sextioalet och den andra en replikation trettio år senare – skall dessa frågor belysas.

Att männen är det huvudsakliga föremålet för intresset innebär dock inte att kvinnorna helt och hållet negligeras. Undersökningarna inkluderade båda könen. I slutet av kapitlet uppmärksammas kvinnorna och frågan ställs om hur mycket könen närmat sig varandra under de trettio åren vad gäller attityder till arbete, karriär, hem och familj.

Artikeln handlar om några hundra lägre tjänstemän vid ett försäkringsbolag i Stockholm, ett företag med en jämförelsevis avancerad jämställdhetspolitik. Det går inte att generalisera resultaten särskilt långt. Denna begränsning måste vägas mot ett par omständigheter. Det finns för det första utomordentligt få studier överhuvudtaget som utifrån ett medvetet könsperspektiv behandlar män (vilka ägnas den största uppmärksamheten i kapitlet). För det andra är det mycket sällsynt med studier som på ett standardiserat sätt undersökt förändringar av mäns och kvinnors attityder till och orienteringar gentemot olika livsområden.

Två undersökningar vid Folksam i Stockholm

Det material som utnyttjas är två enkätundersökningar som gjordes vid Folksam i Stockholm 1962 och 1991. Studiernas syfte var främst att belysa den obefordrade kvinnliga kontorspersonalens inställning till befordran och då jämföra denna med den manliga personalens inställning. En hel del andra frågor kring arbetsliv och livet utanför arbetet ingick också¹. Enkätformulären omfattade drygt 100 frågor. 1991 års undersökning var en replikation av den tidigare, d.v.s. den var så långt möjligt lik den förra vad gäller val av tillfrågade, frågor, undersökningens genomförande m.m. Syftet med denna standardise-

ring var att göra en jämförelse mellan de båda tillfällena möjlig.

Vid båda tillfällena tillfrågades i stort sett samtliga män i de aktuella befattningsskikten. Medan det däremot för kvinnornas del – de var fler – var fråga om ett slumpmässigt urval. Svartsbortfallet måste anses vara acceptabelt – det var så litet som 10 procent 1962 och drygt 20 procent 1991.

Drygt 100 män deltog 1962 och ca 170 trettio år senare. Det är alltså ett litet material. Detta måste dock ställas mot värdet av en jämförelse över tid. Det är sällsynt med replikationer i samhällsstudier. Dessutom har lägre tjänstemän inte uppmärksammas särskilt mycket i undersökningar av mäns förhållande till arbete och familj.

Det stora flertalet män var under 40 år vid båda tillfällena. Genomsnittsåldern steg dock något. Yrkessammansättningen förändrades kraftigt under de trettio åren: De vanligaste yrkena 1962 var skadereglerare, kontorist, hålkortsoperatör och premieräknare. 1991 var kundtjänst, skadereglering, data- (ej programmering), post-, tryckeri- (kopierings-) och lagerarbete vanligast.

1962 var drygt hälften av männen gifta. Trettio år senare var knappt hälften gifta eller samboende. En fjärdedel av männen hade barn hemma båda gångerna. För att särskilt kunna beskriva männens förhållande till hem och familj särskiljs i det följande männen med och männen utan familj².

Fler vill ha ett intressant arbete

En av de mest markanta förändringarna under de tre decennierna är att betydligt fler män ville ha ett omväxlande arbete eller, omvänt, att fördragsamheten med rutinarbete sjönk drastiskt under de trettio åren.

Ett antal frågor konstruerades för att tillsammans belysa inställningen till rutinarbete och till förändring i arbetet. De handlade om i vilken grad de tillfrågade:

- hellre ville stanna på ett jobb som de visste att de kunde sköta framför att byta till något nytt
- tyckte om ett arbete som de visste att de kunde uträtta på samma sätt från en vecka till en annan
- tyckte att det var störande att byta till ny arbetsmetod när de blivit vana att utföra saker och ting på ett sätt
- föredrog ett arbete där arbetsuppgifterna under en längre tidsperiod inte förändrades

Svaren på dessa frågor slogs ihop till ett index. Betydligt fler av männen 1991 än 1962 ville ha omväxling i arbetet. Andelen som inte instämde i något av påståendena steg från 27 till 70 procent! Andelen som instämde i minst tre påståenden sjönk från 33 till 7 procent.

Det ökade intresset för ett omväxlande arbete återfanns bland alla män oavsett om de hade familj och barn eller inte. Det var dock endast bland männen utan familj som det var fråga om en *kraftig* ökning (se tabell 1).

Tabell 1: Andelen män som instämde i minst tre positiva påståenden om rutinarbete (%)

	1962	1991
	(63)	(152)
gifta resp. gifta/samboende	26	12
ogifta resp. ogifta/ej samboende	39	1

Minskat intresse för chefskap

Att fler män ville ha variation och förändring i sitt arbete i början av nittiotalet än tre decennier tidigare betyder dock inte att fler ville ha ett större ansvar. Tvärtom ville något färre ha det (60 procent 1991 jämfört med 77 procent 1962).

Den svagare önskan om att ta ansvar kom även till uttryck på andra sätt. Visserligen ville en mycket stor majoritet bli befordrade både 1991 och 1962. Men det var något färre 1991 än trettio år tidigare – andelen sjönk från 95 till 86 procent. Minskningen berodde helt och hållet på att det var färre som ville bli befordrade till arbeten med personalansvar.

Det finns flera tänkbara anledningar till den försvagade önskan att ta ansvar och att bli chef. En är den förändrade yrkesstrukturen i företaget. Under de tre decennierna som förflöt mellan de båda undersökningarna ökade andelen specialister inom olika områden. Exempel på dessa är ekonomer, jurister och dataspecialister. Gemensamt för dem är bl.a., förutom att de kräver en hög grad av professionell kompetens och lång utbildning, att de saknar arbetsledaransvar. Tillväxten av dessa yrken hänger ihop med företagets växt och med att försäkringsbranschens verksamhetsområden har breddats och blivit mer komplicerade. Dessa specialister rekryteras såväl utifrån som inifrån via intern utbildning och upplärning. Troligen har denna ökade andel

specialistuppgifter haft betydelse för minskningen av andelen män som önskar ta ett större ansvar i sitt arbete – av de jobb som kunde komma ifråga för avancemang utgjorde de ju en större del 1991 än tre decennier tidigare.

En annan orsak till det försvagade intresset för ansvar och chefskap kan vara att chefsjobben har blivit mer krävande. Forskare som studerat chefer konstaterar att deras arbetsförhållandena blivit mer påfrestande under de senaste decennierna. De pekar då bl.a. på den tilltagande konkurrensen mellan företag, att de arbetsrättsliga lagarna som kom till under sjuttioalet begränsar chefernas handlingsutrymme samt att de anställda blivit mer orienterade mot livet utanför arbetet (Edlund m.fl. 1990).

Även i Folksam har det blivit mer krävande att vara chef. Arbetsledarna är mer pressade i dag, bl.a. på grund av att mer resultatansvar förlagts till denna nivå än tidigare. Att vara chef har också blivit mer krävande på grund av den förändrade inställningen till överheter. Förr kunde chefer ge order utan att någon ifrågasatte dem. Det går inte i dag. De anställda har lättare att säga ifrån. Chefsjobben har också blivit mer synliga.

Det minskade intresset för chefskap är troligen också ett uttryck för en övergång till ett förhållningssätt till arbete och karriär som mer än tidigare präglas av personliga intressen. De män som sagt att de inte ville eller inte kunde bli beförtrade till höga chefspositioner ombads ange skälen till detta. 1962 pekade de framförallt på brister (främst kompetens och förmåga) knutna till den egna personen. Tre decennier senare tog skäl som hade med den egna viljan och det egna intresset att göra en större plats. Detta antyder en ökad tro på sig själv, det egna värdet, den egna kompetensen och förmågan. Tillsammans med den ökade andelen män som ville ha omväxling och förändring i sitt arbete antyder det också att männens förhållande till arbetslivet i dag mer präglas av frihet och "lust" än för trettio år sedan.

Det friare förhållningssättet till arbete och karriär är förknippat med ett minskat auktoritärt och patriarkaliskt inslag i relationerna mellan ledning och anställda vid företaget³. Förr fanns en större auktoritetstro och en inställning som präglades av att om man blev erbjuden ett jobb så kände man sig förpliktigad att ta det. Till skillnad mot i dag kunde man inte tänka sig att ha en egen föreställning om hur den egna framtiden skulle kunna se ut (Hammarström, 1992).

Ett förhållningssätt till arbete och karriär som mer styrs av personliga intressen främjas också av att männen i minskad utsträckning behöver se sig som huvudsakliga försörjare i familjer. Denna förändring yttrar sig i undersökningen bl.a. genom att fler män 1991 än trettio år

tidigare kunde tänka sig att (den nuvarande eller eventuellt blivande) partnern hade större inkomst än den egna. Andelen män som var positiva till jämställdhet och kvinnors förvärvsarbete ökade också mycket kraftigt.

Det var också så gott som helt och hållet männen med familj som stod för det minskade intresset för ansvar och chefskap. Och det var för deras del fråga om en *kraftig* minskning: Andelen gifta/samboende som ville ha ett större ansvar minskade från 86 till 58 procent. För de ogifta/ej samboende kan man nästan inte tala om någon minskning alls – andelen sjönk från 68 till 63 procent. I den mån de förändringar som nämnts ovan har haft någon betydelse för männens minskade intresse för chefskap så kommer de alltså till uttryck endast för männen med familj.

Vi kan konstatera ett starkt ökat intresse för omväxling och förändring i arbetet och ett försvagat intresse för ansvar och chefskap. Det var mest männen utan familj som stod för den förra förändringen medan det enbart var männen med familj som stod för den senare och den var för deras del kraftig. Hur ser då bilden ut om vi ser på livet utanför arbetet?

Ökad orientering mot hem och familj

Ett antal enkätfrågor ställdes om man skulle acceptera ett erbjudande om befordran om den erbjudna befattningen tog i anspråk tid och arbetsinsatser utanför arbetet, om den närmare bestämt krävde:

- övertidsarbete utan förvarning ibland
- kvällskurs en gång i veckan under ett år
- att man ofta måste ge sig ut på resor
- genomförande av ett par korrespondenskurser (distanskurser)

Det visade sig att färre 1991 än trettio år tidigare skulle acceptera befordran om den innebar aktiviteter som ägde rum utanför bostaden. Däremot visade sig ingen förändring när det var fråga om en aktivitet som inte kräver att man lämnar bostaden: Korrespondens- eller distanskurser. Frågan är vad denna förändring är uttryck för. Den behöver inte ha att göra med att tiden med familjen blivit viktigare. Den skulle kunna vara ett tecken på att den personliga fritiden blivit viktigare.

Skiljer vi mellan män med och män utan familj visar det sig emellertid att det framförallt var de förra och i synnerhet de med barn som

i minskad utsträckning kunde tänka sig att acceptera befordran om den innebar krav på tid och insatser utanför arbetstiden (se tabell 2). Minskningen gällde främst sådana aktiviteter som skulle kräva bortotvåro. Detta tyder på att det inte var individuella fritidsaktiviteter utan hem och barn som i större utsträckning konkurrerade med arbete och karriär 1991 än tre decennier tidigare.

Tabell 2: Andelen män med respektive utan barn som "absolut" skulle acceptera befordran under olika villkor (%)

Skulle acceptera befordran till ett mer kvalificerat arbete med högre lön om det innebar: övertidsarbete utan förvarning ibland kvällskurs en gång i veckan under ett år att man ofta måste ge sig ut på resor* genomförande av ett par korresp.kurser	Med barn		Utan barn	
	1962	1991	1962	1991
	(24)	(36)	(75)	(101)
	83	47	65	59
	88	58	80	54
	—	28	—	32
	83	72	71	72

* Ingen uppdelning på män med och utan barn gjordes 1962.

Även andra resultat av undersökningarna pekar i riktning mot att hem och familj tog en större plats i männens liv i början av nittio-talet än trettio år tidigare. Fler av de män som inte ville bli befordrade till höga positioner 1991 än av de som inte ville det 1962 uppgav som skäl att arbetet skulle inkräkta på tiden tillsammans med familjen. 1991 uppgav en del män hänsyn till familjen som anledning till svårigheter att arbeta övertid. Detta skäl förekom knappast trettio år tidigare. Det var betydligt fler av männen med barn som tyckte att det var besvärligt att arbeta övertid 1991 än trettio år tidigare. Någon motsvarande ökning skedde inte bland andra män, inte ens bland de gifta/samboende männen utan barn. Detta visar att det var barnen som var avgörande.

Ett annat tecken på en ökad hem- och familjeorientering kan vara att flyttningsbenägenheten bland männen med familj minskade under de tre decennierna. 1991 sade drygt en fjärdedel av männen med barn att de absolut inte skulle acceptera befordran om den innebar byte av bostadsort. Trettio år tidigare gällde detta endast några enskilda män med barn. Männens minskade flyttningsbenägenhet beror troligen åtminstone delvis på att männens partners, liksom mödrar i allmänhet i Sverige, i dag till skillnad mot vad som var fallet för trettio år sedan har en egen förankring i arbetslivet och på arbetsmarknaden. Att gifta/samboende kvinnors ökade förvärvsarbete minskar

flyttningsbenägenheten har också konstaterats i flyttningsstudier på nationell nivå (Dagens Nyheter 1992). Men flyttningsbenägenheten minskade också bland männen utan familj. Kanske detta är ett uttryck för att den lokala sociala förankringen och livet utanför arbetet blivit viktigare.

Vi kan alltså konstatera en ökad orientering mot andra livsområden än arbetslivet och att denna mest handlar om en ökad orientering mot hem och familj bland männen med familj. För de övriga männen kan ingen entydig förändring skönjas: Vissa indikatorer antyder att andra livsområden än arbetet blivit viktigare, andra pekar i en annan riktning.

Two new competitors for men's time

Det är uppenbart att kvinnornas alltmer omfattande förvärvsarbete – och att kvinnorna därför ställer större krav på männens deltagande i hemmets aktiviteter – ligger bakom en stor del av den ökade orienteringen mot hem och familj. Detta kommer till uttryck på olika sätt i undersökningen, bl.a. genom den minskade andelen män som trodde att partnern skulle råda dem att acceptera förändringar i arbetet som inkräktade på tiden med familjen eller som skulle innebära flyttning (se tabell 3).

Det finns dock skäl att nämna ännu en trolig bidragande förklaring. En väsentlig förändring i många storstadfamiljers liv under de senaste tre decennierna är övergången från lägenhets- till småhusboende. Studier av småhusboende och av livsformer visar att arbete med hus och tomt tar mycket tid för männen (Gillwik, 1979, Björnberg m.fl. 1980). Övergången till småhusboende innebär dessutom ofta – och i särskilt hög grad i Stockholmsregionen – ökad restid till arbetet. Tyvärr saknas uppgifter om de undersökta Folksammanens boende. Även om de inte tillhör de skikt som i störst utsträckning bor i eget hus finns det dock ingen anledning att förmoda att de skulle vara oberörda av denna förändring.

Tabell 3: *Andelen av de giftalförlovade (1962) och giftalsamboende (1991) männen som trodde att partnern skulle råda dem att acceptera en befördran under olika villkor (%)*

	1962	1991
	(63)	(152)
övertidsarbete utan förvarning ibland	96	78
kvällskurs en gång i veckan under ett år	100	85
att man ofta måste ge sig ut på resor	80	52

”Småhusvågen” omfattade huvudsakligen barnfamiljer. Ensamboende och personer utan barn i Stockholmsregionen bor i stor utsträckning fortfarande i lägenhet och ofta i de centrala delarna av regionen. Denna skillnad kan ligga bakom en del av de skillnader i orientering mot livet utanför arbetet som konstaterats mellan männen med och männen utan familj.

Familjen – från främjande till hämmande karriärvillkor

De nyss beskrivna förändringarna antyder att äktenskap och familj i början av nittioalet inte var samma främjande förutsättning för avancemang bland lägre medelklassmän som tre decennier tidigare. 1962 kunde män med familj och barn oftare än andra män låta arbetet inkräkta på fritiden. Troligen är denna skillnad delvis uttryck för att de i större grad än män utan familj hade tillgång till personlig service hemma. Men den uttrycker sannolikt också den andra sidan av samma mynt: Männen med familj stod oftast helt eller nästan helt ensamma för försörjningen av en hel familj. Detta påverkade säkerligen deras – och troligen även deras hustrurs – villighet att acceptera uppoffringar för att de skulle kunna avancera till mer välbetalda arbeten.

Tre decennier senare existerade inte längre någon sådan skillnad mellan männen med och männen utan familj – det var t.o.m. så att männen utan familj något oftare än de med familj skulle låta arbetet inkräkta på det övriga livet (se tabell 4). En bidragande förklaring till denna förändring är antagligen att männen med familj och barn i betydligt minskad utsträckning är huvudförsörjare. Detta betyder bl.a. att de inte i lika hög grad som förr behöver vara upptagna av arbete

och karriär av ekonomiska skäl. Det innebär också att hustruns omfattande och kontinuerliga förvärvsarbete gör att "markservicen" hemma är mer begränsad. Hustrun ställer större krav på mannens deltagande i arbetet med hem och barn. Hon har också just genom sin omfattande och stabila arbetsmarknadsförankring till skillnad från förr större makt och därigenom en bättre förhandlingssituation i förhållande till mannen. Det är lättare för kvinnan att lämna mannen i dag.

Förändrad balans mellan arbete och andra livsområden?

För kvinnor med familj och barn har det alltmer omfattande förvärvsarbetet i kombination med att de fortfarande bär den huvudsakliga bördan i arbetet med hem och barn medfört en tilltagande konflikt mellan arbete och hemliv. Det finns forskare som beskriver en liknande konflikt även bland män.

Helene Aarseth (1991) undersökte i slutet av åttiotalet i en kvalitativ studie norska medelklassmän. De var mitt uppe i karriären och var dessutom ofta småbarnsfäder. De identifierade sig i hög grad med de ideal som präglade den offentliga debatten under de sista båda årtiondena. Detta innebar bl.a. att de eftersträvade bättre och närmare relationer till människor omkring sig och att de önskade delta mer i hemlivet. Men de jobbade mycket. De var slitna när de kom hem och hade då inte sällan "kort stubin". Detta betydde emellertid inte att de svek sina ideal om deltagande i hemlivet. De fick hellre ta nätterna till hjälp för att klara jobbet. Deras anpassningsförmåga var stor. Aarseth konstaterar att dessa män led av ett korstryck mellan arbete och familj. Detta gav upphov till stor frustration och stora motsättningar i deras liv.

Även svenska forskare har funnit ett liknande mönster. Claes Edlund m.fl. rapporterar i boken "Karriärer i kläm" (1990) resultaten av en omfattande studie av hur manliga chefer i relativt hög chefsställning i privata företag kombinerade arbetsliv med familjeliv. Forskarna ser en tilltagande konflikt mellan arbete och familj, beroende på att partner och barn ställer större och nya krav på männen/fäderna. Det blir allt svårare för chefer att få tiden att räcka till för att uppfylla såväl företagets som familjens krav på hans tid. De undersökta cheferna erfor inte bara inre konflikter utan även konflikter inom familjen. Ofta kunde de inte planera sin arbetstid i förväg.

Familjens övriga medlemmar fick anpassa sig därefter. Konflikten löstes sällan genom att männen trappade ner ambitionerna i arbetet (enligt intervjuer med företagsledare och personalchefer märktes denna konflikt sällan av).

Den kombinerade tidsbristen och svårigheten att planera tiden utanför arbetet bidrog till att männen hade mycket lite tid till hobbies och fritidsaktiviteter. För att koppla av ägnade de sig åt individuell motionsidrott, som kunde utföras oberoende av andra och när de själva tyckte att de hade tid.

I intervjuer med nio chefer, varav fyra kvinnliga, vid Folksam 1991/92 om chefskap, arbetsliv och familjeliv visade sig en liknande bild (Lillieroth, 1992). Alla utom en rapporterade att all den tid och uppmärksamhet som arbetet krävde gick ut över privatlivet, oftast partnern och barnen, ibland de egna personliga intressena.

Svenska studier av livsformer i familjer av olika klasstillhörighet har (utan att ingående differentiera mellan män och kvinnor) visat att medelklass- och tjänstemannafamiljer i hög grad präglas av tidsknapphet och konflikt mellan olika livsområden (Björnberg m.fl. 1980, Björnberg och Bäck-Wiklund 1987).

Vi har i Folksamundersökningen sett att intresset för att ta ansvar och att avancera till arbetsledande positioner minskade bland männen med familj. Samtidigt som männen med familj i ökad utsträckning orienterade sig mot och ägnade tid åt hem och familj minskade alltså deras ambitioner i arbetslivet. Detta resultat stämmer inte med resultaten från de nämnda skandinaviska studierna. Där talas det inte om att männen skulle ha sänkt sin ambitionsnivå i arbetet i samband med de höjda kraven och förväntningarna på deltagande i hemsfären. Tvärtom så gällde det att få tiden att räcka till både arbetslivets och familjelivets krav.

Möjligen ligger de här presenterade resultaten mer i linje med resultaten av en studie som Yvonne Due Billing redovisar i boken "Kön, karriär, familj" (1991). Hon undersökte på åttioalet manliga och kvinnliga chefer i tre olika organisationer. Hon fann att männen i stort visserligen handlade traditionellt, d.v.s. de var primärt lojala mot organisationen/arbetslivet i stället för mot familjen. Men hon fann också att detta traditionella mönster höll på att upplösas. Några män var inte längre i första hand lojala gentemot organisationen. De lämnade den om dess krav ödelade familjelivet. Denna förändring bland männen hängde ihop med att deras hustrur i stigande grad ställde krav på dem.

En anledning till skillnaden mellan Folksamundersökningen och huvudparten av de nämnda studierna är säkerligen att Folksammännen

inte hade arbeten som krävde tid och insatser av en sådan omfattning som chefsjobb och jobb mitt i karriären gör. Ett viktigt resultat av Folksamstudien är just att männen med familj i mindre utsträckning i början på nittioalet än tre decennier tidigare önskade hamna i en sådan situation. I den svenska chefsstudien antyds också att män som låter sina "balansproblem" märkas inte blir eller inte väljer att bli befordrade till mer krävande chefsjobb. Det är möjligt att vi i Folksamstudien har att göra med ett mönster för kombination av arbete och familj som är specifikt för lägre tjänstemän. Det skulle vara ett mönster som å ena sidan är mindre strängt maskulint (och därmed mindre negativt gentemot traditionellt kvinnliga uppgifter inom hem- och familjesfären) än de traditionella industriarbetarmännens, och å andra sidan mindre karriärorienterat än medelklassmännens.

Kvinnorna: Mindre förändringar

Intresset hittills har endast gällt männen. Bland männen med familj minskade under de trettio åren karriärambitionerna och konkurrensen från hem och familj ökade. Samtidigt ville betydligt fler, särskilt bland dem utan familj, ha ett intressant arbete. Männen val i arbetslivet verkar i dag styras mer av lust och personliga intressen och mindre av yttre förväntningar än för trettio år sedan.

Hur ser det då ut för kvinnorna? Till att börja med: Vilka var de? De var genomsnittligt betydligt äldre 1991 än tre decennier tidigare: Andelen som var äldre än 40 år ökade från drygt en fjärdedel till nästan hälften. Mer än hälften var gifta (1962) respektive gifta/samboende (1991) och drygt hälften saknade barn hemma vid båda tillfällena. Deras utbildningsnivå steg kraftigt – i snabbare takt än den gjorde för männens del. Deras fördelning på yrken förändrades ännu mer än vad som var fallet för männens vidkommande. De vanligaste arbetena 1962 var maskinskriverska, korrespondent och sekreterare. 1991 var kundtjänst, allmänt kontorsarbete samt skadereglering de mest förekommande arbetsområdena.

Medan förändringarna för männens vidkommande till stor del handlar om en förändrad balans i riktning från arbete till hem och familj så handlar de för kvinnornas del huvudsakligen om förändringar i andra riktningen: Mot en starkare förankring i och orientering mot arbetsliv och karriär och en något försvagad orientering mot hem och familj.

En av de få förändringar som gick i samma riktning för båda könen gällde inställningen till omväxling och förändring i arbetet. Även kvin-

norna var i större utsträckning kritiska mot rutinarbete 1991 än trettio år tidigare. Men för deras del var förändringen mycket större än den var för männen. 1962 instämde nio av tio kvinnor i åtminstone ett av de uppräknade påståendena om rutinarbete (se ovan). 1991 gällde detta endast tre av tio kvinnor! 1962 var kvinnorna inte alls lika kritiska till rutinarbete som männen var. Trettio år senare hade skillnaden mellan könen utplånats. I en replikerande studie av samhällsförändring från femtioalet till åttiotalet i en mindre svensk stad kom forskarna fram till ett liknande resultat som Folksamstudien: Av tjänstemännen och då i synnerhet bland kvinnorna var det fler på åttiotalet än på femtioalet som inriktade sina förväntningar i arbetslivet mot ett självständigt och intressant arbete (Johansson, 1990, Åberg, 1990a).

Att förändringen i inställning till rutinarbete var så mycket större för kvinnorna har säkerligen att göra med att de i dag, till skillnad från vad som var fallet för tre decennier sedan, har en mycket mer självklar ställning i arbetslivet och på arbetsmarknaden. Skillnaden har antagligen också att göra med att kvinnorna knappade in på männens utbildningsförsprång under de trettio åren. Vidare ökade kvinnornas genomsnittsålder en hel del och de hade mer sällan än tidigare småbarn. En annan del av bakgrunden är antagligen att kvinnornas arbetsuppgifter och ställning i arbetsorganisationen vid företaget förändrats. För trettio år sedan hade de mycket ofta ensartade arbeten med en i förhållande till manliga arbeten betjänande funktion, t.ex. maskinskriverskor, korrespondenter eller sekreterare. Dessa yrken finns knappast längre. Det finns ingen särskild skrivcentral och ingen separat postfunktion.

I dag är kvinnornas arbeten mindre ensartade och mer lika männens. En del av de uppgifter som kvinnor utförde i särskilda befattningar och funktioner för trettio år sedan ingår i dag i arbeten med mer varierat innehåll. Samtidigt har kvinnor trängt in på tidigare uteslutande manliga områden, t.ex. dataavdelningen eller premieberäkning⁴. Dessa förändringar yttrar sig bl.a. i att betydligt fler 1991 än trettio år tidigare hade arbetskamrater av det motsatta könet. 1962 gällde detta 31 procent och tre decennier senare endast 6 procent av männen. Bland kvinnorna sjönk andelen från 41 till 18 procent. Denna förändring har för övrigt troligen i sig bidragit till att "mjuka upp" strikt kvinnliga och manliga förhållningssätt och värderingar.

Det inträffade ingen större förändring beträffande kvinnornas inställning till befordran under de tre decennierna. Möjligen önskade något fler bli befordrade. Något fler tyckte att befordringsmöjligheterna var viktiga. Även på detta område minskade härigenom alltså skillnaden mellan könen. Fortfarande ville dock något fler män bli be-

fordrade 1991. Fortfarande var befordran viktigt för något fler män än kvinnor. Det rådde också ännu i början på nittioalet en skillnad mellan könen med avseende på vilka slags arbeten vilka de önskade bli befordrade till. För kvinnorna var det oftare än för männen fråga om specialistjobb utan arbetsledningsfunktion. De kvinnor som önskade bli befordrade till chefsjobb valde också oftare än männen arbeten på lägre nivåer.

Förändringar i önskemål är troligen relaterade till förändringar i möjligheter. Kvinnorna såg i ökad utsträckning goda möjligheter till befordran medan männen gjorde det i minskad grad. Förändringarna i uppfattade möjligheter motsvaras också av förändringar av de faktiska möjligheterna till befordran. Mellan 1978 och 1990 ökade andelen kvinnor i befattningsskikten ovanför de som här berörts från 15 till 39 procent (Hammarström 1992). Den höga kvinnoandelen var för övrigt en av anledningarna till att företaget av Jämställdhetsombudsmannen och tidningen *Veckans Affärer* utsågs till ”Sveriges mest jämställda företag” 1992. Företagets jämställdhetspolitik måste sägas vara jämförelsevis avancerad⁵.

Andelen kvinnor minskar dock ju högre upp i hierarkin vi rör oss. I de allra översta skikten var t.ex. andelen kvinnor endast 15 procent 1990. Feminiseringen av andra skikt än de lägsta verkar inte heller motsvaras av någon motsvarande maskulinisering av de lägsta skikten. 1990 var t.ex. andelen kvinnor i dessa skikt lika dominerande (71 procent) som fem år tidigare. Folksam har därmed alltmer kommit att bli ett kvinnoföretag.

Även om det i dag således är långt kvar till en någorlunda jämn könsfördelning på högre chefsnivåer så är det ändå till skillnad mot förr självklart att en kvinna kan vara chef. Denna förändring kommer i undersökningen till uttryck bl.a. genom att positiva chefsegenskaper 1991 inte som tre decennier tidigare betraktades som manliga egenskaper utan i stället sågs som varken särskilt manliga eller kvinnliga.

Samtidigt som kraven på att arbetet skall vara intressant ökade dramatiskt och som karriären blev något viktigare för kvinnorna under de trettio åren, så verkar det som om orienteringen mot livet utanför arbetet och mot hem och familj minskade något. Fler kvinnor ansåg t.ex. att det skulle vara lätt att arbeta övertid. Något färre sade att de tänkte på hemmet under arbetstiden. Denna förändring har sannolikt att göra med att fler kvinnor var äldre 1991 än 1962. Sannolikt hänger den också ihop med en förändring i såväl den egna som partnerns syn på fördelning av försörjaransvar och deltagande i arbets- respektive familjeliv. Färre kvinnor 1991 än trettio år tidigare tyckte att deras partner skulle ha en större inkomst än den egna. Fler trodde att part-

ner vill att kvinnans inkomst skulle vara större än den egna. Fler trodde att partnern skulle råda dem att acceptera befordran om den ställde krav på insatser utanför den ordinarie arbetstiden.

Det var dock inte fler kvinnor 1991 än tre decennier tidigare som skulle acceptera befordran om den krävde uppoffringar utanför arbetstiden. Detta gällde både kvinnor med och kvinnor utan familj (se tabell 4). Detta innebär att kvinnorna utan familj både 1962 och trettio år senare hade något lättare än kvinnor med barn att acceptera befordran om den krävde uppoffringar utanför arbetstiden. Detta antyder att för kvinnornas del var äktenskap och familj vid båda tillfällena en hämsko för befordran och karriär. För männens del ägde härvidlag, som vi sett, en dramatisk förändring rum: äktenskap och familj var för trettio år sedan något som främjade befordran och karriär medan samma omständigheter i början av nittiotalet utgjorde en hämsko. Äktenskap och familj kom i detta hänseende att betyda samma sak för båda könen. Som tabell 4 visar var det dock ännu i början av nittiotalet lättare för män än kvinnor oavsett om de levde i familj eller ej att acceptera befordran som ställde krav på insatser utanför den ordinarie arbetstiden.

Tabell 4: Andelen kvinnor och män som skulle acceptera befordran om den innebar övertidsarbete utan förvarning ibland (%)

	Män		Kvinnor	
	Med barn	Utan barn	Med barn	Utan barn
1962	83	65	28	38
1991	47	59	32	43

Ett huvudresultat av undersökningen är således att kvinnor och män närmast sig varandra beträffande inställning till arbete och karriär och vad avser orientering mot hem och familj. Med undantag av intresset för omväxling och förändring i arbetet har detta närmande huvudsakligen ägt rum genom att männen närmast sig kvinnorna – förändringarna för kvinnornas del är mer beskedliga. Tabell 5 sammanfattar förändringarna. Rörelsen i riktning mot en egalitär rollfördelning framstår tydligt.

När vi betänker detta resultat bör vi komma ihåg att samtliga undersökta kvinnor 1962 förvärvsarbetade. Bland kvinnor i allmänhet var det då, vid slutet av hemmafruns storhetstid, betydligt färre som förvärvsarbetade. Hade ett i förhållande till kvinnor i allmänhet mer representativt urval undersökts 1962 hade med all säkerhet större för-

ändringar konstaterats.

En skillnad mellan könen förtjänar slutligen att nämnas. För männens del var det de med familj som stod för merparten av de konstaterade förändringarna. Det var de som svarade för de minskade karriärambitionerna och den ökade orienteringen mot andra livsområden än arbetslivet. För kvinnornas del går det inte att urskilja några särskilda skillnader mellan de med och de utan familj. Även detta förhållande har sannolikt åtminstone delvis att göra med att alla kvinnor som undersöktes 1962, d.v.s. även de med familj, förvärvsarbetade. Hade ett mer representativt urval av svenska kvinnor undersökts hade sannolikt förändringarna varit större för kvinnor med familj än för kvinnor utan familj.

Det är alltså troligen mer genom de undersökta männen än genom de undersökta kvinnorna som en generell förändring kommer till uttryck. Männerna i undersökningen var, liksom män i allmänhet, heltidsarbetande både 1962 och trettio år senare. Männerna med familj hade säkerligen 1962, liksom män med familj i allmänhet, ofta en partner som var hemmafru. Trettio år senare arbetade sannolikt partnern åtminstone lång deltid.

Tabell 5: Kvinnors och mäns svar på några frågor i Folksamundersökningen 1962 och 1991 %

	1962		1991	
	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män
Instämmer i minst tre påståenden om rutinarbete	59	33	7	7
Vill bli befordrad	72	95	79	85
Tror att jag kan bli befordrad	47	84	66	83
Skulle acceptera befordran om den innebär övertidsarbete utan förvarning ibland	34	69	38	55
Vill att make/maka/sambo har större inkomst än den egna	95	78	75	80
Tror att partnern skulle råda mig att acceptera befordran om den innebär övertidsarbete utan förvarning ibland	62	96	83	78

Avslutning: Nya värderingar, nya tjänstemän

Två förändringar i kvinnors och, främst, mäns liv och arbete under de senaste trettio åren har beskrivits: Nya orienteringar i förhållande till arbete, karriär och familj samt – som ett resultat av dessa förändringar – en markant rörelse i riktning mot en mer egalitär rollfördelning. Till sist skall frågan ställas i vilken utsträckning resultatet ligger i linje med vad vad forskare påstår om förändrade värderingar och orienteringar i förhållande till olika livsområden under de senaste decennierna.

Hans Zetterberg m.fl. diskuterar i "Det osynliga kontraktet" generella värderingsförskjutningar i Sverige (Zetterberg m.fl. 1984). Under de senaste hundra åren har, menar de, "yttrevärldsvärderingar" varit framträdande. Det centrala i dessa värderingar är "levnadsstandard". Under de senaste decennierna har emellertid "inrevärldsvärderingar" fått alltmer plats – först i livet utanför arbetet men under slutet av sjuttio- och början av åttiotalet alltmer i arbetslivet. Det centrala i detta slag av värderingar är "livskvalitet"⁶. Här ingår bl.a. skaparanda och självförverkligande. Resultat i Folksamundersökningen indikerar en liknande förändring. Det gäller den största enskilda förändringen som konstaterats i undersökningen, nämligen de ökade kraven på ett innehållsrikt arbete. Det gäller även en annan antydd förändring i undersökningen, nämligen att valen i arbetslivet i ökad utsträckning styrs av egna, personliga önsknings och i mindre grad av omedelbara yttre förväntningar⁷.

Detta ökade utrymme åt "inrevärldsvärderingar" i arbetslivet verkar inte ha åstadkommit på bekostnad av försvagade sådana värderingar utanför arbetslivet. En indikation på att detta inte har skett är att orienteringen mot hem och familj inte minskat vare sig bland kvinnor eller män och att den bland männen med familj t.o.m. ökade. De tilltagande "inrevärldsvärderingarna" i arbetslivet verkar inte heller ha lett till någon entydig försvagning av "yttrevärldsvärderingarna" i arbetslivet – för både kvinnor och män var t.ex. lönen viktigare för arbetstrivselsn 1991 än trettio år tidigare.

Samma förändringar i undersökningen som kan ses som ett uttryck för ett ökat utrymme åt "inrevärldsvärderingar" i arbetslivet kanske skulle kunna ses som en indikation på att vi har att göra med en övergång till "en ny medelklass". Åtminstone ligger de nya dragen i linje med vad Roos och Raakonen fann i en finsk studie av denna klass (Roos och Raakonen, 1985). De konstaterade att mycket få var karriär-orienterade. De fann vidare en "modern" attityd, enligt vilken det var viktigt att välja fritt, t.ex. livsstil, autonomi eller självförverkligande.

Något liknande denna ”moderna” attityd konstaterade Åberg i en replikerande studie av samhällsförändring i en mindre svensk stad under de senaste fyrtio åren (Åberg, 1990b): Den grupp av värderingar som tycktes ha genomgått störst förändringar var de allmänna frihetsvärderingarna – kraven på frihet på olika områden hade vuxit kraftigt. Åberg kopplar samman denna förändring med den forskridande sociala differentieringen i industrisamhället, vilken bl.a. för med sig att vi ingår i alltfler gruppbildningar och blir allt mindre beroende av enskilda grupper, kollektiv och normer. Ulla Björnberg beskriver i sitt kapitel i denna bok liknande förändringar i termer av individualisering och kulturell friställning.

I Folksamstudien har vi knutit det ökade behovet att välja och handla i förhållande till arbete och karriär utifrån personliga intressen med de försvagade patriarkala relationerna mellan ledningen och de anställda. Något som torde ha främjat denna förändring är att anställda i dag åtnjuter större skydd och trygghet – bl.a. genom trygghetslagarna och socialförsäkringsystemet – än vad de gjorde för trettio år sedan och att de av detta skäl kan förhålla sig friare till överordnade. En annan bidragande anledning är sannolikt att inflytandet och kontrollen över livet utanför arbetet har ökat (genom att man t.ex. i större utsträckning äger sin bostad, oftare har egen bil, i ökad grad kontrollerar barnafödandet), något som sannolikt gör att kraven på egenkontroll höjs också i arbetslivet.

Claus Offe har hävdats att arbetets betydelse i människors liv i de avancerade kapitalistiska länderna under senare tid har minskat (Offe, 1985). Mot bakgrund av kvinnornas kraftigt ökade deltagande i förvsarbetet under de senaste decennierna är det svårt att tro att detta påstående skulle äga generell giltighet i Sverige. Det finns inte heller något i de presenterade resultaten i Folksamundersökningen som pekar i en sådan riktning. Visserligen vet vi inte hur mycket tid de lägre tjänstemännen vid Folksam lade ner på sitt arbete för trettio år sedan och hur mycket tid de lägger ner i dag. Visserligen har vi sett att männen med familj trappat ned sina karriärambitioner i arbetet och att de samtidigt blivit mer hem- och familjeorienterade. Men samtidigt vill ju många fler ha ett intressant arbete. Betydligt fler – särskilt av kvinnorna – är intresserade av arbetets innehåll i dag. Man kan därför inte säga att engagemanget i arbetet minskat i största allmänhet, däremot att vissa sidor blivit mer angelägna medan andra åtminstone för vissa grupper blivit mindre angelägna.

Ett resultat av Folksamundersökningen är att ett ökat engagemang i arbetet inte behöver stå i motsättning till engagemanget i hem och familj. En indikation på detta är att alltfler av både kvinnor och män vil-

le ha ett intressant arbete samtidigt som det inte skedde någon nämnvärd minskning beträffande orienteringen mot hem och familj (bland männen skedde här ju t.o.m. en ökning). Kanske är det här fråga om överspridningseffekter från det ena området till det andra, något som Öystein Gullvåg Holter fann i en norsk studie av förhållandet mellan arbete och familj (Holter, 1990).

Det är attityder och orienteringar, inte faktiskt handlande, som har behandlats i Folksamundersökningen. Beträffande männens förhållande till jämställdhet kan vi med ledning av vad som kommit fram i olika studier utgå ifrån att förändringarna i faktiskt handlande är mindre omfattande än förändringarna i attityder och orienteringar (Holter, 1989, Jalmert, 1984, Edlund m.fl. 1990). Något som eventuellt kan ha bidragit till att den bild som getts av förändringarna i värderingar och orienteringar är överdriven är att män i dag i större utsträckning än för trettio år sedan förväntas ha en positiv inställning till jämställdhet.

Oavsett i vilken utsträckning attityderna och orienteringarna motsvaras av förändrat faktiskt handlande så vågar man nog ändå påstå att undersökningens resultat pekar på en förändrad manlighet. Detta ligger i linje med vad vissa andra forskare påstår. Öystein Gullvåg Holter (1989) och Barbro Lennéer Axelsson (1989) skönjer t.ex. en övergång till ett mer omvårdande faderskap. På andra håll i denna bok nämns fler exempel (se bl.a. Ulla Björnbergs avsnitt om den sociala konstruktionen av faderskap). Öystein Gullvåg Holter (1989) urskiljer en generellt förändrad manlighet under senare decennier: en övergång från en "naturlig", "maskulin" till en "individuell", "androgyn", alltmer självkontrollerad och individualiserad manlighet, en förändring som vi sett indikationer på även i Folksamstudien. Denna förändring hänger, menar Holter, ihop med en förändring i mäns arbeten: En övergång från auktoritär till marknadsmässig kontroll. Andras kontroll har därmed ersatts av självkontroll⁸. I Folksamstudien har vi sett en liknande förändring: de patriarkala relationerna har försvagats, resultatansvar och ekonomiskt ansvar har flyttats ner till lägre nivåer, internt har marknadstänkande och marknadsrelationer brett ut sig.

Vi har konstaterat att könssegregationen har minskat i olika avseenden i Folksam. Detta innebär inte bara att män och kvinnor i ökad utsträckning blir synliga för varandra utan även att de oftare blir synliga för varandra som *likar*. Det betyder att samhandlingssituationer som bygger på manlig överordning och kvinnlig underordning blir mindre vanliga. Det innebär att både kvinnor och män oftare har kvinnor som överordnade och att chefsegenskaper inte längre är några

specifikt manliga egenskaper. Allt detta bidrar sannolikt till att försvaga de traditionella könsrollerna.

Könssegregation är en av grunderna för upprätthållandet av mansmakten i vårt samhälle (se Harriet Holters kapitel i denna bok). I Folksamundersökningen har vi skönjt inte endast konturerna av en ny manlighet utan även en försvagning av ett av mansmaktens fundament.

Noter

¹ En utförlig jämförelse av kvinnornas och männens inställning och förändringar avseende denna inställning under de tre decennierna presenteras i Nilsson (1991). En sammanfattning av denna utredning görs i Terne (1992). Eva Terne vid Folksam ansvarade för det praktiska genomförandet av 1991 års undersökning.

² Mycket utrymme ägnas i detta kapitel åt frågor kring familj och barn. Detta kanske kan tyckas egendomligt, eftersom endast omkring hälften av männen var gifta eller samboende vid något av de båda tillfällena. Många av dem som inte hade familj var emellertid unga och av dessa hade troligen en hel del planer på att bilda familj.

³ Denna förändring visar sig bl.a. i intervjuer med chefer vid Folksam 1962 och trettio år senare (se Lillieroth, 1992 vad avser de senare).

⁴ Denna förändring, som med all säkerhet inte är unik för Folksam, uttrycker en vändning av den utveckling av den könsmissiga arbetsdelningen och kvalifikationsutvecklingen som skedde tidigare i kontorens historia. Greiff (1992) konstaterar utifrån studier av kontoren vid ett par större svenska verkstadsindustrier under perioden 1840–1950 att samtidigt som kontoren växte kraftigt så försämrades ställningen i arbetsprocessen, karriärmöjligheterna och den relativa lönenivån för den stora massan av kontorister. Denna utveckling både möjliggjordes och skymdes av den samtidiga feminiseringen av kontorsyrkena: Det var kvinnor som oftast fick de nya rutinbetonade och sämst betalda arbetena. Conradsson (1988) beskriver en liknande förändring i en studie av kontorslivet vid ett försäkringsbolag i Stockholm under tiden från tjugotalet till åttiotalet. Hon beskriver bl.a. hur en helt ny kvinnlig kategori tillkom i samband med mekaniseringen och sönderdelningen av arbetet efter andra världskriget: maskinoperatörerna. Samtidigt med denna förändring nederst i organisationen beskriver Conradsson en tilltagande professionalisering på de högre tjänstemannanivåerna, något som försämrade möjligheterna att gå ”den långa vägen” till dessa arbeten.

⁵ Folksam är ett folkrörelseföretag. Enligt ett par av ett antal intervjuade jämställdhetskämpar vid företaget verkar detta i motsatt riktning, d.v.s. försvårande för jämställdhetssträvandena. En anledning skulle vara att många av cheferna har gått ”den långa vägen” utan lång skolutbildning. De skulle i högre grad än andra män känna sig otrygga i sådana positioner och därför lättare känna sig hotade av kvinnors krav på jämställdhet (Hamngren, 1992).

⁶ Zetterbergs m.fl:s indelning i "yttrevärlds-" och "inrevärldsvärderingar" påminner om Inglehardts indelning i "materiella" och "postmateriella" värderingar (Inglehardt, 1990). Inglehardt urskiljer en förskjutning i riktning från de förra till de senare under efterkrigstiden i de avancerade industriländerna, en förändring som bärs upp av att generationer avlöser varandra. Till skillnad från Zetterbergs m.fl:s begrepp handlar emellertid Inglehardts inte om värderingar kring det egna livet utan om värderingar kring förhållanden på samhällsnivå.

⁷ Därmed inte sagt att önskingar i ökad utsträckning styrs "inifrån" individerna själva. De egna önskingarna kan mycket väl i tilltagande utsträckning vara föremål för påverkan utifrån.

⁸ Conradsson talar i sin studie av kontorslivet i ett svenskt försäkringsbolag om en liknande förändring av kontrollen: Från auktoritär, patriarkalisk kontroll till systemkontroll.

Litteratur

- Aarseth, H (1991), "Om prosjektet Mannlig livssammenheng" i *Mannsforskning nr 1/2 1991*. Oslo.
- Billing, Y D (1991), *Kön, karriere, familie*. Jurist- og økonomforbundet, Köpenhamn.
- Björnberg, U, Bäck-Wiklund, M, Lindfors, H och Nilsson, A (1980), *Livsformer i en region. En jämförande analys av familje- och samhällsliv i 1970-talets Sverige*.
- Björnberg, U & Bäck-Wiklund (1987), *Vardagslivets organisering i familj och närsamhälle*. Daidalos. Göteborg.
- Conradsson, B (1988), *Kontorsfolket. En etnologisk studie av livet på kontor*. Nordiska Muséets handlingar 108. Stockholm.
- Dagens Nyheter 14 augusti 1992, *Norränningar flytt' inte*.
- Edlund, Claes, Ahltorp, B, Andersson, G och Kleppstö (1990), *Karriärer i kläm. Om chefen, familjen och företaget*. FA-rådet Norstedts. Stockholm.
- Gillwik, L (1979), *Småhuslyckan – finns den? En jämförande analys av livet i moderna förortsområden med enfamiljshus och flerfamiljshus*. Statens råd för byggnadsforskning. Stockholm.
- Greiff, M (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840–1950*. Mendocino. Lund.
- Hammarström, R (1992), "Slutord" i *Kvinnors liv och arbete i Folksam*. Folksam. Stockholm.
- Hamngren, I (1992), "Jämställdhet är något som bara 'blir'. Intervjuporträtt av tio kvinnor" i *Kvinnors liv och arbete i Folksam*. Folksam. Stockholm.
- Holter, Ö G (1989), *Menn*. Aschehoug. Oslo.
- Holter, Ö G (1990), *Arbeid og familie: en studie av teknologikulturen*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Inglehardt, R (1990), *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton University Press. New Jersey.
- Jalmert, L (1984), *Om svenska män. Fostran, ideal och vardagsliv*. Ds A 1983:2. Arbetsmarknadsdepartementet. Stockholm.
- Johansson, M (1990), "Arbetsförhållanden och solidaritet" i Åberg, R (red): *Industrisamhälle i omvandling. Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal*. Carlssons. Stockholm.
- Lennér-Axelsson, B (1989), *Männens röster i kris och förändring*. Sesam. Stockholm.
- Lillieroth, A (1992), "Intervjuer om chefskap, arbetsliv och privatliv"

- i *Kvinnors liv och arbete i Folksam*. Folksam. Stockholm.
- Nilsson, A (1991), *En jämförelse av befordringsundersökningarna 1962 och 1991*. Utredningsrapport. Arbetslivscentrum/Folksam. Stockholm.
- Offe, C (1985), "Work: the key sociological category?" i Offe, C: *Disorganized capitalism. Contemporary Transformations of work and politics*. Polity press. Cambridge.
- Roos, J-P & Raakonen, K (1985), "Att vilja leva annorlunda – på jakt efter den nya medelklassen" *Kultur och utbildning*; Broady, D. (red), UHÄ:s skriftserie 1985:4. Universitets- och högskoleämbetet. Stockholm.
- Terne, E (1992), "Befordringsundersökningen i Folksam 1962 och 1991" i *Kvinnors liv och arbete i Folksam*. Folksam. Stockholm.
- Zetterberg, H, m.fl. (1984), *Det osynliga kontraktet. En studie i 80-talets arbetsliv*. Sifo. Stockholm.
- Åberg, R (1990a), "Människan i ett föränderligt industrisamhälle" i Åberg, R (red): *Industrisamhälle i omvandling. Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal*. Carlssons. Stockholm.
- Åberg, R (1990b), "Värderingsförändringar och samhällsutveckling" i Åberg, R (red): *Industrisamhälle i omvandling. Människor, arbete och socialt liv i en svensk industristad från femtiotal till åttiotal*. Carlssons. Stockholm.

Del VI
Kvinnors arbetsmark-
nad i det framtida
Europa

Lena Gonäs

Kvinnors arbetsmarknad i det framtida Europa

Syftet med denna uppsats är att diskutera några utvecklingslinjer rörande kvinnornas situation på arbetsmarknaden i Sverige och inom EG-länderna. Vad kan hända när det gäller kvinnors möjligheter till arbete och egen försörjning i framtiden? Kommer det att skapas förutsättningar för en utjämning mellan kvinnors och mäns positioner och inflytande i arbetslivet eller kommer segregeringen att förstärkas?

Det pågår två viktiga samhällspolitiska förändringar i Sverige i dag, vars effekter är svåra att skilja åt, men som båda påverkar kvinnors arbete och möjlighet till sysselsättning.

Den första är den omorganisering och ökande marknadsstyrning som skett av den offentliga sektorn

De flesta politiska partier är överens om att den offentliga sektorn skall öppnas för konkurrens mellan olika produktionsformer. Valfrihet och marknadsanpassning skall bidra till att effektivisera vård, omsorg och utbildning. Den offentliga sektorns utgifter måste krympa och privatiseringen förutsättes leda till detta.

Den andra är förändringskraven som uppstår genom internationaliseringen och ansökan om medlemskap i EG, eller snarast EU – Europaunionen

Både den inrikespolitiskt skapade förändringen och den externa av europaintegrationen framdrivna kommer att få effekter på arbetsdelningen mellan könen och möjligheterna till förvärvsarbete i framtiden.

Inledningsvis ges några exempel på grundläggande likheter och skillnader rörande kvinnors och mäns situation på arbetsmarknaden i Sverige och i EG-länderna. Därefter beskrivs framväxten av den svenska och till viss del den skandinaviska kombinationsmodellen när det gäller kvinnors rätt till såväl arbete som familj och barn. Denna diskussion visar på ett samhälle med en relativt utvecklad institutionell ram som erbjuder olika kombinationsmöjligheter samtidigt som arbetsmarknaden är starkt könssegregerad med en stabilt mansdominerad facklig och politisk makthierarki.

Det existerar flera olika modeller för att organisera vård och omsorg i Europa. En central fråga är hur dessa modeller kommer att påverkas av den europeiska integrationen. Inte minst viktigt är det ur

kvinnornas synvinkel. Det offentliga vård- och omsorgsarbetet är inte enbart kvinnornas viktigaste arbetsmarknad, dess tjänster är även en nödvändig förutsättning för kvinnors förvärvsarbete. Därefter behandlas integrationstanken och mera specifikt den inre marknaden som träder i kraft 1993. Frågan är vad den inre marknadsens fyra friheter kommer att betyda för relationen mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden. Vems positioner kommer att förstärkas eller försvagas? Kommer både kvinnor och män att kunna vinna på integrationen? Slutsatserna dras på grundval av olika rapporter från Europaparlamentet och med hjälp av egna och andras forskningsresultat om strukturomvandling och arbetsmarknadsprocesser.

Slutligen skall jag diskutera vad ett medlemskap i Europaunionen kan komma att betyda för framför allt svenska kvinnors arbetsförhållanden och möjligheter till förvärvsarbete i framtiden. Det är omöjligt att ge ett fullständigt svar, men jag hoppas att mina frågor och resonemang kan leda till en mer insiktsfull diskussion i frågan.

Kvinnor och män på arbetsmarknaden i Sverige och EG

Först görs en mycket kortfattad beskrivning av de viktigaste skillnaderna mellan kvinnors och mäns arbetsmarknadsförhållanden i Sverige, därefter kommer en jämförelse mellan Sverige och förhållandena i EG-länderna

Arbetsmarknadens könsuppdelning i Sverige

Ungefär lika många kvinnor som män förvärvsarbetar i Sverige. Däremot är fördelningen på sektorer mycket ojämn. Av alla förvärvsarbetande kvinnor finns 46 procent i sektorerna utbildning, vård eller omsorg. Av samtliga män på arbetsmarknaden finns endast 9 procent i motsvarande sektorer. De arbetar i stället inom industrin eller i den privata tjänstesektorn (se tabell 1). Av samtliga anställda inom industri-, byggnads- och energiproduktion var 77 procent män och 23 procent kvinnor år 1990. Den privata tjänsteproduktionen är en viktig arbetsmarknad för både kvinnor och män och fördelningen mellan dem är förhållandevis jämn. År 1990 arbetade ungefär lika många män i den privata tjänstesektorn som antalet kvinnor i den offentliga tjänstesektorn.

Tabell 1 *Sysselsatta kvinnor och män i Sverige i åldern 20–64 år fördelade på näringsgrenar årsgenomsnitt 1990.*

	Kvinnor antal	%	Män Antal	%
Jord – och skogsbruk	38 000	2	111 000	5
Industri, bygg.energi	302 000	14	1 011 000	43
Undervisning, vård och omsorg	1 003 000	46	221 000	9
Andra tjänster	819 000	38	1 002 000	43
Summa	2 162 000	100	2 346 000	100

Källa: SCB:s arbetskraftsundersökningar.
Ur Kvinnors och mäns arbetsmiljö. SCB 1991.

I de olika regionerna i vårt land finns på liknande sätt en uppdelning i mans- och kvinnosfärer. Den könsvisa segregeringen finns inte enbart på arbetsplatsen mellan mans- och kvinnojobben. Produktionssektorerna är också könsmärkta. Industrin är männens arbetsområde. Vården, utbildningen och omsorgen är kvinnornas medan det inom den privata tjänstesektorn arbetar ungefär lika stor andel kvinnor som män. I starkt industrialiserade regioner där fortfarande över hälften av de sysselsatta arbetar med industriproduktion är könsuppdelningen som tydligast. Kvinnorna finns även här främst inom tjänsteproduktionen och männen i industriarbetet. Jag vill påstå att utbyggnaden av vården och omsorgen har varit den mest effektiva regionalpolitiken i vårt land, p.g.a. att den skapat sysselsättningsmöjligheter i hela landet.

Den höga andelen förvärvsarbetande bland svenska kvinnor förklaras bland annat av föräldraförsäkringen. Föräldrarna behåller sina arbeten även under den period de är hemma för vård av barn. Det innebär att de under denna tid räknas till arbetskraften och anges som sysselsatta, men ej i arbete. Ungefär 30 procent av samtliga kvinnor med barn under 7 år är frånvarande på grund av barnledighet eller vård av sjukt barn under en given mätvecka (AKU, 1991). Det har varit ett relativt stabilt mönster under de senaste tio åren. Föräldraledighetslagen och reglerna om föräldrapenning ger rätt till ledighet och ersättning med åtminstone 90 procent av sin lön under barnledigheten. Ersättningen bildar också underlag för ATP-poäng.

Arbetslöshetstalen har i Sverige legat förhållandevis konstanta under de senaste decennierna. Lågkunjunkturer i början av 1980-talet innebar dock en ovanligt hög nivå för svenska förhållanden med mellan 3,5 och 4 procents arbetslöshet. Även början av 1990-talet har inneburit en nivåhöjning, från 1,5 procents arbetslöshet 1990 till mellan 5 och 6 procents arbetslöshet hösten 1992. Arbetslösheten ligger år 1992 på en högre nivå för män än för kvinnor. Uppsägningar inom de mansdominerade sektorerna av arbetsmarknaden som industri, byggnads- och anläggningsverksamhet har bidragit till detta.

Ett ytterligare kännetecken för den svenska arbetsmarknaden är könssegregeringen efter arbetsuppgifter, yrke och position. Om man gör en lista med männens tio vanligaste yrken och motsvarande lista för kvinnorna finns inte något yrke på båda listorna (SCB 1991:1).¹ Omkring var tredje kvinna arbetar i yrken där 9 av 10 är kvinnor, framför allt gäller detta yrken inom vård och omsorgsarbetet. För männen gäller att 40 procent arbetar inom yrken där 9 av 10 är män, i yrken som murare, träarbetare och ingenjörer. Det förefaller som om mönstret för de unga kvinnorna har förstärkts, eftersom många yngre finns inom vårdsektorn (SCB 1991:1).

EG:s arbetsmarknad

Inom EG-länderna var omkring 47 procent av alla kvinnor i åldern 14 – 64 år sysselsatta år 1989. Motsvarande tal för männen var 75 procent (Employment in Europe 1991, s.143).² Skillnaden mellan andelen män och kvinnor är fortfarande mycket stor. Det har skett en ökning av kvinnors förvärvsarbete i de flesta europeiska länder, men någon radikal förändring av relationen mellan könen har inte skett. Andelen män som förvärvsarbetar har även ökat under det senaste decenniet (SCB 1992).

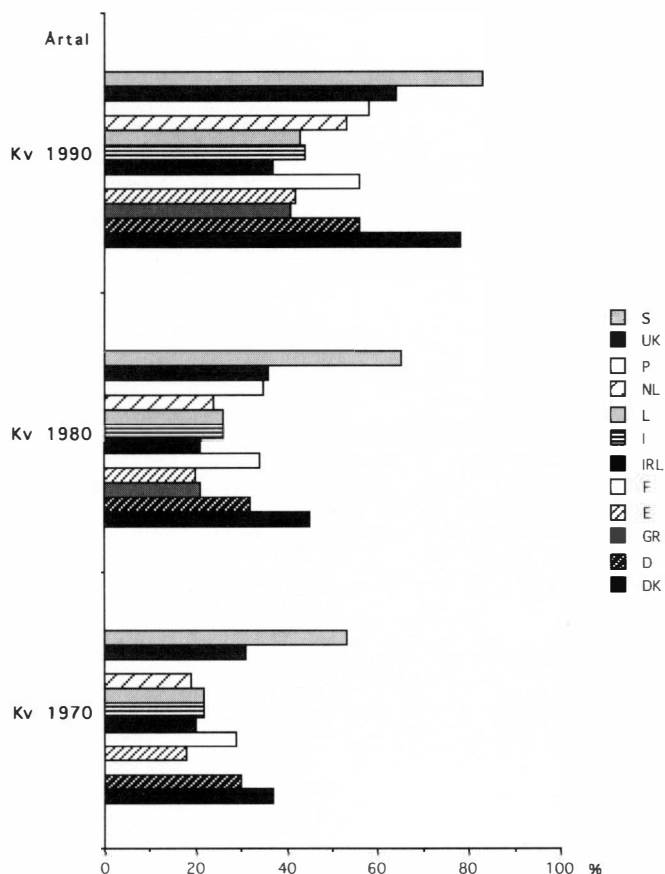
Även om utvecklingen gått väldigt snabbt inom vissa EG-länder, så är relationerna mellan könen relativt stabil över tid. Figurerna 1 och 2 visar utvecklingen av kvinnors och mäns arbetskraftsdeltagande (activity rate) för kvinnor respektive män i EG-länderna och Sverige³.

För år 1990 kan man urskilja tre grupper när det gäller arbetskraftsdeltagande för kvinnor. Den första utgörs av Sverige och Danmark som ligger strax över respektive under 80 procent. Storbritannien, Portugal, Frankrike, Tyskland och Nederländerna ligger på en mellannivå omkring 55–60 procent. Till den tredje gruppen hör Italien, Luxemburg, Spanien, Grekland och Irland där omkring 40 procent av kvinnorna befinner sig på arbetsmarknaden. Utvecklingen har i samtliga länder varit väldigt snabb under det senaste decenniet och detta gäller även för männen. Detta speglar naturligtvis till viss del ändrade konjunkturförhållanden men det har också i hela Europa skett förändringar i levnadsförhållandena genom en ändrad produktionsstruktur som påverkat arbetsförhållandena för både män och kvinnor.

Till arbetskraften räknas även de öppet arbetslösa. Arbetslöshetsantalen varierar mellan de olika länderna. I Spanien var 24 procent av kvinnorna och 12 procent av männen arbetslösa 1990. Motsvarande tal i Irland var 15 procent för kvinnorna och 14 procent för männen. Ett genomgående mönster för samtliga EG-länder är att kvinnorna har högre arbetslöshetsstal än män och att de yngre kvinnorna (under 25 år) är de som har det svårast att få ett arbete. Lägst arbetslöshetsnivå bland EG-länderna år 1990 hade kvinnorna i Västtyskland (exkl. östra Tyskland) och männen i Portugal, 4 respektive 3 procent.

För arbetstiderna gäller att kvinnorna i EG-länderna liksom i Sverige arbetar deltid i betydligt större utsträckning än män. Sverige tillhör de länder som har den högsta andelen deltidsarbetande kvinnor. Om vi ser till medelarbetstiden per anställd så ligger svenska kvinnors genomsnittliga arbetstidsuttag i nivå med ett genomsnitt av EG-kvinnornas. Här återfinns således en stor likhet mellan svenska och övriga

Figur 1. Andel kvinnor 15–64 år i arbetskraften 1970, 1980 och 1990 i Sverige och EG-länderna.

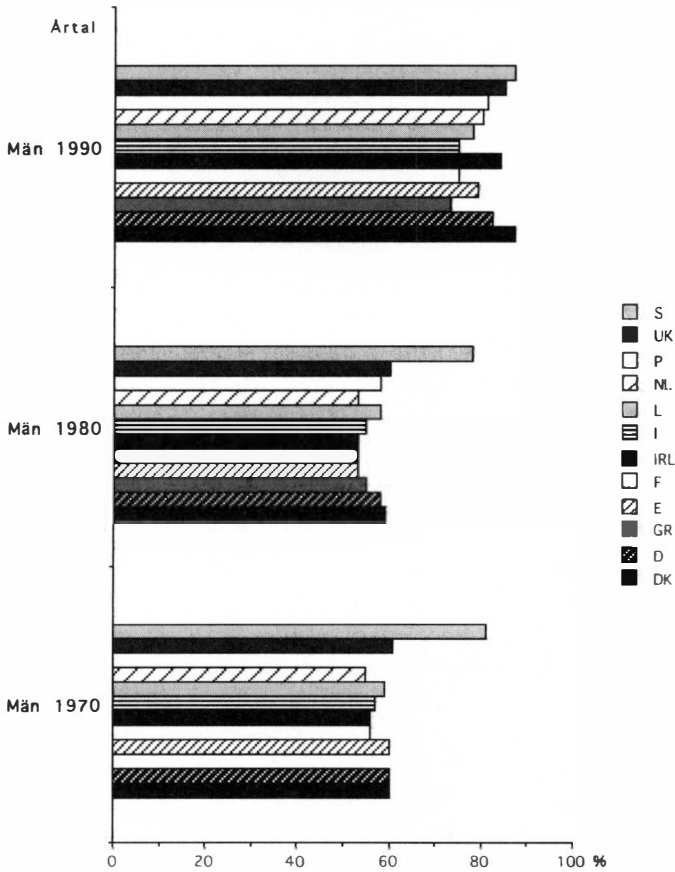

Ur SCB 1992⁴

europiska kvinnors arbetsmarknadsdeltagande.

I EG liksom i Sverige förefaller det som att den sektorvisa segregeringen kvarstår och egentligen förstärks. 75 procent av alla kvinnor inom EG-området arbetar i servicesektorn. Den offentliga sektorn är betydelsefull för kvinnornas sysselsättning även i EG. Omkring hälften av samtliga förvärvsarbetande kvinnor finns inom områdena undervisning, vård och omsorg i länder som Belgien, Danmark, Nederländerna och Irland (SCB, 1992). Även om den offentliga sektorn inte har samma betydelse som i Sverige spelar den en viktig roll för de för-

Figur 2. Andel män 15–64 år i arbetskraften år 1970, 1980 och 1990
Sverige och EG-länderna.

Ur SCB 1992⁵

värvsarbetande kvinnorna i EG-länderna.

Tabellen på nästa sida visar fördelningen av antalet sysselsatta män och kvinnor på olika sektorer inom EG.

Fördelningen påminner om den svenska, men jordbruket spelar fortfarande en större roll. Andelen industrisysselsatta män är lägre i EG-området än i Sverige medan det motsatta gäller för kvinnorna. Även i EG är tjänstesektorn mest betydelsefull för kvinnornas sysselsättning. Det är svårt att jämföra statistiken från olika länder. En del förändringar

Tabell 2: Sektorvis fördelning av sysselsatta män och kvinnor inom EG.

	Kvinnor %	Män %
Jordbruk	6	7
Industri	19	40
Tjänster	75	53

Ur Employment in Europe, 1991.

beror på statistikens uppläggning eller omändring, andra på reella förändringar. Vad som är klart är att när kvinnorna inträder på arbetsmarknaden så går de till tjänstearbetet. Om detta arbete sedan är privat eller offentligt organiserat är beroende av samhällsideologi och tradition.

Variationerna mellan länderna inom EG är stora och inom varje land finns naturligtvis även skillnader mellan olika regioner. De sydeuropeiska länderna samt Irland har en stor jordbrukssektor samt relativt sett en lägre andel sysselsatta i industri- och tjänstesektorerna. I Grekland fanns år 1988 över en fjärdedel av samtliga sysselsatta inom jordbrukssektorn. Motsvarande andel för Storbritannien var 2 procent. Vi bör dock hålla en viss distans till statistiken. I de länder som fortfarande har en hög andel sysselsatta inom jordbruket finns också en låg kvinnlig förvärvsfrekvens utanför jordbrukssektorn. Detta kommer sig sannolikt av samma förhållande som vi registrerat i Sverige, nämligen att kvinnorna i bondehushållen ej räknas som förvärvsarbetandearbetande fastän deras arbete är en nödvändig förutsättning för jordbruksproduktionen (jfr. Nyberg, 1991).

Studier av könssegregering och dess förändring inom EG-länderna och i Sverige pekar på att förhållandena är relativt likartade. Det förefaller att ha skett en viss utjämning under de senaste decennierna, men förändringarna verkar att gå långsamt i samtliga länder (Persson, 1990).

Sammanfattningsvis kan vi säga att det finns en stor skillnad för andelen kvinnor som finns på arbetsmarknaden. År 1970 tillhörde ungefär 53 procent av de svenska kvinnorna i arbetsför ålder arbetskraften, medan motsvarande tal 1990 låg på 83 procent (SCB, 1992). För franska, holländska och tyska kvinnor spelar idag förvärvsarbetet samma roll, som det gjorde för svenska kvinnor för 20 år sedan.

En likhet är arbetets könsuppdelning. Industrierbetet är männens sfär, det reproduktiva arbetet är kvinnornas, antingen som avlönat eller oavlönat arbete. I Sverige är det avlönat och i offentlig regi, i andra

länder oavlönat eller ofta privat. I Sverige arbetar kvinnor i vård, omsorg och undervisning, i EG-länderna finns kvinnorna inom dessa sektorer liksom i olika typer av privata tjänster. Formerna för hur arbetet är organiserat och huruvida kvinnorna får eller inte får lön för sitt arbete skiljer de olika länderna åt.

Könsarbetsdelning och välfärdsstatens framväxt

Kvinnoforskare i olika länder ger oss idag en relativt god bild av hur den könsvist ordnade fördelningen av makt och inflytande i samband med industrialiseringen växte fram. De patriarkala strukturer som då tog sina former ligger relativt stabila även om arbetsdelningen mellan könen påverkats av olika samhällspolitiska ideal rörande rollfördelningen mellan familj, stat och marknad. Låt mig ge några exempel.

– För hundra år sedan diskuterades förbud för kvinnor att arbeta på natten. Männerna ville bevaka sina intressen både i hemmet och på arbetsmarknaden. Inte bara i Sverige utan även i många andra industriländer förlorade kvinnor välavlönade arbeten genom att nattarbetsförbudet infördes. De skulle hålla sig i utkanten av arbetsmarknaden och deras plats var egentligen i hemmet. Vi kan säga att det i början av 1900-talet stod klart att mannen var normen på arbetsmarknaden, fastställt i den klassbaserade kompromissens patriarkala form (se t.ex. Borchorst, Siim, 1984, Carlsson, 1986, 1990, Walby, 1990). Män som arbetsgivare, män som fackliga förträdare enades i ett gemensamt beslut att förbjuda nattarbete för kvinnorna.

– Ett annat exempel är den diskussion som fördes trettio år senare, då det handlade om de gifta kvinnornas rätt till arbete. Även denna gång fanns attacken mot kvinnors rätt till arbete i många andra länder, baserad på ekonomisk depression och männens rädsla att få konkurrens av kvinnorna på arbetsmarknaden. Här slutade kampen i Sverige i form av en kompromiss och gifta kvinnornas rätt till arbete bevarades (Carlsson, 1990, Hirdman, 1990, Hobson, 1992). Vi fick barnbidrag, bättre bostäder och grunden för välfärdsstaten lades. Men kvinnan hade samtidigt ansvaret för den inre vården i folkhemmet, medan mannen skulle bidra till dess ekonomiska fortbestånd och utveckling. De sociala frågorna var kvinnornas, medan ekonomi och arbete hörde till männen (Acker, 1989).

Sedan dess har mycket hänt. Kvinnorna blev så småningom en värdefull arbetskraftsresurs (Baude, 1992, Kyle, 1979, Qvist., 1978). Under 1950-talet var nettoinvandringen relativt stabil. Den ökade kraftigt under 1960-talet och speciellt under decenniets senare år, trots den lågkonjunktur som då inträffade (Kyle, a.a. s. 204 ff). Från mitten

av 1960-talet kom de gifta kvinnorna alltmer att prioriteras före den invandrade arbetskraften. Daghemsutbyggnaden ökade i omfattning och invandringen reglerades genom olika åtgärder. Priset för att bli insläppta på männens arbetsmarknad fick kvinnorna betala i form av låga löner, "husmodersskift" och dålig arbetsmiljö. De fick de jobb som männen inte ville ha. Inom industrin finner vi dessa mönster fortfarande (se t.ex. Baude, a.a.).

Kvinnorna fick samtidigt en egen arbetsmarknad – den offentliga sektorn – med utbildning, vård och omsorg som viktigaste områden (Borchorst, Siim, 1984). Christina Axelsson visar i sin avhandling om de gifta kvinnornas inträde på arbetsmarknaden att de till övervägande del gick till den offentliga sektorn. Följande citat visar en del av hennes resultat:

Att omsorgsarbetet har överförst från familjens till statens ansvarsområde kan alltså avläsas i att hemmafruarnas arbetsmarknadsutträde har ett direkt samband med att offentliganställda gifta kvinnor ökade. Att hemmafruarna blev offentliganställda utgjorde en väsentlig del i den förändringsprocess som kännetecknas av välfärdsstatens ökade roll som tjänste-producent och sysselsättningsfaktor relativt marknad och familj.

Det är dessa arbeten som idag möter effektivitetskrav, krav på besparingar och att de skall utföras i nya produktionsformer. Vad vi nu ser början på är en ny strukturomvandling där huvudfrågan är vad den kommer att innebära för de idag anställda och det arbete de utför.

Detta internt i Sverige genererade förändringskrav har accentuerats genom ett snabbt växande budgetunderskott och valutainstabilitet.

Välfärdsmodeller

Även om det råder stora skillnader mellan de nordiska länderna i hur barn- och äldreomsorgen är organiserad har det trots allt existerat en gemensam syn på statens roll och individens rättigheter. Vi kan säga att det existerar en skandinavisk välfärdsmodell av socialdemokratiskt ursprung (Hernes, 1987).

Utifrån en analys av hur sociala rättigheter är formulerade och olika samhällen är stratifierade definierar Gösta Esping-Andersen tre typer av välfärdsregimer (Esping-Andersen, 1990). Uppdelningen baseras på kvalitativa skillnader i rollfördelningen mellan stat, marknad och familj.

Den första modellen benämner Esping-Andersen den *liberala*. Här fördelas samhällets stödinsatser genom behovsprövning och statens involvering i människors liv är minimal. Huvudprincipen är att individen skall klara sig utan statens ingripande. Samhällstöd är förknippat med fattigdom och stigmatisering. Marknadslösningar är det normala och staten stimulerar privata initiativ på det sociala området. Länder som kan sägas passa in i denna modelltyp är USA, Canada och Australien (a.a. s. 26 ff).

Till den andra modellen, *den konservativa* hör länder som Österrike, Frankrike, Tyskland och Italien. Samhällsstrukturen har en "korporativ" karaktär. Det sociala skydds nätet består av familjen, obligatoriska försäkringssystem och yrkessammanslutningar samt sociala tjänster tillhandahållna av stiftelser och icke institutionella organisationer. Esping-Andersen menar att staten i dessa länder fungerar som en kraft som agerat för att bevara klasstruktur och statuskillnader. Samhällsstrukturen har också påverkats starkt av religiösa krafter, vilket bidragit till att familjens roll när det gäller vård och omsorg fortfarande spelar en stor roll. Familjen och moderskapet premieras ekonomiskt och socialt i förhållande till kvinnors förvärvsarbete och produktion av vård och omsorgstjänster utanför hemmet.

Den tredje modellen är den *socialdemokratiska eller skandinaviska* med generella välfärdssystem som omfattar hela befolkningen och som finansieras via skattesystemet. Staten organiserar välfärdstjänster som täcker de enskilda individernas behov. Utjämning av klasskillnader och en hög standard på samhällets tjänster kan sägas ha varit målsättningen för dessa länder. Staten tar ett ansvar för omsorg om barn,

gamla och sjuka inte enbart för att skapa jämlika levnadsförhållanden för olika grupper utan även för att tillåta kvinnan att välja ett arbete utanför hemmet (Esping-Andersen, a.a. s. 26 ff).

Inget land tillhör entydigt den ena eller andra modellen, men uppdelning ger möjlighet att diskutera olika samhällstyper och kvinnors och mäns levnadsförhållanden inom desamma. Esping-Andersen diskuterar i vilken utsträckning sociala rättigheter i de olika välfärdssystemen ger medborgarna möjlighet att agera självständigt i förhållande till marknaden. "De-commodification" är det engelska begreppet som i detta sammanhang används för att mäta individens möjligheter att kunna frigöra sig från att som arbetskraft vara jämställd med en vara på marknaden. Enligt Esping-Andersen har de generella välfärdssystemen i de skandinaviska länderna bidragit till en hög grad av "decommodification" av medborgarna. Framförallt har detta skett genom att systemen ger möjlighet för individen att hålla en oförändrad levnadsstandard under perioder utanför arbetsmarknaden, vid t.ex. arbetslöshet och sjukdom.

Dessa förhållanden diskuteras ej utifrån att män och kvinnor befinner sig i olika positioner i familj, arbete och samhälle. Dessa olikheter avtecknar sig i ett ekonomiskt och socialt beroendeförhållande inom familjen och flera kvinnoforskare har på goda grunder kritiserat Esping-Andersen för hans bristande analys av de könsvisa skillnaderna som olika välfärdssystem genererar och befäster (Hobson, 1991, Borchorst, 1992).

För kvinnornas del betyder det ökade arbetslivsdeltagandet inom den skandinaviska modellen t.ex. ett ökat beroende mellan kvinnorna och staten. Även om arbetslöshetsförsäkringar och sjukförsäkringar garanterar kvinnor liksom män ersättning vid arbetslöshet och sjukdom, speglar ersättningsnivåerna hela tiden den ojämlika situation som råder mellan kvinnor och män i arbetslivet. Samtidigt är staten garanten för ett visst ekonomiskt oberoende för kvinnorna gentemot familj och man. Antingen staten är arbetsgivare eller står för det ekonomiska skydds nätet vid arbetslöshet och sjukdom så exiterar beroendet samtidigt som de relativa underordningen upprätthålls.

Då staten stått för egalitära mål och utjämning mellan klasser har också kvinnorna som grupp tjänat på detta. Ur dessa aspekter är det intressant att diskutera de olika välfärdssystemen. Bidrar de till kvinnors frigörelse och ekonomiska och sociala oberoende eller gör de det inte?

Här finns enbart utrymme för att peka på några indikatorer som speglar de skilda maktförhållanden som råder mellan kvinnor och män i olika länder.⁶

Representationen i politiska församlingar är ett av flera möjliga mått på kvinnors deltagande i politiskt beslutsfattande. Om vi ser till andelen kvinnor i de nationella parlamenten i EG-länderna och Sverige så finner vi både skillnader och likheter mellan länderna. I samtliga länder är andelen kvinnor i parlamenten betydligt lägre än andelen män. År 1990 var andelen kvinnor i riksdagen av samtliga ledamöter 33 procent i Danmark och Sverige. I det förenade Tyskland låg andelen i och med 1990 års val på 20 procent, samma nivå hade även Nederländerna vid denna tid. I övriga länder låg kvinnoandelen mellan 15 och 5 procent.

I Frankrike och Storbritannien uppgick andel kvinnor i båda parlamenten till 6 procent trots att 56 respektive 64 procent av samtliga kvinnor i respektive land (15–64 år) tillhörde arbetskraften. Diskrepansen mellan kvinnors politiska makt och det ekonomiska bidraget av deras arbete är påtaglig. Något direkt samband mellan andelen kvinnor i de parlamentariska församlingarna och när kvinnor fick rösträtt eller blev valbara synes inte finnas.

Vilket utbyte fick då kvinnorna i den ekonomiska sfären? Lönestatistiken för industriarbetare pekar på att det skedde en utjämning mellan kvinnors och mäns löner under 1970-talet. Från 1980 har skillnaderna ökat igen och år 1990 varierade kvinnolönerna mellan 65 procent till 85 procent av männens löner i de olika EG-länderna. I Sverige var kvinnolönerna 89 procent av männens löner. Sverige och Danmark hade de minsta "lönegapen", Luxemburg, Storbritannien och Irland de största.

Arbetsmarknadens funktionssätt skiljer sig åt mellan de olika ländertyperna och även de relationer som utvecklas mellan arbetsmarknadens parter. Den offentliga sektorn, i arbetsgivarrollen eller företrädd av de anställda, har kommit att spela en allt viktigare roll på svensk arbetsmarknad (von Otter, 1991). Vård, undervisnings- och omsorgsarbetet är reglerat genom lagar och kollektivavtal mellan relativt jämställda parter. Till skillnad mot många kontinentaleuropeiska länder organiserar fackföreningarna en stor del av de offentliganställda i Sverige och Danmark. Därigenom finns en delarbetsmarknad där kvinnorna har visst inflytande och där det existerar en medvetenhet om de olika villkor som gäller för kvinnor och män i arbetslivet.

Kvinnors arbete i de olika välfärdsmodellerna

Jag skall här sammanfatta de viktigaste skillnaderna mellan de olika modellerna. I denna diskussion följer jag den danska statsvetaren Anette Borchorst (1992).

Medborgare eller löntagare

I den skandinaviska modellen har varje enskild individ rätt till samhällets stöd och insatser. Oberoende av inkomst eller lönearbete har individen rätt till pension, socialbidrag, utbildning, vård och omsorg. Inkomstrelation finns i hur stor ersättning man får när det t.ex. gäller tilläggs pension, sjuk- och arbetslöshetsersättning eller föräldrapenning.

I den kontinentala regimen är det anställningen som ligger till grund för rättigheter som pension och sjukvård. De som står utanför arbetsmarknaden har ingen egen pension eller rätt till sjukvård som enskilda individer. De kvinnor som står utanför arbetsmarknaden erhåller dessa rättigheter genom den lönearbetande maken.

Familismen och subsidiaritetsprincipen

Med subsidiaritetsprincipen menas bl a att man inte skall frånta den enskilde något som han eller hon själv kan göra på eget initiativ och med egna resurser. Inte heller skall överordnade samhällsorgan ta ansvar för uppgifter som kan klaras av underordnade samhällsstrukturer. Denna princip har sin bakgrund i den katolska socialläran där familjen spelar en avgörande roll i förhållande till marknaden och staten (Borchorst, a.a. s. 9). Subsidiaritetsprincipen leder här till att staten inte träder in förrän individens och därefter familjens, kommunens o.s.v., möjligheter att tillgodose behov eller lösa sociala problem är uttömda.

Familjen är i denna tradition en avgörande institution. Mannen är överhuvudet och skall på sin lön kunna försörja familjen. Kvinnan bör ägna sig åt omsorgen av barn och gamla. Även om mycket av utveck-

lingen idag i de flesta kontinentaleuropiska länder ser ut att gå i en annan riktning när det gäller kvinnors lönearbete, så har den katolska kyrkan fortfarande ett stort inflytande i många länder när det gäller familjelagstiftning och frågor som rätt till preventivmedel, abort och skilsmässa. Irland är ett extremt exempel. De religiösa krafterna verkar i dessa sammanhang som en konservativ kraft när det gäller könsarbetsdelning i familj och samhälle.

Individualism och beroende

Individualismen i den skandinaviska regimen står som motsats till familismen. Kvinnor och män betraktas här som enskilda individer. Särbeskattningens införande i Sverige 1971 kan ses som ett av dess kännetecken även om försörjarlönen fortfarande ligger kvar som en underliggande värdering vid löneförhandlingar för olika yrkesgrupper.

Det finns många avgörande skillnader när det gäller rollfördelningen mellan familj, stat och marknad i de skandinaviska och kontinentala länderna. Graden av intervention från statens sida har betydelse för kvinnans ställning i samhället, samtidigt som det leder till ett ökat beroende mellan kvinnorna och staten. Deras situation blir sårbar i lägen där en förändring av den politiska situationen leder till mindre samhällstöd för t.ex. vård och omsorg och där individualismen och medborgarrätten ersätts av sociala rättigheter genom anställningskontrakt.

Vad kan vi vänta oss genom den europeiska integrationen? Kommer det att ske en utjämning mellan de olika modellerna eller kommer olika välfärdspolitiska lösningar att kunna fortsätta att existera? Vilka alternativ är möjliga att se och vad innebär de för kvinnornas arbetsmarknad i ett framtida Europa?

Jag skall här peka på en del av de mer externt genererade förändringar som kan tänkas inträffa i samband med införandet av den inre marknaden och ett medlemskap i Europapunionen.

Den inre marknaden och de fyra friheterna

Från 1957 och framåt har syftet med den europeiska integrationen varit att öka det ekonomiska samarbetet, skapa förutsättningar för ekonomisk tillväxt och samordna den ekonomiska politiken. Den politiska samverkan skulle i Romfördragets artikeln 2 från 1957 utsträckas efter hand som integrationen ökade, vilket också successivt skett (UDH 1991, s. 23). Bildandet av den inre marknaden, 1 januari 1993 och införandet av den fria rörligheten för varor, tjänster, arbete och kapital syftar till att påskynda integrationen och eliminera olika handelshinder.⁷ Avskaffandet av handelshindren inom den inre marknaden och uppfyllandet av de fria rörligheterna kommer att leda till en betydande strukturomvandling inom både industrin och tjänsteproduktionen. Inom EG förväntas t.ex. textil- och beklädnadsindustri, d.v.s. låglöneindustrier, att utsättas för drastiska förändringar. I Sverige är det i första hand livsmedelsindustrin som kommer att påverkas.

Är rörlighet för varor och kapital samma sak som rörlighet av människor och tjänster?

Att varor liksom kapital är rörliga är något vi är vana vid sedan urminnes tider. Vissa tjänster kan vara rörliga, konsultarbete, finansiella tjänster och tjänster som är knutna till varuproduktionen på olika sätt. Men kan vi ha ett rörligt vård- och omsorgsarbete? Hur kommer det i så fall att se ut?

För att kvinnorna skall kunna röra sig fritt över den europeiska arbetsmarknaden måste infrastruktur och omsorg byggas ut på ett sådant sätt att det går att förena förvärvsarbete och familj i alla regioner inom EG. Innan så har skett är den fria arbetsrörligheten enbart en rättighet som ett fåtal kvinnor kan utnyttja. Även om många män kommer att få svårt att flytta, kan man ändå påstå att den fria rörligheten av arbetskraft inom EG baseras på mannen som norm.

En av de avgörande skillnaderna mellan kvinnor och män i arbetslivet är det dubbla beroendet mellan kvinnorna och den offentliga tjäns-

teproduktionen. Kvinnorna är beroende av välfärdsstaten både i dess egenskap av arbetsgivare och som producent av välfärdstjänster. Krymper sektorn så krymper kvinnornas arbetsmarknad samtidigt som förutsättningarna för att kunna efterfråga ett arbete över huvudtaget minskar. Till detta kommer det lokala beroendet. Offentlig tjänsteproduktion utförs där människorna lever och verkar. Möjligheterna att bygga ut den offentliga sektorn har dikterats av tillgången på kvinnlig arbetskraft, arbetskraft med kunskap om vård och omsorgsarbete.

Naturligtvis är även männen beroende av den offentliga sektorn. Många familjer är beroende av de inkomster som kvinnan erhåller genom sitt arbete i den offentliga sektorn. Nästan hälften av alla kvinnor i Sverige har det offentliga som arbetsgivare och den barnomsorg som utförs utanför hemmet är till över 90 procent organiserad och genomförd i offentlig regi (SCB, Barnomsorgsundersökningen 1991). Enbart en femtedel av alla barn har en omsorg som sköts helt i privat regi eller av föräldrarna själva (SCB a.a.). Det betyder att det inte enbart är kvinnorna som är beroende av det offentliga, utan naturligtvis även barnen, för att inte tala om alla gamla.

Vad händer i vård- och omsorgsarbetet om rörligheten ökar bland de anställda? Leder det till en ökad produktivitet inom tjänstesektorn som helhet? Frågorna är svåra att besvara idag när många anställda inom dessa områden är uppsagda eller varslade om uppsägning. Enligt vissa beräkningar kommer antalet sysselsatta inom den kommunala och landstingskommunala sektorn att minska med närmare 5 procent under de närmaste åren. En hitintills knappast diskuterad fråga är på vilket sätt som den fria rörligheten inom den inre marknaden skall kunna bli till nytta för kvinnorna inom offentlig sektor och för den personal som kommer att förlora sina arbeten inom de närmaste åren.

En stor personalomsättning inom vård- och omsorgsarbeten har lett till höga kostnader för landsting och kommuner, samt varit påfrestande för dem som behövt omsorg (Saltman, von Otter., 1992). Det går inte att, som i varuproduktionen, skilja tidsmässigt mellan produktion och konsumtion av vård- och omsorgstjänster. Denna samtidighet gör att tjänsteproduktionen och arbetskraftsrörligheten måste diskuteras i ett sammanhang.

Omsorgsarbetets lokala bundenhet har betraktats som en fördel både för dem som behövt omsorg och för dem som utför den. Kvinnorna har haft en nisch på arbetsmarknaden där det i allmänhet funnits behov av arbetskraft och de har kunnat kombinera förvärvsarbete i den lokala miljön med ansvaret för familj och barn.

Rörlighetsmönster

Bedömningar som gjorts om konsekvenserna av den fria rörligheten av arbetskraft för svensk del pekar på två möjliga flyttningsrörelser. Å ena sidan kan det relativt låga löneläget i Sverige för högutbildad arbetskraft i förhållande till kontinenten leda till en emigration av dessa grupper. Å andra sidan kan sådan arbetskraft som söker lågkvalificerade arbeten attraheras av att dessa betalas relativt sett högt i Sverige i förhållande till andra länder (Schröder, 1990). Realismen i detta scenario, som innebär ett slags kompetensskifte i negativ riktning för den svenska arbetskraften, är naturligtvis svår att uttala sig om. En arbetskraftsinvandring under en situation med mycket låg arbetslöshet är möjlig, men i en situation med en arbetslöshetsnivå på mellan 5 och 10 procent förefaller den mindre trolig. Rörligheten mellan olika EG-länder har t.ex. varit låg under de senaste årtiondena (Due, Madsen, Jensen, 1992). År 1985 arbetade 2 miljoner EG-medborgare i ett annat EG-land, vilket motsvarade mellan 0 och 5 procent av antalet löntagare i respektive EG-land (undantaget Luxemburg, där 31 procent av löntagarna kom från ett annat EG-land). Ett par decennier tidigare var dock migrationen mellan EG-länderna betydligt mer intensiv, från syd till nordeuropa, samtidigt som arbetslöshetsnivåerna låg betydligt lägre i de nordeuropeiska länderna än de gör idag.

Låt oss se på hur kvinnorna i Europaparlamentet bedömer dagens arbetsmarknadssituation för kvinnorna inom EG.

Utvecklingstendenser på arbetsmarknaden i EG-länderna sett ur kvinnornas synvinkel

I en rapport från "the Committee on Women's Rights" till kommittén för sociala frågor, sysselsättning och arbetsmiljö vid EG-parlamentet finns följande beskrivning av kvinnornas situation på arbetsmarknaden (European parliament A3-0112/92, Jackson, 1990).⁸

Som Cecchinirapporten förutspådde har sysselsättningen ökat under tiden 1985–1990 och en stor del av denna ökning har skett inom tjänstesektorn. Många kvinnor har fått arbete, men i jobb som man på kontinenten kallar "atypiska", d.v.s. tillfälliga jobb och deltidsarbeten.

- Nästan hela ökningen under 1980-talet har för kvinnors del handlat om dessa atypiska jobb, med framförallt ett otillräckligt anställningsskydd.
- Kvinnornas arbetslöshet har däremot inte minskat. Långtidsarbetslösheten är dubbelt så hög för kvinnor som för män.
- Trenden med en allt mer begränsad arbetsmarknad för kvinnorna fortsätter och accentueras.

Polariseringen har i EG-länderna förstärkts mellan kvinnor och män, mellan dem som får tillträde till arbetsmarknadens förmåner och dem som ställs utanför. Kvinnorna förlorar inte bara sina anställningar genom den kraftiga strukturuomvandling som nu pågår inom textil- och konfektionsindustri. Även den offentliga sektorn och kontorsarbetet rationaliseras. Kvinnorna har förlorat sina jobb i samband med privatisering av den offentliga sektorn och den privata sektorn har inte erbjudit dem motsvarande jobb. Myndigheterna, liksom de privata företagen, har inte visat sig intresserade av att vidta åtgärder som stödjer kvinnorna (European parliament A3-0112/92, s. 70). Detta trots att ett av EG-direktiven (1976) och EGs aktionsprogram uttryckligen kräver att kvinnorna skall få bättre tillgång till adekvat utbildning.

När det gäller rörligheten konstaterar man i rapporten till Europaparlamentet att männen är de som flyttar medan kvinnan stannar kvar. Denna tendens kommer att förstärkas. På grund av bristande

barnomsorg och få möjligheter till arbete för kvinnorna i värdlandet kan kvinnorna inte dra nytta av den fria rörligheten.

Rapporten berör även situationen för några särskilt utsatta kvinnogrupper i EG-länderna. Dels påtalas den svåra situationen som invandrade kvinnor från icke europeiska länder befinner sig i, både i förhållande till lönearbetet och i sin beroendeställning till mannen. Dels understryks den problematiska situationen för landsbygdskvinnorna, vars produktion utsätts för konkurrens på ett sätt som hotar deras försörjningsmöjligheter. Lokala produktionsenheter slås sönder och produktionen ersätts av massproducerade konsumtionsvaror.

En av slutsatserna i denna rapport är att de nya ekonomiska förhållanden som uppstår genom den inre arbetsmarknaden kommer att förstärka ojämlikheten och de negativa faktorer som påverkar kvinnornas situation på arbetsmarknaden. Man påpekar att det har inträffat en dubbel stagnation i försöken att ändra på situationen för kvinnorna. Medlemsstaterna har å ena sidan misslyckats i att införa de fem direktiv som kommissionen beslutat om och å andra sidan har Ministerrådet inte visat någon brådska i att godkänna de nya förslag som det fått sig förelagt. Man sammanfattar:

- Kvinnorna drivs ytterligare mot utkanterna av arbetsmarknaden.
- Kvinnoarbetsmarknaden blir allt mer begränsad.
- Automatisering och datorisering gör det allt svårare för kvinnor att finna nya arbeten.
- Nedmonteringen av den offentliga sektorn i medlemsländerna minskar kvinnors sysselsättningsmöjligheter eftersom den privatiserade sektorn inte anställer dem i motsvarande utsträckning.

En ytterligare slutsats är att kvinnors lägre rörlighet kommer att fungera som en broms både för deras möjligheter till utveckling på arbetsplatserna och att få arbete på den inre marknaden. Barnomsorg, säkra och pålitliga allmänna kommunikationsmedel, bättre social service och en rättvisare fördelning av arbetsuppgifterna i familjen återstår som viktiga förhållanden som måste uppnås för att man skall kunna ha en fri inomnationell rörlighet, enligt rapporten till Europaparlamentet. För den mellannationella rörligheten krävs dessutom lämplig sysselsättning för partnern, bra skolor och barnomsorg.⁹

Denna rapport från mars 1992 pekar således på att det knappast är kvinnornas Europa som står för dörren den 1 januari 1993. Frågan är här om situationen är specifik för kontinentaleuropa eller om det uppstår liknande mönster när det gäller strukturuomvandlingens konsekvenser även i Sverige.

Hur klarar svenska kvinnor dagens strukturomvandling?

I en studie från mitten av 1980-talet följdes arbetsmarknadsutvecklingen för de anställda från 17 olika företag i olika delar av Sverige (Gonäs, 1991).¹⁰ Vi studerade vad som hände de anställda efter att de blivit uppsagda från sina respektive anställningar och noterade vilka förändringar som inträffade under en tvåårsperiod.

Ett av de viktigaste resultaten var att det uppstod tydliga och signifikanta skillnader mellan vad som hände män och kvinnor.

- En viktig skillnad gällde andelen som fick fast arbete. Av männen hade 54 procent ett fast arbete efter två år, motsvarande andel för kvinnorna var 36 procent.
- 28 procent av männen och 43 procent av kvinnorna var efter två år fortfarande kvar på arbetsmarknaden men utan att ha återfått sin förankring. De var i olika typer av tillfälliga arbetsmarknadssituationer.
- Kvinnorna hade längre total arbetslöshetstid än männen och de hade varit arbetslösa fler gånger under de två åren.
- En tredjedel av alla kvinnor från de företag som krympte sin verksamhet lämnade arbetsmarknaden genom pension eller s.k. pensionsavgång. Motsvarande andel för männen var en femtedel.
- Ungefär en femtedel av både männen och kvinnorna hade lämnat arbetsmarknaden efter två år.

Den permanenta tillfälligheten

Över hälften av kvinnorna från nedläggningsföretagen fanns i tillfälliga positioner som arbetslöshet, tillfälliga jobb och arbetsmarknadspolitiska stöd vid periodens slut, ett mönster som vi kallar permanent tillfällighet (se även Forsberg, 1989).

Det var framförallt de unga kvinnorna mellan 20 och 29 år och en del medelålders 30–39 som fick tillfälliga jobb. Sannolikheten för att gå från tillfälligt arbete till arbetslöshet ökade med antal tidigare arbetslöshetsperioder. De som redan hade gjort 3–4 byten av något slag

mellan arbetslöshet, utbildning och tillfälliga jobb, hade högst benägenhet att ånyo gå från tillfälligt arbete till arbetslöshet (Gonäs, Westin, 1991).

Resultaten antydde också att männen och kvinnorna hade olika skäl till sin rörlighet. Männen väntade ut ett nytt arbete som motsvarade deras yrkeskvalifikationer. För kvinnorna var det annorlunda; de tog tillfälliga arbeten inom vård och omsorgssektorn, eftersom de var det enda som fanns att få.

En annan viktig skillnad mellan kvinnor och män visade sig vid en stegvis analys av arbetsmarknadsutvecklingen för de olika individerna. Analysen av de faktorer som förklarade sannolikheten att få ett nytt arbete visade att den yrkesmässiga bakgrunden förklarade mindre av utfallet för kvinnor än för män. Yrkesutbildning bidrog t.ex. inte i någon större utsträckning till att ge kvinnorna fast arbete. För männen var däremot denna faktor mycket betydelsefull. Arbetsmarknaden fungerade således på olika sätt för män och kvinnor.

Några slutsatser om strukturomvandlingens konsekvenser för kvinnor i EG och Sverige

Flera tendenser är desamma för kvinnorna i Sverige och i EG.

Både i Sverige och inom EG drabbas kvinnor av marginalisering i samband med strukturomvandling. Även om denna marginalisering tar sig olika uttryck i olika länder. Ett gemensamt drag är den instabila arbetsmarknadssituationen.

Kvinnornas arbetslöshet blev mer varaktig än männens.

Andra resultat pekar på skillnader. Den offentliga sektorn spelade en viktig roll för de svenska kvinnorna som förlorade sina industriarbeten. Där hade de en alternativ arbetsmarknad som många kvinnor i Europa förefaller att sakna.

I Sverige fick kvinnorna utbildning och arbetslöshetsersättning utan hänsyn till makens eventuella inkomst. De klarade för det mesta sin försörjning och hamnade inte i samma utsträckning i långtidsarbetslöshet eller tvingades att lämna arbetsmarknaden (jfr. Appelbaum, 1988, Büchtemann, Quack, 1989, Jensen, 1989).

Vad kommer att ske med kvinnors arbetsmarknad i framtiden?

Två frågor är centrala: Hur skall den fulla sysselsättningen för *både kvinnor och män* kunna klaras av? Hur skall finansieringen av utbildningen, omsorgen och vården ske?

Kvinnors starka beroende till den offentliga sektorn leder till att deras situation är svårbedömlig. Kommuner och landsting skär ned sin verksamhet och staten omstrukturerar och minskar sina kostnader. Inom de närmaste åren kommer Sveriges befolkningsstruktur att karakteriseras av en hög andel äldre och en hög andel mycket unga personer (SCB, 1991). Behoven av vård och omsorg kommer på rent demografiska grunder att öka framöver.

Om vi återvänder till de två inledningsvis skisserade tendenserna – den interna och den externa – finner vi vissa intressanta motsägelser. Den första internt i Sverige genererade tendensen verkar för en förändring av välfärdsstaten i liberal riktning, mot den modell som de anglosaxiska länderna symboliserar. Den andra externt genererade tendensen går i en annan riktning. Den utgår från Maastricht-överenskommelsen med dess sociala protokoll och diskussionen rörande EG:s sociala dimension och innebär en viss förändring hos de kontinentala traditionellt konservativa staterna när det gäller reglering av marknadsekonomins följdverkningar (Due, Madsen, Jensen., 1992).

Maastricht-överenskommelsen innebär att subsidiaritetsprincipen är inskriven som generell riktlinje för det framtida EG-arbetet. Såväl i handlingsplanen för den sociala stadgan som antogs av regeringscheferna på toppmötet 1989 som i direktiven från kommissionen hänvisas till denna princip. Principen kan användas på flera olika sätt. Den leder till att det måste framföras tydliga motiv till varför en övernationell EG-lagstiftning skall införas på ett område och även användas av både dem som vill bevara den nationella lagstiftningen och dem som vill ha en övernationell (Due, Madsen, Jensen, a.a. s. 69 ff).

Sett ur kvinnornas synvinkel kan den tydliga förankringen av subsidiaritetsprincipen i det ekonomiska och politiska samarbetet innebära ett stöd för den traditionellt konservativa kvinnosynen och familismen. Möjligheterna att genom jämställdhetsdirektiv i ministerrådet om exempelvis offentligt organiserad barnomsorg, som följs upp i de olika medlemsländerna, riskerar att bli relativt begränsad sett ur detta perspektiv.

En ökning av kvinnors lönearbete kommer att kunna både vara en följd av och leda till en ökad klassvis differentiering bland kvinnorna

som kollektiv. Så länge det existerar en brist på barnomsorg kommer man i familjer där kvinnor vill förvärvsarbeta samtidigt som de har barn att anställa personer som utför hushålls- och omsorgsarbete i hemmet. Ju fler kvinnor som arbetar utanför hushållssektorn ju fler kvinnor måste anställas inom densamma, under förutsättning att barnafödandet inte sjunker.

Detta är emellertid vad som nu sker i många europeiska länder; antalet födda barn minskar. År 1970 hade svenska kvinnor lägre fruktsamhet än något EG-land. Det summerade fruktsamhetstalet uppgick då till 1,9 i Sverige, medan till exempel Nederländerna hade 2,6.¹¹ Tjugo år senare är det svenska fruktsamhetstalet 2,0 och endast Irland hade högre tal, medan Nederländernas hade sjunkit till 1,6. De italienska kvinnornas fruktsamhetstal låg på 1,3 år 1989. Många kvinnor i Europa avstår således idag från att föda barn. För många är det sannolikt en fråga om bristande möjligheter att kunna kombinera förvärvsarbete med familj och barn.¹²

Vad kan ett medlemskap i Europaunionen betyda för svenska kvinnor?

EG-kommissionen antog det tredje jämställdhetsprogrammet för perioden 1991–1995 i oktober 1990. Programmet anger tre prioriterade aktionsområden:

- Tillämpning och uppföljning av existerande lagstiftning
- Åtgärder för att öka kvinnors integration i arbetslivet
- Förbättra kvinnors status i samhället

Men samtidigt talar dokumenten från EG-parlamentet sitt tydliga språk. Det är inte mycket som hittills har uppnåtts med de två tidigare programmen (jfr. Social Europe 1991). Kvinnorna släpps knappast in på männens område. Deras långtidsarbetslöshet är högre än männens. Även om arbetskraftsdeltagandet ökar så sjunker inte andelen arbetslösa, snarare verkar den att bli permanent för vissa grupper. Är mannen arbetslös riskerar också kvinnan att bli arbetslös.

Ur svenska kvinnors synvinkel har möjligheterna att föra en ekonomisk politik som prioriterat full sysselsättning och jämn inkomstfördelning varit avgörande för kvinnors möjlighet att förvärvsarbeta och få med männen jämförbara löner (jfr. Jonung., Persson, 1990).

Genom det ekonomiska och monetära samarbetet i EMU kommer det att bli svårt att kunna föra en nationell ekonomisk politik som prioriterar dessa målsättningar. I stället är det stabila priser och ekonomisk tillväxt som kommer att vara de avgörande ekonomisk-politiska målen. Vad detta kommer att betyda för kvinnors möjligheter på arbetsmarknaden är oklart, men det är knappast troligt att det främjar jämställdheten mellan män och kvinnor.

Även om EG-parlamentet i framtiden, genom nya beslut, skulle få en ökad betydelse är det svårt att tänka sig att det nämnvärt skulle kunna påverka grundtanken i Maastricht-traktatet, nämligen frågan om närhets- eller subsidiaritetsprincipen. Att denna princip enbart skulle reduceras till en procedurprincip, genom vilken onödiga lösningar i beslutsprocessen i t.ex. Ministerrådet kan undvikas, verkar vara mindre troligt.

Utjämning eller kvarstående skillnader?

Vad betyder Maastrichtöverenskommelsen för kvinnor på kontinenten relativt kvinnor i Skandinavien? Jämställdhetsprogrammen har olika betydelse för kvinnorna i syd- och mellaneuropa i förhållande till kvinnorna i de skandinaviska länderna. I de senare länderna blir det viktigt för kvinnorna att påverka den inhemska politiken direkt medan i de kontinentala länderna kan kvinnorna använda EG-programmen och de olika direktiven för att driva på utvecklingen för en utjämning mellan könen.

För svenska kvinnor företräder idag den övernationella nivån en samhällssyn och en samhällsstruktur som i politiska termer är konserverande och traditionell. Men om det är så att den svenska inhemska politiken får en alltmer konservativ inriktning, kommer de skillnader som vi idag ser mellan olika kvinnogrupper i det kontinentala Europa att uppstå även i Sverige, och skillnaderna mellan Sverige och övriga Europa att utjämnas. Vi kommer att kunna se en konvergens eller utjämning av de olika välfärdsmodeller som diskuterades tidigare i kapitlet. Högutbildade med goda inkomster kommer att kunna tillgodoses sina behov av utbildning, vård och omsorg på privata vägar medan familjer med sämre ekonomiska möjligheter kommer att få det allt svårare att kunna betala en avgiftsfinansierad omsorg. Kvinnors arbetskraftsdeltagande i Sverige riskerar att minska och vi kan närma oss de kontinentala förhållandena. Denna tendens förstärks av de inhemska politiska förändringarna.¹³

Men vi kan också tänka oss att kvinnorepresentationen från de olika länderna – genom samordnade politiska aktioner från olika kvinnogrupper – ökar i EG-parlamentet och att de direktiv som man lyckas få igenom i de övernationella organen blir realiserade i de enskilda länderna genom aktiva kvinnoopinioner i medlemsländerna. Detta förutsätter, som det påpekas i en rapport från det fackliga forskningsinstitutet FAFO i Norge, en ny aktiv kvinnomobilisering, denna gång för att få inflytande på den övernationella politiska nivån (Flotten, Skaldehaug, 1992)

Sammanfattningsvis kan två olika utvecklingslinjer skönjas när det gäller relationen mellan män och kvinnor i framtiden.

Den första kan vi kalla integrationsalternativet. Det sker en successiv utjämning mellan kvinnors och mäns makt och inflytande i arbetslivet, de blir alltmer jämställda. Det går inte att vrida tillbaka utvecklingen vare sig i Sverige eller i EG-länderna. Liksom de gifta svenska kvinnorna på 1960-talet var den sista inhemska arbetskraftsresursen ökar efterfrågan på de gifta kvinnornas arbetskraft inom EG-länder-

na. Detta förstärks av det motstånd som finns rörande en ökad invandring från länderna utanför EG. Allteftersom födelsetalen sjunker och medelåldern i befolkningen stiger kommer behovet av att ta tillvaka alla i aktiv ålder att öka. Man finner olika nationella politiska lösningar som stödjer integrationen av kvinnor i arbetsliv och samhälle.

EG:s direktiv och jämställdhetsprogram används för att driva på de nationella förändringarna.

Det andra alternativet är att segregationen bevaras. Arbetskraftstalen för kvinnor sjunker i Sverige och stiger något ytterligare i Europa. På ett kvantitativt plan sker en utjämning mellan förhållandena i de olika europeiska länderna. Ett gemensamt drag är att segregationen på arbetsmarknaden kvarstår, kvinnors arbetslöshet stiger och blir långvarig och en del tvingas att lämna arbetsmarknaden, samtidigt som andra träder till. Huvudmålet för den ekonomiska politiken är pristabilitet och därmed kvarstår under lång tid en hög generell arbetslöshet. De ökade vård- och omsorgsbehoven finansieras genom försäkringar och avgifter. Vården och omsorgen sköts alltmer genom privata lösningar.

En långvarig europeisk recession med fortsatt hög arbetslöshet och minskande arbetskraftsefterfrågan leder sannolikt till minskade möjligheter för att EG-direktiv och program om jämställdhet genomförs. Återigen blir det fråga om hur tillämpningen av subsidiaritetsprincipen kommer att ske. Om det kommer att bli en skärpt konkurrens mellan män och kvinnor om de bra och utvecklande arbetena, vilket stöd kommer då kvinnorna att få från de övernationella organen? Det är helt avhängigt av hur pass starkt kvinnors politiska inflytande kommer att bli på alla nivåer, både på de nationella och de övernationella nivåerna.

Appendix

Romfördraget och EG

I Romfördraget från 1957 angavs att syftet med den Europeiska Ekonomiska Gemenskapen var att främja ekonomisk och social utveckling för att förbättra folks levnadsvillkor och minska skillnaderna i välbefinnande samt att avveckla hinder för handel (Europeiska Gemenskapen 1991). Enhetsakten 1986 bekräftade syftena med de tre gemenskaperna (Kol- och stålunionen, EEG och EURATOM), förenklade beslutsprocessen i EG och gav EG-parlamentet visst ökat inflytande i beslutsprocessen.

Parlamentet är dock fortfarande i praktiken enbart en rådgivande församling, med 518 ledamöter, varav 102 är kvinnor, vilket motsvarar 20 procent.

Kommissionen skall ta initiativ, verkställa ministerrådets beslut och övervaka att avtalen följs. Kommissionen består av 17 ledamöter, varav två är kvinnor. De utses på fyra år av respektive medlemsregering, således ej genom direkta val. Varje kommissionär förestår ett eller flera direktorat (23 stycken). Kommissionen har stor makt som initiativtagare och verkställare. Det folkvalda parlamentet är rådgivande, tvärt emot våra egna nationella förhållanden. De icke folkvalda har betydligt mer makt än parlamentarikerna. Detta är en del av det som brukar kallas det demokratiska underskottet.

Ministerrådet är det beslutande organet, består av 12 ledamöter, en regeringsledamot från respektive medlemsstat. Beslut fattas av ministerrådet på basis av förslag från kommissionen. Idag finns ingen kvinna i ministerrådet.

Europeiska Rådet – EG:s toppmöte – består av stats- och regeringscheferna samt kommissionens ordförande. De möts två gånger per år och har i praktiken blivit högsta instans för frågor som inte lösas av andra institutioner (Kvinna i Europa 1990).

EG-domstolen är högsta uttolkare av EG-fördragen och av gemenskapens lagstiftning.

Noter

¹ Se vidare diskussion av Gunnel Forsberg i kapitel 3.

² Det statistiska underlaget består av arbetskraftsundersökningar (Labour Force Surveys) från Eurostat (The Statistical Office of the European Communities), vilka är de enda undersökningarna som ger jämförbara data mellan olika länder i EG och även med svenska arbetskraftsundersökningar.

³ Belgien ingår inte i denna jämförelse eftersom belgiska data ej är jämförbara med övriga länders, se SCB 1992.

⁴ Källa: Labour Forces Statistics, Eurosta.

⁵ Källa: Labour Forces Surveys, Eurosta.

⁶ Materialet till detta avsnitt kommer från Om kvinnor och män i Sverige och EG, SCB 1992.

⁷ I appendix finns en översikt över de viktigaste beslutsorganen inom EG.

⁸ Gruppen som arbetade fram dokumentet leddes av Mrs M. Van Hemeldonck, ledamot av Europaparlamentet från Nederländerna. Rapporten baseras bl.a. på en studie av Pauline Jackson om effekterna för kvinnorna i EG av bildandet av den inre marknaden (Jackson P.C. 1990).

⁹ Se även Kvinna i Europa. Om EG och jämställdheten. Fakta Europa. Utrikesdepartementet, Stockholm 1990. I denna skrift sammanfattas även dessa utvecklingstendenser när det gäller kvinnornas situation på arbetsmarknaden.

¹⁰ I kapitel 3 redovisar Gunnel Forsberg resultaten från sin studie i projektet rörande de företag som tillhörde livsmedelindustrin (Forsberg, 1989).

¹¹ Med det summerade fruktsamhetstalet menas antalet barn som en kvinna får under hela sin fruktsamma tid.

¹² Se Ulla Björnbergs kapitel.

¹³ Redan under 1991 började de relativa arbetskraftstalen för kvinnor att sjunka, samtidigt som arbetslösheten ökade (AKU 1992).

Litteratur

- Acker, J. (1989), *Ett förslag till övergripande perspektiv för kvinnoforskningen i Sverige*. Arbetsrapport, Arbetslivscentrum. Stockholm.
- Appelbaum, E. (1988), *The Growth in the US Contingent Labour Force*. Discussion Paper FS I 88-7, Wissenschaftszentrum. Berlin.
- Arbetskraftsundersökningarna 1980–1990*. SCB. Stockholm 1991.
- Axelsson, Ch. (1992), Hemmafrun som försvann. *Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968–1981*. Institutet för social forskning. Avhandlingsserie nr 21. Stockholm.
- Baude, A. (1992), *Kvinnans plats på jobbet*. Utkommer hösten 1992 på SNS Förlag. Stockholm.
- Borchorst, A. (1991), *The Scandinavian Welfare States – Patriarchal, Genderneutral or Woman – friendly?* Institute of Political Science, University of Aarhus, Denmark.
- Borchorst, A. (1991), *Europaesk integration, könsarbetsdelning och likestillingspolitik*. Stencil. Institute of Political Science, University of Aarhus, Denmark.
- Borchorst, A., EF (1992), *Kvindeintresser og velfærdsstatsregimer*. Paper till nordiskt symposium: *Kvinnorna och Europa*. 13 maj 1992. Institute of Political Science, University of Århus, Denmark.
- Borchorst, A., Siim B. (1984), *Kvinder i Velfærdsstaten – mellem moderskab og lonarbejde gennem 100 ar*. Aalborg Universitetsforlag. Ålborg.
- Büchtemann, CH.F., Quack S. (1989), "Brides" or "Traps"? Non-standard Forms of Employment in the Federal Republic of Germany. *The Case of Part-Time and Temporary Work*. Discussion Paper FS I 89-6. Wissenschaftszentrum. Berlin.
- Carlsson, Ch. (1986), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*. Arkiv avhandlingsserie nr 25. Lund.
- Due J., Madsen J. S., Jensen S., S. (1992), *EG – den sociala dimensionen och de nordiska länderna*. Folksam, samhällsstudier. Stockholm.
- Employment in Europe (1991), *Commission of the European Communities*. Office for Official Publications of the European Communities. Luxemburg.
- Eriksson M., Gelin G., Gonäs L., Hallsten L. (1992), *Statliga myndigheter under avveckling – exemplet Skolöverstyrelsen/Länsskolnämnderna*. Arbetslivscentrum, Arbetsmiljöinstitutet. Stockholm.
- Esping-Andersen G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge.

- Europeiska gemenskapen*. Kommissionen för de europeiska gemenskaperna. EG-delegationen i Sverige. Stockholm 1991.
- Flotten, T., Skaldehaug B. (1992), *Kvinnors Europa? Norske kvinner og europeisk integrasjon*. FAFO-rapprt nr 134. Oslo.
- Forsberg, G. (1989), *Industriomvandling och könsstruktur. Fallstudier på fyra lokala arbetsmarknader*. Geografisk regionstudier nr 20. Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet.
- Gonäs, L. (1989), *En fråga om kön. Kvinnor och män i strukturomvandlingens spår*. Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gonäs, L. (1991), *Industriomvandling i välfärdsstaten*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Gonäs, L., Westin, H. (1991), *Industrial Restructuring and Gendered Employment Patterns*. Paper presented at the 3rd European Regional Congress of IIRA, Bari, Italy.
- Hernes, H. M. (1987), *Welfare State and Women Power*. Norwegian University Press, Oslo.
- Hirdman, Y., Genusystemet, Ur: *Maktutredningen*, slutrapport, SOU 1990:44.
- Hobson, B. (1991), *Decommodification in Gender Terms: An Analysis of Esping-Andersen's Social Policy Regimes and Women's Social Citizenship*. Paper presented at the Conference on Gender, Citizenship, and Social Policy, New Orleans, Louisiana October 31 1991. Center for Women's Studies, Stockholms University, Stockholm.
- Jackson, P.C. (1990), *The Impact of the Completion of the Internal Market on Women in the European Community 1992*. Working document prepared for DG V. Commission of the European Communities, Equal Opportunities Unit.
- Jensen, J. (1989), *The Talents of Women and the Skills of Men: Flexible Specialization and Women*. I Wood S. (red.) *The Transformation of Work?*. Unwin Hyman. London.
- Jonung, Ch., Persson I. (1990), *Hushållsproduktion, marknadsproduktion och jämställdhet. Kvinnors roll i ekonomin*. LU90, bil. 23. Allmänna förlaget, Stockholm.
- Karlsson, G. (1990), *Manssamhället till behag?* Tidens förlag, Stockholm.
- KOM-programmet (1991), *Mellersta regionen. Jämställdhetsprogrammet*, SCB, Stockholm.
- Kvinnors och mäns arbetsmiljö (1991), *Information om arbetsmarknaden 1991:1*. SCB, Stockholm.
- Kyle, G. (1979), *Gästarbetarska i manssamhället. Studier av industriarbetande kvinnors villkor i Sverige*. Publica, Liber. Stockholm.

- Nyberg, A., Vad mäter statistiken? Ur: *Mannen som norm i statistiken?* Rapport nr 20, Jämfo. Stockholm.
- Om kvinnor och män i Sverige och EG. *Fakta om jämställdheten* 1992. SCB. Stockholm.
- von Otter, C. (1992), *Personnel Management in the Public Service: Sweden*. Report to the International Labour Organization. (ILO). Swedish Center for Working Life, Stockholm.
- Saltman, R.B., von Otter C. (1992), *Planned markets and public competition*. Open University Press, Buckingham.
- Persson, I. (1990), Kvinnorna, arbetsmarknaden och EG. Ur: Dahlberg, Å., Johansson, M. (red.). *Att arbeta i Europa*. Dahlberg, Å., Johansson, M. (red.). Publica, Stockholm.
- Qvist, G.(1978), Konsten att blifva en god flicka. *Kvinnohistoriska uppsatser*. Liber. Stockholm.
- Schröder, L. (1990), *Arbetskraftens migration i EG-perspektiv*. Ds 1990:20. Arbetsmarknadsdepartementet. Stockholm.
- Session Documents, European Parliament*, A3-0112/92. 23 March 1992.
- Social Europe*, Commission of the European Communities, 3/91. Office for Official Publications of the European Communities. Luxemburg 1992.
- UDH 1991, *Konsekvenserna av ett svenskt EG-medlemskap*, maj 1991. Utrikesdepartementets handelsavdelning, Stockholm.
- Walby, S. (1990), *Theorizing Patriarchy*, Basil Blackwell, Cornwall.
- Välj ditt Europa 4. *EG och kvinnorna*. TCO, Stockholm 1991.

Del VII
Två diskurser om reformer och kvinnor i den framtida välfärdsstaten

---

Joan Acker

Inledning

Idag trettio år efter att "Kvinnors liv och arbete" kom ut har många av de problem som då togs upp i boken kunnat rättas till. Svenska kvinnor har förmånen att leva i en välfärdsstat som kännetecknas av kvinnovänlig familjepolitik och av ett omfördelningssystem som siktar till jämlikhet både vad avser kön och klass. De är dock fortfarande långt ifrån jämställda med männen. Den svenska välfärdsstaten har bara tagit itu med några aspekter av kvinnornas underordnade ställning och lämnat andra därhän. Följaktligen kvarstår det ojämlikheter på arbetsmarknaden, i arbetsorganisationerna, inom politiken och i hemmet (se t.ex. Björnberg och Forsberg i denna bok). Dessa ojämlikheter är djupare invävda i den sociala strukturen än någon kunde föreställa sig i början på 1960-talet (se t.ex. Baude, 1987, 1992; Gonäs, 1990; Wikander, 1992).

Nu är vi i början av 1990-talet och borgerliga partier sitter vid makten. Tiden präglas av snabba ekonomiska och politiska förändringar som gynnar dem som vill nedrusta välfärden och skapar farhågor att de vinster kvinnorna gjort inom familje- och arbetslivet kommer att urholkas. Sedan mitten av 1980-talet har socialdemokraterna varit i färd med att delvis omorganisera välfärdsstaten. Borgerliga politiker talar nu om ett "systemskifte", och många kommentatorer menar att den svenska modellen är död. Kvinno- och familjefrågor tas samtidigt upp som fullt gångbara politiska frågor i medierna. Somliga kvinnor talar klarspråk om könsrelaterade frågor och går så långt som att föreslå att kvinnorna kanske får bilda ett kvinnoparti för att tillvarata sina intressen. Det råder stor osäkerhet om hur det så kallade systemskiftet eller nedrustningen av den svenska modellen kommer att påverka kvinnorna och deras chanser till oberoende och jämlikhet. Detta är en tid av hot och möjligheter.

I det här kapitlet kommer jag att granska kvinnornas situation mot bakgrund av dessa hot och möjligheter genom att se närmare på två frågor. Hur kom det sig för det första att de som byggde den svenska välfärdsstaten tog fasta på vissa aspekter av kvinnornas underordning och helt bortsåg från andra? Den andra frågan är hur kvinnor påverkas av och reagerar på de politiska och ekonomiska förändringar som pågår.

Att bygga den (delvis) kvinnovänliga staten

Alla industrisamhällen har byggt upp en välfärdsstat, men vad välfärd betyder och hur den är organiserad varierar kraftigt (se t.ex. Esping-Andersen, 1990). Välfärdsstater uppkommer ur konflikten och kampen om fördelningen av det som produceras i samhället. Samtidigt som kapitalismen skapar stora rikedomar är den i grunden likgiltig eller till och med skadlig för många individers och gruppers välfärd, ty de kapitalistiska ekonomiernas vanliga sätt att fungera gör de flesta människor helt beroende av lönearbete. Om de av någon anledning inte har ett avlönat arbete ligger katastrofen snubblande nära (Polanyi, 1944). Arbetsmarknadsparternas avtal om lönenivåer som räcker till för det dagliga uppehållet gör det tillsammans med välfärdsstatens transfereringar och kvinnors obetalda hemarbete möjligt för män att överleva och till och med bli framgångsrika i sådana ekonomiska system (Acker, 1988). Kvinnor är mycket mer sårbara än män i en lönearbetsekonomi av den anledningen att mycket av deras omsorgsarbete är oavlönat, att de är handikappade inom arbetslivet och att man förväntar sig att de ska försörjas av en man.

Välfärdsstater tar i mycket olika utsträckning hänsyn till kvinnors behov. De skandinaviska socialdemokratiska välfärdsstaterna ligger främst vad gäller föräldraledighet, barnomsorg och stöd till ensamstående mödrar, men kvinnornas underordning förändras inte av att dessa behov tillgodoses. Sverige synes ha haft de mest gynnsamma förutsättningarna för att gå vidare och eliminera patriarkatet i stället för att bara organisera om det (Holter, 1984, Siim, 1987).

Till dessa gynnsamma förutsättningar hör socialdemokraternas nästan obrutna femtio år vid makten och därmed ett kontinuerligt engagemang för jämlikhet, även mellan könen. Socialdemokraterna styrde ofta med hjälp av koalitioner med icke-socialistiska partier som delvis delade detta engagemang. Välfärdsstaten hade alltså en bred förankring i det svenska samhället. Till jämställdhet för kvinnorna bidrog även den "svenska modellens" stora framgångar. Den bygger på samarbete mellan arbetsgivare och fackliga organisationer för att uppnå hög ekonomisk tillväxt, full sysselsättning och tillräckliga resurser för att kunna bära upp en välfärdsstat med kvalitativt hög nivå på förmåner, tillgängliga för alla.¹ Framgången betydde att det inte saknades resurser för att bygga upp ett samhälle med jämställdhet mellan könen.

Att få ut kvinnorna i arbetslivet var dessutom en nödvändig del av den svenska strategin för utveckling av ekonomin och välfärdsstaten. Det ökande behovet av arbetskraft efter andra världskriget tillgodo-

sågs delvis av kvinnor. En ökning av kvinnors lönearbete betydde en högre andel skattebetalare och därmed en tillväxt av välfärdsstatens resurser. En hög sysselsättningsgrad för kvinnor och män blev med tiden en grundläggande del av den svenska modellen (Esping-Andersen, 1990, s. 148-49, Hedborg, 1992). Allt fler ekonomiskt oberoende kvinnor kunde skapa basen för en självständig politisk kraft som verkade för jämlikhet mellan könen.

Trots dessa gynnsamma förutsättningar, och trots de stora framsteg svenska kvinnor faktiskt gjorde, blev inte Sverige ett land med jämställdhet mellan könen. Som utlänning bosatt i det svenska samhället och som feminist från ett samhälle där dessa gynnsamma förutsättningar saknas har jag blivit förbryllad över att det är så. För att förstå varför skall jag göra en historisk tolkning av vad som skett under perioden sedan det tidiga 1960-talet. Jag hävdar att den maktorganisation som låg till grund för den svenska modellen och bidrog till dess framgång samtidigt kringskar kvinnornas möjligheter och satte gränser för hur långt de kunde gå för att upphäva sin underordning under männen.

Två slags diskurser om reform

På 1930-talet när socialdemokraterna först kom till makten var Sverige ett samhälle där de flesta gifta kvinnor var hemmafruar medan männen var familjeförsörjare och huvudaktörer på den offentliga arenan. Denna skillnad mellan könen var inbakad i begreppet folkhemmet som gav starkt ideologiskt stöd åt arbetarrörelsen och välfärdsstaten (Hirdman, 1987). Folkhemmet skulle uppnås genom en stark välfärdsstat uppbyggd med en stark ekonomisk resurser. Det var män som utformade Saltsjöbadsavtalet och efterkrigstidens ekonomiska politik vilka tillsammans lade den ekonomiska grunden till välfärdssamhället. Ekonomi och välfärdspolitik var männens område. Kvinnorna stod utanför den manliga arenan och stod för den inre tjänsten i folkhemmet. Välfärdsstaten var därför starkt könssegregerad redan från början.

Mot slutet av 1950-talet förändrades kvinnornas plats i samhället. De kom i ökad omfattning ut på arbetsmarknaden, och ett antal frågor som diskuterats under en tid, t.ex. barnomsorgen, blev då politiskt mer framträdande (Kyle, 1979). Som ett inlägg i denna diskussion publicerade Alva Myrdal tillsammans med Viola Klein (1957) sitt arbete om kvinnorna och samhället och förespråkade där en kombination av kvinnans två roller i familjen och i yrkeslivet. Alva Myrdals röst var

bara en i en lång rad. I likhet med andra länder hade även Sverige haft sin kvinnorörelse, mest framträdande representerad av Fredrika Bremer-förbundet som grundades 1885. Kvinnor med skilda politiska värderingar hade tagit upp frågor om kvinnors rättigheter och jämlikhet mellan könen. Inom arbetarrörelsen betraktades dock en oberoende kvinnorörelse som skulle kunna förena kvinnor över klass- och partigränser som en framför allt borgerlig företeelse som var en fara för sammanhållningen mellan män och kvinnor inom arbetarklassen (Qvist, 1980; Liljeström och Dahlström, 1981). Med arbetarrörelsens tilltagande styrka blev det för många kvinnor naturligt att få saker och ting utträttade genom facket och det socialdemokratiska partiet, inte genom fristående kvinnoorganisationer.

Under dessa politiska och ekonomiska omständigheter växte det fram två diskurser² i Sverige. Den första handlade om ekonomi, tillväxt, produktivitet, lönearbete och klass.³ Den andra handlade om kvinnor, barn, familjen och välfärdsstatens omsorgsverksamhet. Den första diskursen fördes bara bland män och utspelades mellan parterna på arbetsmarknaden, inom fackföreningarnas, affärlivets och de politiska partiernas ledarskikt, särskilt inom det socialdemokratiska partiet, samt inom vissa sektorer av det offentliga livet. Den andra diskursen innefattade många kvinnor och en del män och utspelades inom de politiska partiernas kvinnoorganisationer, inom Fredrika Bremer-förbundet och i andra kvinnoorganisationer, inom särskilda avdelningar i facket, i delar av riksdag och offentlig förvaltning samt inom informella kvinnogrupperingar. Jag tror att den andra diskursen lättare än den första skedde över parti- och klassgränser, även om påtryckningar från arbetarrörelsen försökte avstyra sådant samarbete över klassgränserna.

Den manliga diskursen om ekonomi och klass styrde Sveriges utveckling i över femtio år, den tid socialdemokratin satt vid makten, och överskuggade det mera kvinnliga samtalet om kvinnor, barn och omsorg. Den manliga diskursens makt förstärktes av dess framgångar vid politiska val och inom den ekonomiska politiken, av dess hyllning till "rationalitet" och till "hårda" och "vetenskapliga" problem samt av den privilegierade position förhandlingsprocessen mellan parterna på arbetsmarknaden intog.

Förhandlingarnas skyddade position hade sitt ursprung i 1938 års Saltsjöbadsavtal mellan arbetsgivare och arbetstagare med syfte att etablera arbetsfred. I detta avtal ingick en överenskommelse att arbetsmarknadens parter själva skulle lösa sina tvister genom förhandlingar och att staten inte skulle ingripa med lagstiftning (Forsbeck, 1980). Detta var början på en lång tradition som innebar att beslut i

vissa frågor, t.ex. löner och arbetsvillkor, uteslutande skulle fattas av arbetsmarknadens parter. Resultatet blev att om t.ex. facken och arbetsgivarna inte genom avtal utjämnade löneskillnaderna mellan kvinnor och män kunde kvinnorna inte arbeta med politiska medel för att påverka sina löner. Dessutom var den privilegierade sfär inom vilken arbetsmarknadens parter rörde sig en uteslutande manlig sådan; kvinnor hade nästan ingen möjlighet att delta (Qvist, 1974). Detta betydde att trots att fler och fler kvinnor kom ut på arbetsmarknaden var de utestängda från ett forum där det fattades en hel del beslut som berörde dem. Även om arbetsmarknadens parter självständiga ställning började vittra sönder i början av 1970-talet gick sönderfallet långsamt och kvinnorna stod fortfarande utanför.

Män i beslutsfattande ställning inom klassdiskursen kunde besluta när och på vilket sätt kvinnofrågor kunde tas upp i den politiska processen och i förhandlingarna. Samtidigt blev det allt nödvändigare att ta sig an kvinnobehoven ju fler kvinnor som kom ut på arbetsmarknaden och ju viktigare deras deltagande blev för socialdemokratin som väljare, skattebetalare och arbetare (Kyle, 1979). En regering med en socialistisk jämlikhetsideologi kunde inte nonchalera hälften av väljarna. Det kunde inte heller några andra partier, t.ex. Folkpartiet, där kvinnorna alltmer gjorde sina röster hörda.

Sålunda trädde det andra samhällssamtalet om kvinnor, kön och vård in på den offentliga arenan. Tidigt på 1960-talet började kvinnofrågorna med ny aktualitet åter tas upp i den offentliga debatten, men de var vanligen formulerade på ett sätt som de män som dominerade klassdiskursen kunde godta (Kyle, 1979). Det var två underförstådda, kanske oigenkända men ändå grundläggande principer som styrde kvinnornas politiska ansträngningar. För det första kunde mansmakten inte utmanas eller ens formuleras. För det andra skulle politiska propåer kopplas till och legitimeras i termer av ekonomisk tillväxt och välbefinnande.

Ett exempel på detta är Grupp 222, som bildades 1963. Grupp 222 samlade en heterogen grupp intellektuella, fackföreningsfolk och personer med olika politisk hemvist för att diskutera de frågor som bland annat tagits upp av Harriet Holter och Edmund Dahlström i "Kvinnors liv och arbete". De formulerade problemet på ett annorlunda sätt än Alva Myrdal hade gjort. I stället för att koncentrera sig på kvinnor och deras dubbla roller använde de begreppet mäns och kvinnors könsroller. För att uppnå jämställdhet skulle både män och kvinnor bli tvungna att förändra sina attityder. Om kvinnor skulle yrkesarbeta skulle männen få ta sitt ansvar i hemmet och familjen. Begreppet jämställdhet uttryckte detta nya sätt att tänka och blev en bild av mäns

och kvinnors jämlika status på alla samhällsområden.

Jämställdhet var naturligtvis en radikal tanke som ännu inte hade blivit verklighet. I grund och botten var det dock ett ofarligt sätt att lägga fram frågan om kvinnors underordnande, eftersom det inte var tal om att ta makten från männen utan snarare att få dem att inse att deras liv skulle berikas av att delta i familjelivet som föräldrar på ett annorlunda sätt. Debatten om könsrollerna visade tydligt att det var omöjligt för kvinnor att kombinera avlönat heltidsarbete med ytterligare ett heltidsansvar, det för hemmets skötsel. Detta avslöjande gav massor med bränsle åt kampanjen för att bygga ut daghemmen. Både inom TCO och LO arbetade kvinnor (och några män) för ett förslag till familjepolitik som skulle inkludera daghem och föräldraförsäkring.⁴ Unga kvinnor på universitet och i samhället demonstrerade på gatorna och vid offentliga möten för att få daghemsplatser. Det var denna fråga som formade många kvinnors politiska erfarenhet på 1960- och 1970-talet, och de segrade genom daghemmens snabba utbyggnad i mitten av 1970-talet. Frågan framställdes som ett sätt för familjen och kvinnorna att bidra till arbetsmarknaden. Detta var mycket mer acceptabelt än att hävda kvinnors rättigheter eller att utmana männens makt.

Andra politiska åtgärder som genomfördes vid samma tid för att förbättra kvinnornas ekonomiska position blev helt uppenbarligen acceptabla därför att de kunde förknippas med ekonomisk tillväxt. Ett exempel är föräldraförsäkringen, en reform som liberalerna och ett antal andra grupper arbetade för i syfte att hjälpa kvinnor och befärja likställigheten mellan könen. Denna reform bidrog till att hålla kvinnorna kvar på arbetsmarknaden och uppmuntrade dessutom till barnafödande, något som länge legat de styrande varmt om hjärtat, eftersom den minskade påtryckningarna på kvinnor att välja mellan moderskap och lönearbete.

Under tiden som både män och kvinnor höll liv i könsrollsdebatten gjorde socialdemokraterna försök att med direkta ingrepp förbättra kvinnornas ställning på arbetsplatserna. Man använde sig av övertalning och uppmuntran inom de gränser som utstakats av klassdiskursen. Tidigt på 1970-talet tog sig regeringen an könssegregeringen på detta sätt. 1972 inrättade Olof Palme en jämställdhetsdelegation i statsministerns kansli. Här tog man initiativ till ett antal projekt för att öka andelen kvinnor inom mansdominerade yrken och arbetsplatser. Även om de till en början var framgångsrika visade uppföljande undersökningar att könssegregeringen på sikt mellan arbetsuppgifterna återkom (Fürst 1988). Andra projekt och nya politiska grepp, t.ex. kravet att arbetsgivare som mottog regionalt utvecklingsstöd måste

anställa minst 40 procent kvinnor vid nyanställning, var lika misslyckade (Scott, 1982). Delegationen uppmanade även arbetsmarknadens parter att förhandla fram överenskommelser om jämställdhet. Här nåddes vissa framgångar på central nivå, men aktiviteten verkade upphöra så snart överenskommelserna skrivits under (Leijon, 1992, Qvist, Lorwin och Acker 1983, Dahlberg 1984).

Samtidigt som kvinnoaktivisterna framgångsrikt drev familjefrågor såsom barntillsyn och föräldraförsäkring men endast hade begränsade framgångar med arbetslivsfrågorna innebar klassamtalets underförstådda gränser att många frågor inte togs upp, kanske inte ens identifierades. Den snabba utvecklingen av välfärdsstatens tjänster stödde sig på en reserv av kvinnlig arbetskraft, hemmafruar med stor erfarenhet av omsorgsarbete, som kunde anställas i den offentliga omsorgssektorn till relativt låga löner. Att detta skapade en uttalad könssegregering av arbetskraften där kvinnor arbetade för låga löner i den offentliga sektorns servicejobb och män i högt betalda arbeten i den privata sektorn såg man inte som något problem.

Andra frågor var helt osynliga för alla utom en minoritet av kvinnor. Den manliga dominansen inom arbetslivets organisationer togs som något självklart. Universitet, företag och fackliga organisationer hade mycket få eller inga kvinnor alls i ledande ställning. Dessutom ifrågasattes inte bilden av den vanlige arbetaren som en man med få plikter inom hemmet och familjen. Organisationsprocesser som nedvärderade och förödmjukade kvinnor betraktades inte som något man kunde förändra. Sexuella trakasserier var likaså en icke-fråga. Andra former av sexuellt överväld och manlig dominans var på samma sätt osynliga eller något man inte talade om. Sammanfattningsvis uppfattades inom klassdiskursen varken en minskning av männens makt i samhällets centrala institutioner eller stävjandet av sexuellt överväld⁵ mot kvinnor som frågor att ta upp eller som del av processen att uppnå ett mer demokratiskt samhälle (Acker 1983).

Klassdiskursens genomslagskraft påverkade även arbetarrörelsens inställning till den arbetsrättsliga lagstiftningen under 1970-talet. Som svar på missnöje från fackföreningsmedlemmars sida tog arbetarrörelsen initiativ till lagstiftning för att förbättra arbetsförhållandena och öka demokratin på arbetsplatserna. Genom medbestämmandelagen (MBL) och andra lagar började arbetarrörelsen använda politisk makt för att uppnå det som inte kunde uppnås genom förhandlingar (Esping-Andersen, 1990). Även om en del kvinnor, som var engagerade i jämställdhetsarbete hoppades att lagarna skulle användas till att främja detta syfte, verkade männen inte förstå att jämställdhet mellan könen även är en fråga om demokrati (Acker, 1983). Både LO och det

socialdemokratiska partiet motsatte sig tillsammans med grupper av arbetsgivare den lag om jämställdhet som folkpartiet lade förslag till mot slutet av 1970-talet och som antogs 1979.

Observatörer och deltagare i lagstiftningsprocessen tolkar skälen till detta motstånd på skilda sätt. Somliga ansåg att det fortfarande fanns möjlighet att förhandlingsvägen uppnå mer jämställdhet utan att stif- ta lagar. Andra ansåg att en sådan lag, genom att delegera en del av makten till en jämställdhetsombudsman, riskerade att försvaga arbetarrörelsen i dess arbete som ensam förespråkare för arbetarnas in- tressen. Den lag som antogs bevarade relationerna mellan arbetsmark- nadens parter som okränkbara och skapade en ram för positiva åtgärder, men den specificerade inte vilka åtgärder som skulle vidtas och ej heller annat än de mildaste sanktioner vid brott mot lagen. Lagen stadgade förhandling av jämställdhetsöverenskommelser mel- lan fack och arbetsgivare, men så snart man nått en överenskommelse kunde inte längre staten ingripa utifrån genom jämställdhetsombuds- mannen. Det finns några som menar att män i maktställning kunde sluta avtal om åtgärder för att förbättra kvinnornas situation, utan att göra någonting och ändå handla lagenligt. Visserligen hade en lag stif- tats, men den hade utformats så att klassdiskursens makt bevarades.

De som var aktiva i diskursen om kvinnor och kön tystades delvis ned av att somliga frågor var osynliga och andra omöjliga att ta upp inom de manliga maktbastionerna. De kunde tala om frågorna med liktänkande vänner, men inte ta upp dem offentligt. Nedtystandet skedde på många sätt. Ett sätt, som jag redan nämnt, var att kvinno- frågorna fick formuleras i den manliga diskursens termer, vilket be- tydde att man betonade de ekonomiska fördelarna av att t.ex. fler kvinnor kom ut i förvärvslivet eller att fler daghemsplatser inrättades. Samtidigt som sådana argument var positiva för kvinnor utslöts gär- na frågor som inte kunde omtolkas i dessa termer, t.ex. frågor om manlig dominans.

Nedtystande skedde även genom förlöjligande och uteslutning. Termen feminism associerades med högljudda, okvinnliga kvinnor som avskydde män, och ingen som hoppades på att bli inflytelserik vil- le få stämpeln feminist. Den lilla socialistiska kvinnorörelsen Grupp 8 som kom fram på slutet av 1960-talet var högröstad men blev snart ut- manövrerad. Inom arbetarrörelsen var feminism fortfarande liktydigt med borgerlighet och ett hot mot arbetande mäns och kvinnors sam- manhållning. Kvinnor som skapade samförstånd över klass- och parti- gränser var misstänkta figurer som överskred gränserna för det tillåt- na. Könsintressena sattes upp mot klassintressena.

Kvinnorna tystades även ned genom att de utslöts från klassamta-

let. De var helt enkelt inte närvarande där viktiga frågor togs upp, t.ex. vid löneförhandlingar. Lojalitet mot arbetarrörelsen innebar underförstått förtroende för dem som förvaltade ens intressen. Om könssegregation eller kvarstående löneskillnader inte betraktades som viktiga frågor var det inte mycket de arbetande kvinnorna kunde göra åt saken. LO hade genom den solidariska lönepolitiken gjort mycket för att minska den könsbetingade löneklyftan inom industrin, men den löneklyfta som uppstod mellan män och kvinnor inom LO till följd av sektoriell segregation var osynlig. Arbetsgivarna å sin sida hade inte gjort något för att avskaffa varken segregationen eller löneklyftan.

Sammanfattningsvis förbättrades kvinnornas ställning avsevärt under 1960- och 1970-talen, då ekonomin expanderade och välfärdsstaten snabbt byggdes upp. Avlönat arbete för kvinnor kom att betraktas som en rättighet och ett nödvändigt villkor för kvinnornas jämställdhet med männen, och en serie offentliga åtgärder gjorde det lättare att kombinera yrkesliv och familj. Myntets baksida var att maktvillkoren, däribland det socialdemokratiska partiets långvariga politiska dominans som hade möjliggjort dessa vinster, även lade munkavle på kvinnorna. Nedtystningen var en del av den process som gjorde kvinnorna till effektiva aktörer för att uppnå vissa vinster.

Vid slutet av 1970-talet och början av 1980-talet var hemmafrun nästan försvunnen. Hon hade ersatts av en ny kvinna som levde inom ramen för en omstrukturerad könsojämlikhet och ett nytt sätt att organisera reproduktionen. Den nya kvinnan kombinerade familjeomsorg och lönearbete under större delen av sitt vuxna liv men inte på samma villkor som männen. Det var endast en minoritet av männen som hade iklätt sig de utvidgade roller som jämställdheten ställt i utsikt och de innehade fortfarande de mäktigaste och bäst betalda positionerna i arbetslivet. Det var kvinnorna som tog ut det mesta av föräldraledigheten, många gick ner till sex timmars arbetsdag medan barnen var små och en betydande andel fortsatte att arbeta deltid även sedan barnen vuxit upp (se Björnberg, kap. 4). Följderna blev skilda karriärmönster för de olika könen och lägre lön för kvinnor, ofrånkomligen åtföljt av lägre pension. Den kvarstående ojämlikheten och manliga dominansen doldes inte bara av de mekanismer som tystade kvinnornas röster utan även av en stark jämlikhetsideologi och av att man så framgångsrikt byggt upp välfärdsstaten – säkerhet, välstånd, hög sysselsättning och hög konsumtion. Om så mycket hade uppnåtts, vad fanns det då för behov av mera? Behövde man verkligen en högljudd och kritisk feminism som männen avskydde och som fick kvinnorna att känna sig okvinnliga och illa till mods?

Klassdiskursens avtagande styrka

Tystnaden utmanas

Händelser under 1980-talet undergrävde den dominerande klassdiskursens legitimitet och ledde slutligen till att tystnaden bröts av en explosion av kvinnoröster. Trots att många kvinnor tyckte att jämlikhetsmålen uppnåtts var det många som insåg att allt inte var vad det syntes vara och arbetade för mer genomgripande förändringar. 1980 inrättades Jämo som började ta upp fall av diskriminering och arbeta för positiva åtgärder i arbetslivet. Vid mitten av 1980-talet var reformens begränsningar uppenbara som till exempel bristen på sanktionsmöjligheter och omöjligheten för jämställdhetsombud att ingripa under vissa omständigheter. Definitionen av jämställdhet som jämlikhet mellan män och kvinnor dolde det faktum att det är kvinnorna som drabbas av diskriminering och att det på samhällsnivå är männen som har makten och få av dem betraktar jämlikhet med kvinnor som något annat än en statusförlust. Med tiden kom begreppet jämställdhet att få en negativ klang trots många projekt och insatser för jämställdhet på olika arbetsplatser. För somliga var begreppet till ingen nytta, eftersom alla problem var lösta. I andras ögon lade begreppet hinder i vägen för vidare framsteg eftersom det var alltför konservativt med sin fokusering både på män och kvinnor. Även om de flesta sade sig vara för jämställdhet visste de inte vad det kunde innebära, och för övrigt tyckte de det var tråkigt.⁶

Ytterligare en händelseutveckling undergrävde somliga kvinnors tillit till att systemet skulle kunna lösa problemen med ojämlikheten mellan könen. 1980-talet var en period som kännetecknades av hög ekonomisk aktivitet och full sysselsättning, men efter 1985 kom också en period då avståndet mellan mans- och kvinnolönerna ökade. Löneskillnaderna ökade något både inom den offentliga och den privata sektorn efter flera år av kontinuerlig förbättring av kvinnornas relativa löneläge (Gustafsson, 1980; SCB, 1990). Inom bankvärlden t.ex. ökade lönegapet långsamt efter avregleringen av det finansiella systemet 1985 (Acker, 1990). Kvinnliga ekonomer och fackföreningstjänstemän spårade förändringarna till en urholkad lönesolidaritet och till att individuell lönesättning börjat tillämpas. Fackligt aktiva kvinnor började även försöka vända denna utveckling via kollektivavtalsför-

handlingarna. Dessutom uppstod en informell grupp av kvinnor inom facken och det politiska livet som började diskutera arbetsuppgifters relativa värde, arbetsvärdering och den könsbetingade löneklyftan. Deras ansträngningar att få till stånd en nationell debatt om löneojämlikhet och frågor om arbetsvärdering ströps i sin linda, sannolikt för att de arbetade utanför de kanaler som fastställts av klassdiskursen. Icke desto mindre var det tack vare dem som frågan kom upp på den offentliga dagordningen.

Samtidigt genomförde samhällsvetare och historiker allt fler forskningsprojekt som belyste verkligheten i kvinnors liv och historia. Även om forskningsanslag började bli tillgängliga utfördes detta arbete ofta under mycket besvärliga omständigheter. Den akademiska världen dominerades av män som ofta betraktade kvinnors forskning som ovetenskaplig eller ointressant. Kvinnliga akademiker utmanade offentligt sina manliga kollegor (Kälvemark, 1980). Enligt vad man berättat för mig intog männen en markerad försvarsposition, men de förändrade nästan inte alls sin teoretiska inställning eller sitt sätt att arbeta. Ännu i slutet av 1980-talet fanns det manliga forskare som studerade arbete och välfärd utan att beakta kvinnor eller könsskillnader. Maktutredningen å andra sidan tog upp problemet med manlig makt och utnyttjade kvinnliga forskare i arbetet (Maktutredningen, 1990, Hirdman, 1987). Detta var ett betydelsefullt genombrott.

Inom det politiska livet hade flera nya initiativ tagits för att följa upp tidigare begränsade framgångar. Ett sådant var en utredning av kvinnorepresentationen inom statliga styrelser och nämnder, tillsatt av det för jämställdhetsarbetet ansvariga statsrådet. Detta arbete avslutades 1987 med förslaget att kvinnor 1998 skulle inneha hälften av alla styrelseposter inom statliga organ. Riksdagen antog ett lagförslag som rekommenderade frivilliga ansträngningar för att uppnå detta mål, men fastslog i ett tillägg att om målen inte uppnåddes skulle en lag som framtvingade detta resultat antagas. Kvotering som lösning på kvinnornas underrepresentation var utan motstycke inom svensk politik, men förebådade kanske mer öppet kritiska röster från kvinnodiskursen (Eduards, 1991a). En annan åtgärd var att tillsätta en utredning för att se över jämställdhetslagen. Genom ytterligare ett initiativ år 1988 inrättades en fond på 60 miljoner kronor ur Arbetsmiljöfondens medel för att stödja förändringsprojekt. Vid några tillfällen möttes kvinnor över parti- och fackgränser och bröt därigenom det gamla tabut mot samarbete över klassgränser. Det skedde t.ex. i riksdagen (Eduards, 1991b), vid en kurs för fackligt anslutna kvinnor (Baude och Englund, 1992) och inom den informella grupp för diskussion om lika lön för arbete av lika värde som nämndes ovan.

1990 bröt en högt uppsatt LO-kvinna mot ett annat av klassdiskursens tabun. Regeringen lade fram ett krispaket bestående av lönestopp, strejkförbud och prisstopp för att klara av en rad olika ekonomiska påfrestningar. Den enda toppfiguren från fackligt håll som motsatte sig detta socialdemokratiska paket var den enda kvinnliga fackföreningsordföranden, ordföranden för kommunalarbetsförbundet, det fack som organiserar det största antalet lågavlönade kvinnor inom den offentliga sektorn. Hon fick utstå skarp kritik av män i riksdagen för att hon brutit arbetarrörelsens led, och någon fullkomlig upprättelse fick hon inte ens när krispaketet avsågs och regeringen avgick. Trots dessa ansträngningar förblev de gränser som den manliga debatten utstakat i allt väsentligt okränkta och kvinnornas tystnad var överlag obruten.

Men nu vilade tystnaden på bräcklig grund. Som många påpekat hade kvinnorna kommit att bli beroende av välfärdsstaten (Hernes, 1987, Holter et al 1984), som anställda, som användare av service och som mottagare av transfereringar. Välfärdsstaten var i sin tur beroende av kvinnorna som anställda i statlig tjänst och som skattebetalare vars betalda arbete bidrar till att hålla statens maskineri i gång. Den arbetarrörelse som byggde upp välfärdsstaten var dessutom mer och mer beroende av kvinnor som fackföreningsmedlemmar, som väljare som röstade på socialdemokraterna och som medborgare som kunde ge legitimitet åt systemet (Esping-Andersen, 1990, Oskarson, 1987). Förutsättningen för att öka kvinnornas makt och till att ifrågasätta nedtystandet hade utvecklats.

Ekonomisk omstrukturering och neoliberal tankar

Förändringarna ingick i ett sammanhang av ekonomisk och industriell omstrukturering, som pågår i alla gamla industrisamhällen och som innebär internationalisering av kapitalet och en snabb utveckling av världsekonomin. I Sverige som på andra håll har fabriker stängts, hela industrier har försvunnit och en stor del av låglöneproduktionen har flyttats till andra delar av världen. Antalet anställda inom servicesektorn har ökat, till stor del inom den offentliga sektorn. Många stora svenska företag som numera är multinationella har blivit mindre och mindre beroende av Sverige och kan i allt större utsträckning diktera villkoren för att hålla kvar arbetstillfällena i Sverige. Arbetsgivarnas kampanjer mot löntagarfonderna, för sänkta skatter och för lägre arbetsgivaravgifter kan vara en reaktion på ökad konkurrens, men de

kan också vara utslag av en ansträngning att ta tillbaka politisk makt från arbetarrörelsen, från klassdiskursen.

Klassdiskursens makt har även minskat vartefter arbetsgivarna dragit sig ur tidigare samarbetsmodeller. Som Esping-Andersen (1990) påpekar började det samarbete mellan arbetsgivare och arbetstagarare som ligger till grund för den svenska modellen vittra sönder på 1970-talet när LO beslöt arbeta för arbetsrättslig lagstiftning. Ett ännu större slag kom dock på 1980-talet när de privata arbetsgivarna beslöt att lämna de centrala löneförhandlingarna (Meidner, 1991 b?). Samtidigt började privata arbetsgivare tillämpa nya slag av individualiserad lönesättning och undergrävde därmed ytterligare de centrala löneförhandlingarna och solidarisk lönesättning.

I många länder, däribland Sverige, har den ekonomiska och industriella omstruktureringen åtföljts av krav på att välfärdsstaten skulle organiseras om och nedrustas (Mjöset, 1987; The Economist 1990). Både socialdemokratiska och borgerliga talesmän kritiserar den offentliga sektorn för att vara för dyr, för ineffektiv och för byråkratisk. Denna kritik av välfärdsstaten framförs utifrån den ekonomiska teori om den fria marknaden som åtföljde och legitimerade den ekonomiska expansionen och spekulationerna på 1980-talet. Vid mitten av 1980-talet hade de neoliberal teorierna vunnit insteg inom klassdiskursen sådan den fördes av ekonomer anslutna till facket, företagen och regeringen. Sveriges problem började formuleras utifrån neoliberalt, fritt marknadstänkande. Lösningarna på de sålunda formulerade problemen kom att fokuseras på produktivitetssökning, avreglering och konkurrens inom den privata sektorn, och på effektivitet, konkurrens, nedrustning och privatisering i den offentliga sektorn.

I Sverige började nedrustningen under den borgerliga regeringen i slutet av 1970-talet och fortsatte när socialdemokraterna återkom till makten 1982. Efter 1983 avtog de offentliga utgifternas andel av BNP och mellan 1980 och 1987 avtog ökningstakten beträffande sådant som utbildning, sjukvård och socialtjänst (Finansdepartementet 1990, s. 130–131). Mycket av denna nedbromsning förklaras av att lönerna steg långsammare för offentligt anställda än för andra (Finansdepartementet 1990, s. 132), men efterfrågan på tjänster minskade inte. När efterfrågan på exempelvis daghemsplatser ökade steg antalet från 195 000 år 1980 till 350 000 år 1990 (LO 1992). Med ökande antal äldre ökade även trycket på äldreomsorgen.

Klagomålen på vårdens kvalitet och tillgänglighet ökade med ökad efterfrågan och resursknapphet. Ett stort utbud av arbetstillfällen mot slutet av 1980-talet, särskilt i de stora städerna där arbetslösheten låg omkring 1,5 procent 1989 och 1990, betydde att det fanns andra jobb

att tillgå för de kvinnor som var missnöjda med de låga lönerna, det hårda arbetet och den brist på respekt med vilken de bemöttes på sina arbetsplatser inom den offentliga sektorn. Svårigheterna att rekrytera och behålla personal ökade belastningen på dem som stannade kvar, sänkte kvaliteten på arbetet och ökade antalet missnöjda klienter. Kvinnorna kände mest av dessa problem. Det var de som tillhandahöll den offentliga sektorns tjänster, samtidigt som de var beroende av dessa tjänster för att kunna ha ett avlönat arbete.

De särskilda drag inom den svenska välfärdsstaten som hade gjort det möjligt för ett så stort antal kvinnor att komma ut på arbetsmarknaden tolkades nu i ljuset av den nya ekonomiska teorin i stället som ekonomiska problem för landet. Mycket av omvårdnadsarbetet hade förändrats från hemarbete till avlönat arbete inom den offentliga sektorn, men nu tyckte man den offentliga sektorn var alltför stor och dyrbar. Generösa möjligheter till föräldraledighet för att ta hand om nyfödda eller sjuka barn bidrog till frånvaro från arbetsplatserna. Man började nu officiellt oroa sig över det låga antal timmar svenska arbetstagare arbetade i jämförelse med anställda i andra länder. Den höga andelen deltidsarbetande, vid den tiden nästan 40 procent av kvinnorna, sågs som tecken på att arbetskraften var underutnyttjad.

Omsorgsarbetets verkliga kostnader blev synliga när det flyttades ut till den offentliga sektorn. Dessa kostnader börjar också betraktas som en ekonomisk belastning, samtidigt som de åtgärder som bidrar till att jämka samman familjeliv och arbetsliv också betraktas som dyrbara och problematiska. Enligt det nyliberala tänkandet, som på kort tid blivit dominerande, var välfärdsstaten som tidigare var lösningen på Sveriges ekonomiska problem, numera ett problem som måste lösas om Sverige skulle kunna överleva.

Socialdemokraternas nederlag i 1991 års val

Socialdemokraternas valnederlag i september 1991 markerade en allvarlig minskning av klassdiskursens styrka. Politiska analytiker pekar på många faktorer som förklaring till förlusten (se t.ex. Vogel, 1991), bland dem de förändringar som beskrivits ovan. Dessutom hade två socialdemokratiska politiska beslut med särskilda konsekvenser för kvinnorna undergrävt förtroendet för deras regering.

Det första var den socialdemokratiska skattereformen 1990, som vissa ansåg ligga i linje med en Reagan-Thatcher-taktik (Södersten, 1991). Denna reform som länge stått på de borgerliga partiernas kravlista innebar sänkt marginalskatt, avskaffandet av vissa avdrag för

räntor och andra kostnader och ökning av moms till 25 procent. Det angavs många skäl till att reformen var nödvändig, bl.a. att den skulle uppmuntra människor att arbeta mera. Oavsett om effekten i slutändan skulle bli en omfördelning av pengar till de rika, som i USA, upplevde många människor att deras ekonomiska situation försämrades när reformen trädde i kraft 1991. Prisstegringarna märktes varje dag. Dessutom visade beräkningar att de som hade de lägsta inkomsterna, i motsats till andra grupper, skulle få vidkännas en minskning av disponibla medel. Ensamstående mödrar skulle sannolikt påverkas negativt.

Ett annat beslut av den socialdemokratiska regeringen som chockade många var när man plötsligt våren 1991 meddelade att Sverige skulle söka medlemskap i EG. Även om medlemskap hade varit en möjlighet hade det inte diskuterats grundligt inom socialdemokratiska grupper eller i pressen, och någon folkomröstning hade heller inte hållits. Plötsligt dök det upp stora affischer på tunnelbanan och andra ställen som proklamerade att Sverige skulle gå med i EG för att hjälpa sina socialdemokratiska bröder och systrar på kontinenten. Många människor kände sig förbigångna och tyckte att de inte längre fick göra sina röster hörda. Många kvinnor såg hur kvinnorna hade det på kontinenten och började oroa sig för vilka konsekvenser ett medlemskap skulle få för deras egen situation på arbetet och i familjen.

Dessa politiskt-ekonomiska åtgärder bidrog till socialdemokraternas förlust i september 1991. Många socialdemokrater sade att de inte längre kände igen sitt gamla parti, så likt de borgerliga hade det blivit. Opinionsmätningar efter valet visade att kvinnorna hade mindre förtroende än männen för socialdemokraternas förmåga att lösa problemen med sysselsättningen och välfärden trots att socialdemokraterna fortfarande var det största partiet i Sverige. En borgerlig samlingsregering kom till makten och började raskt genomföra ett program som syftade till att grundligt förändra men inte avskaffa välfärdsstaten.

Sammantaget hade den gamla manliga klassdiskursens legitimitet lidit svår skada av alla de händelser som beskrivits ovan. Dessutom hade fackföreningarna försvagats av att arbetsgivarna övergett de centrala förhandlingarna och av storföretagens ökande möjligheter att flytta produktion och kapital till andra länder. Arbetarrörelsens ledning verkade ha förlorat förmågan att hantera och styra ekonomiska förändringar. Dessutom dominerades valkampanjen av den nyliberala debatten om produktivitet, tillväxt, effektivitet och marknad. Borta var betoningen på välfärd, solidaritet och gemenskap som nu förvisats till kategorin "mjuka frågor" och som skulle återupptas först efter det att man kämpat sig igenom de "hårda frågorna". Sedan åtminstone

1985 hade kvinnornas situation gradvis försämrats, men detta ansåg många kvinnor inte som någon valfråga. Det var inte längre självklart att arbetarrörelsen, inom ramarna för klassdiskursen, kunde eller ville fortsätta att skydda välfärdsstaten och kvinnornas plats i den. Dessa förändringar bröt tystnadens bojar och möjliggjorde åter offentligt tal om sådant som varit frånvarande sedan de radikala feministernas dagar tidigt på 1970-talet.

Efter 1991: En ny feministrörelse?

Den nya feministiska diskursen påskyndades av den borgerliga regeringens åtgärder. Efter nyår 1992 agerade den snabbt för att genomföra sina planer. Moderaterna ville göra drastiska nedskärningar i välfärdsstaten, privatisera så mycket som möjligt av den offentliga sektorn, minska antalet offentliga arbetstillfällen och samtidigt erbjuda valfrihet på en ny marknad för omsorgstjänster. Till en början fortsatte regeringen neddragningen av statsbidragen till kommunerna och föreslog samtidigt att ersätta specialdestinerade bidrag med klumpsummebidrag. Minskning av medlen till kommunerna betyder neddragning av antalet tjänster på sådana områden som barntillsyn (inklusive fritidshemsplatser och gymnastik), åldringsvård, bibliotek och andra aktiviteter som är viktiga för arbetande föräldrar, särskilt kvinnor. Varslen om uppsägning från arbeten inom den offentliga sektorn började öka i antal under våren 1992, och beräkningar tydde på att många arbetstillfällen för kvinnor skulle försvinna inom en nära framtid (Sjökvist, 1992). Samtidigt hade regeringen genomfört skatte-stopp i kommunerna till och med 1993, så även om väljarna så skulle vilja skulle kommunerna inte kunna få in mera medel genom att höja kommunalskatten.

Samtidigt som den nya regeringen försöker dra ner på anslagen till socialtjänsten har man lagt fram ett nytt förslag om s.k. vårdnadsbidrag för att göra det möjligt för mödrar att stanna hemma hos sina barn. Detta förslag stöds av moderaterna och KDS. Socialdemokraterna och Folkpartiet motsätter sig förslaget med motivering att det skulle belöna kvinnor för att dra sig bort från arbetsmarknaden och urholka stödet till arbetande kvinnor. Eftersom ett vårdnadsbidrag med all sannolikhet skulle finansieras genom neddragning på andra ställen, t.ex. daghemsplatser eller föräldraförsäkring, skulle det antagligen påverka de förvärvsarbetande kvinnorna negativt. Under hösten 1992 beslöt man att uppskjuta denna mycket kontroversiella reform på en obestämd framtid på grund av den ekonomiska krisen.

Den totala arbetslösheten steg snabbt och den öppna arbetslösheten var i maj 1992 4,2 procent, högre än någon gång sedan 1930-talet. En ökande andel av de arbetslösa mottog kontant arbetsmarknadsunderstöd och allt fler människor blev utförsäkrade (Nilsson, 1992). Det var fortfarande fler män än kvinnor som var arbetslösa. Flera undersökningar har dock visat (Davies och Esseveld, 1988, Gonäs 1989) att kvinnor har svårare än män att komma tillbaka ut på arbetsmarknaden och få en fast anställning efter en tids arbetslöshet. Gonäs (1989) har visat att arbetslösa kvinnor nästan alltid fått ny sysselsättning inom den offentliga sektorn. När den offentliga sektorn skärs ner kanske detta sätt att eliminera arbetslöshet inte längre står till buds.

En annan punkt på den borgerliga dagordningen verkar vara att avveckla det svenska sättet att fatta beslut inom företag. 1991 meddelade Svenska Arbetsgivareföreningen att man skulle dra tillbaka sina representanter från statliga verks styrelser och kommittéer. Den nya borgerliga regeringen beslöt också att avskaffa arbetstagarrepresentationen i dessa församlingar och endast låta representanter för staten sitta kvar. Detta beslut undergräver inte bara fackföreningarnas makt men även möjligheterna för arbetande kvinnor att få ett ord med i laget i en lång rad frågor. Riksdagsbeslutet att öka andelen kvinnor i styrelser och kommittéer till 50 procent öppnade möjligheten att kvinnor från både arbetarklassen och medelklassen skulle finnas bland fackets representanter, en möjlighet som skulle försvinna.

Andra punkter på det borgerliga programmet kan få oproportionerliga konsekvenser för kvinnor. Kollektivtrafiken i Stockholm skall t.ex. delvis privatiseras med början hösten 1992. Även om moderaterna hävdar att allmänheten kommer att vinna på bättre och effektivare samfärdslösning är det inte klart hur sådana förbättringar kommer att åstadkommas. Eftersom kvinnor, i Sverige och annorstädes, är mer beroende av offentliga transportmedel än männen är, kommer varje minskning av servicen eller ökning av kostnaderna att snabbt kännas i deras vardag.

Vid den tidpunkt då jag tog fram grundmaterialet till det här kapitlet var det oklart hur mycket av sitt program som den borgerliga regeringen skulle lyckas genomföra. De styrande partierna var sinsemellan oense om en del av politiken, särskilt vad gällde barntillsynen. Dessutom visade opinionsmätningarna minskande stöd för dessa partier. Icke desto mindre tyckte många kvinnor att förslagen var tillräckligt oroande för att utlösa ett feministiskt svar.

Kvinnorna reagerar

Nya organisationsformer

Omedelbart efter valet startade ny aktivitet bland kvinnorna. Det faktum att andelen kvinnor i riksdagen sjönk från 38 till 32 procent fick politiska kvinnor att agera. Kvinnor började bilda grupper för att tala om vad som hänt och vad man kunde göras.⁷ Kvinnorna i en grupp, som kallade sig själva "Stödstrumpor", beslöt att bilda ett nätverk för att rädda välfärdsstaten och den offentliga sektorn. Andra grupper formerade sig vid samma tid, men Stödstrumporna blev mest kända och de som fördes fram av medierna, eftersom det bland dess medlemmar fanns välkända journalister, författare och akademiker. Ingen vet hur många nätverk det finns eller hur många kvinnor som är engagerade i dem. Varje aktiv kvinna känner till sina egna nätverk och har hört talas om några andra.

Vid ungefär samma tid började en grupp unga kvinnor organisera "Nätstrumporna". Deras verksamhet hade faktiskt börjat redan våren 1991 då ungefär sjuttio kvinnor med vänstersympatier samlades för att diskutera kvinnor och den politiska situationen. Efter valet 1991 samlades gruppen åter på initiativ av yngre kvinnor, även om kvinnor i alla åldrar deltog.

Mot våren 1992 bildades andra grupper överallt i landet, i både små och stora städer. Det fanns nätverk bland politiskt aktiva kvinnor, kvinnor i medierna, i konsten och i fackföreningarna. Radio Ellen, ett feministiskt program som sänds en gång i veckan, dränktes av brev och telefonsamtal från kvinnor som reagerade på programmen om den nya feminismen och ville ha kontakt med nätverk.

Vissa nätverk tar upp särskilda frågor, t.ex. en grupp som sägs ha bildats i Växjö för att motarbeta nedskärningar inom den offentliga sektorn. De kallar sig "Dackes döttrar" efter upprorsmannen Dacke som satte sig upp mot Gustav Vasas tyranni. Andra nätverk som funnits sedan tidigare för icke-politiska ändamål, finner nu att deras samsalsämnen förändras. En grupp träffas för att spela bowling, men deras egentliga aktivitet är att diskutera den aktuella politiska situationen.

Nya arbetssätt

Nätverken brukade vara uppbyggda på långvariga band mellan människor som kände varann och litade på varann. Medlemskapet var informellt och varje kvinna kunde informellt tillhöra flera nätverk. När jag på senvåren 1992 arbetade med denna undersökning fanns det varken medlemsavgifter eller formella möten, och få andra gemensamma mål än att försvara den offentliga sektorn. Stödstrumporna hade en månatlig sammankomst, men arbete pågick även informellt genom att kvinnor träffades och diskuterade vad som kunde göras. Även om stödstrumporna hade sina offentliga taleskvinnor, var hemlighållande av medlemskap en viktig taktik för att hålla män i maktpositioner osäkra och bekymrade. En taleskvinna beskrev metoden så här: "Hemliga nätverk uppstår som infiltrerar och förbereder aktioner. Metoden är en blandning av Greenpeace och underjordisk motståndscell" (Witt-Brattström, 1992). Hemlighållandet skyddar också enskilda kvinnor och själva nätverket. Eftersom det i detta nätverk både fanns kvinnor med kända feminist- och partisympatier och kvinnor utan sådana bindningar kunde viss hemlighetsfullhet skydda nätverket från all slags attacker.

Kvinnorna inom LO och socialdemokratiska kvinnoförbundet organiserade sig också på nya vis. Tjejligan var en ny kvinnorörelse inom LO. Jämställdhetsansvariga kvinnor inom LO började arbeta på detta nya sätt tillsammans med några kvinnor inom det socialdemokratiska partiet före valet 1991 i hopp att mobilisera yngre kvinnliga väljare. Till sin förvåning fick de ett explosionsartat gensvar. Under den första månaden fick Tjejligan 5 000 medlemmar, och i maj 1992 var antalet deltagande kvinnor uppe i 10 000.

Tjejligan arbetade som de andra nätverken informellt och flexibelt. Det fanns ingen styrelse och ingen byråkrati. Aktioner planerades och genomfördes lokalt utifrån lokala behov. Man genomförde många skilda aktioner och projekt, vissa bara för att ha roligt och andra med allvarliga politiska syften, däribland målet att få fler kvinnor fackligt aktiva.

Tjejligan samarbetar med andra inom LO som sysslar med jämställdhetsarbete. Dit hör kontakter med alla dem som är involverade i jämställdhetsprojekt i samtliga LO-distrikt i landet. Kvinnor i alla åldrar deltar i Tjejligan, men främst vänder den sig till unga människor som vill vara aktiva men tycker att det gamla sättet att arbeta fackligt är trist. Ett av Tjejligans mål är att förmå kvinnor från olika delar av samhället att bli aktiva. Medlemskap i LO är alltså inget krav för att få delta, och hoppet är att få med sig både TCO-kvinnor och sådana

utan fackanslutning. Deltagandet som sådant kan vara mycket skiftande. Det kan utbryta intensiv aktivitet runt en särskild aktion, t. ex. Tjejligans demonstration utanför riksdagen i maj 1992 till förmån för ensamstående mödrar. Därefter kanske dessa aktivister inte gör något särskilt alls under några månader innan de börjar planera något annat.

Tjejligan stöds av den nya LO-tidskriften Clara, en glansig och professionell produkt som innehåller mode och kultur liksom artiklar om personer, löner och EG samt en rådgivningsspalt skriven av jämställdhetsansvariga kvinnor inom LO. Clara kom ut första gången våren 1991 och det var inte klart att LO skulle stödja mer än de två första numren. Tjejligans framgångar och det positiva mottagande Clara fick resulterade dock i ett centralt LO-beslut att investera 12 miljoner kronor i tidskriften. Det första numret såldes i 11 000 exemplar och det sista vårunumret 1992 kommer att ha en upplaga på 100 000 exemplar.

Även det socialdemokratiska kvinnoförbundet förändrades med tiderna och försökte anamma nya sätt att arbeta. Antalet medlemmar hade sjunkit men steg åter under de första månaderna 1992. Organisationen samarbetade med kvinnonätverk och försökte på andra sätt arbeta tillsammans med kvinnor utifrån, oberoende av deras politiska sympatier. Detta var en avgörande förändring, ty Kvinnoförbundets policy hade tidigare varit att inte samarbeta med kvinnor inom andra organisationer. Dessutom hade det sedan länge rått viss splittring mellan Kvinnoförbundet och andra socialdemokratiska kvinnor. Somliga kvinnliga aktivister inom partiet tycker uppenbarligen att Kvinnoförbundet inte har utträttat något av värde efter den framgångsrika kampen mot kärnvapen som de gick i spetsen för på 1950-talet.

Nu går Kvinnoförbundet ut till andra kvinnor, frågar dem varför de inte tycker om organisationen, tar reda på vilka frågor som de tycker är viktigast och inbjuder dem att komma och diskutera. Till det nya sättet att arbeta hör att man tonar ner eller överger de traditionella formerna, de månatliga mötena med rigida föredragningslistor, röda flaggor, röda ljus och röda sångböcker. I stället försöker man införa mera flexibla mötesformer med koncentration på handling mer än på traditioner.

Vilka är de nya aktivisterna?

Det finns inga studier ännu om hur den framväxande svenska feministiska rörelsen är sammansatt. Däremot kan man få en viss uppfattning om vilken typ av kvinnor som tar initiativet genom att lyssna till vilka intryck några centralt inblandade kvinnor fått och vilka observationer

de gjort. För det första är åldern en faktor. Kvinnor mellan 40 och 55, som stred för daghem och rätten till ett bra arbete på 1970-talet är oftast de som går i täten. De kan också ha varit aktiva i feministrörelsen i slutet av 1960- och början av 1970-talet. Flera iakttagare rapporterar att socialistiska kvinnosakskvinnor som var medlemmar av Grupp 8 nu har säkra jobb i fackföreningar och departement eller inom politiska partier. Somliga har nyckelpositioner i de nya nätverken, t.ex. Maria-Pia Boëthius som en kort tid var aktiv inom Grupp 8 och feministisk journalist på den tiden (Expressen 30 april 1992). Ami Lönnroth, en annan journalist som var sysselsatt med kvinnofrågor på 1970-talet, var medförfattare till en uppmärksammat artikelserie om kvinnor i Dagens Nyheter i november 1991, strax efter den borgerliga valsegern. Denna serie och andra mediareporter har spelat en viktig roll för att skapa ny medvetenhet om kvinnors situationer.

En annan aktiv grupp inom nätverken var unga kvinnor i tjugooårsåldern, vilket redan diskuterats ovan i redogörelsen om vänsterorienterade feministgrupper och Tjejligan. Dessutom har åtta unga kvinnor vid Stockholms universitet börjat ge ut en ny feministisk tidskrift, Bang. Det tredje numret kom ut med 3 000 exemplar i juni 1992. Organisering i feministiska grupper verkar dock inte vara vanlig bland studerande i den högre utbildningen.

Kvinnor på några och trettio år, som gjort entré i vuxenvärlden under 1980-talet när välfärdsstaten redan var uppbyggd och sågs som en naturlig del av livet, var mindre synliga som aktivister än sina äldre och yngre medsyststrar. Sådana kvinnor hade också svårast att få tiden att räcka till för familj, barn och arbete.

De nya feministerna är inte lätta att kategorisera i former av klass, och de kan inte avfärdas helt enkelt som borgerliga kvinnor, vilket några män inom LO gjorde till en början. Det är sant att många av de mest synliga och mest frispråkiga kvinnorna i de nya nätverken är intellektuella och/eller har ansvarsfulla positioner. Deras politiska ståndpunkter är dock på intet vis borgerliga, och deras stöd för den socialdemokratiska välfärdsstaten är orubbligt.

Kvinnor med mindre framträdande positioner i tjänstemannayrken har mer tid och möjlighet att ägna sig åt politiskt arbete, varför TCO-kvinnor som grupp betraktat kanske är politiskt mer aktiva än LO-kvinnor. Två av de mest kraftfulla nya taleskvinnorna för den nya feminismen är dock industriarbetare, Kerstin Bäck på SSAB och Ann-Sofi Hermansson på Volvo. Nu, våren 1992, har det ännu inte dykt upp några nya ledare på gräsrotsnivå från dem som arbetar i vården, de som sannolikt kommer att lida mest skada när det borgerliga programmet genomförs. Viss forskning, t.ex. Gerd Lindgrens "Dok-

torer, systrar och flickor” (1992), antyder att personal på lägre nivå i vården accepterar sin livssituation och är ganska nöjda. De kanske ännu inte har fått någon särskild motivation för att bli aktiva i en rörelse som skulle störa deras dagliga arbete i en miljö med traditionella könsrelationer. Den starka kvinnliga ledningen inom SKAF, den fackförening som organiserar de flesta av dessa vårdanställda, försvarar dock med kraft kvinnornas arbetstillfällen inom den offentliga sektorn liksom jämställdhetsfrågorna i allmänhet.

En ny diskurs

Kvinnors nya språkbruk och ett nytt sätt att tala om kvinnor och män har brutit igenom gränserna för det accepterade och neutraliserat eller åtminstone påtagligt försvagat nedtystningsprocesserna. Detta språkbruk är en stark indikator på ett förändrat medvetande. ”Feminist”, otänkbart på 1980-talet, är åter ett hedervärt ord, åtminstone i vissa kretsar. Till och med kvinnor som arbetar i LO-huset säger att de är feminister och stolta över det. En del associerar naturligtvis fortfarande ordet feminist med fula och alltför aggressiva kvinnor som avskyr män, men detta håller på att förändras. Som många kvinnor påpekar har ordet feminist fått en ny innebörd som de gillar, och de betonar att feminister inte är mot män utan för kvinnor (Boëthius, 1992). Denna definition motsvarar många kvinnors oro för att deras villkor kommer att försämrats och att detta bara är början.

Medan begreppet feminism håller på att bli mindre hotfullt dyker det allt oftare upp andra ord som är mer laddade med hot. Vrede är ett sådant ord och förtryck är ett annat. Kvinnor känner vrede inför förtryck, inför sexuellt överväld, inför att känna sig osäkra på gatorna och i tunnelbanan, inför det ökande lönegapet mellan kvinnor och män och inför bristen på respekt för kvinnors värde och vittnesmål inför rätta, mest renodlad symboliserad av det sätt på vilket styckmordsrättegången genomfördes (Olsson, 1991).

Kvinnor känner också vrede inför det förakt och den ringaktning de har upplevt inom arbetarrörelsen och som de uthärdat av lojalitet och engagemang för den solidaritet som byggde välfärdsstaten. Denna vrede blev förstasidesrubriker första veckan i maj 1992, då LO-ordföranden Stig Malm sade ha kallat det socialdemokratiska kvinnoförbundet för ”fittstimmet.” En radioreporter hade undersökt rykten som sedan några år varit i svang om Malms brist på aktning för kvinnor och hans kränkande sätt att uttrycka sig om dem. Ett antal ”framstående fackföreningsmän” bekräftade ryktena men ville inte framträda

med namn (Expressen 9 maj 1992). När Margareta Winberg, ordförande för det socialdemokratiska kvinnoförbundet, tillfrågades om sin reaktion sade hon att hon var rasande och hon uppmanade Malm att be om ursäkt offentligt. Även andra kvinnor var rasande; det blev ett "kvinnligt vulkanutbrott" (Svenska Dagbladet 9 maj 1992). Som många påpekade reagerade de mot den manliga dominansen inom LO och det parti som länge hade förklenat kvinnor, vägrat ta dem på allvar och hållit dem utanför. Sådana attityder var inget nytt, men kvinnornas öppet kritiska reaktioner var utan motstycke. Kvinnor inom LO var mer återhållsamma i sina offentliga reaktioner, men även de var kritiska eller åtminstone besvikna. En del kvinnor i kvinnoförbundet begärde Malms avgång, men han framhärdade och vägrade göra det. En artikel i Arbetet (8 maj 1992) löd: "Malm speglar en påfrestande 'vi grabbar'-kultur som finns på många håll i samhället, inte bara inom LO ... Malm och andra behöver få veta att gubb-grabbar-nas tid är över nu."

Termen "grabb" har på endast ett fåtal månader och med hjälp av medierna (se t. ex. Dahlbom-Hall och Hard, 1992) kommit in i vardagspråket. Ordet symboliserar den snabbt växande feministiska kritiken av det mansdominerade samhället. "Grabb" vittnar också om en häpnadsväckande attitydförändring hos kvinnor och deras villighet och förmåga att bryta tystnaden. Barbro Dahlbom-Hall (1992, s. 30) definierar grabben som "Säg inte emot, säg inte nej, klaga inte, tävla." En grabb är en vuxen mansperson som aldrig vuxit upp till att bli man, som leker att han är smart och har kontroll, som ständigt tävlar och som varken har någon insikt i sitt eget sätt att fungera eller någon inlevelseförmåga eller medkänsla med andra människor.

Ordet har många former. Exempel som dykt upp nyligen i pressen är grabbiga, grabbighet, grabbpolitik, grabbkultur, grabbjargong, grabblivet, grabbspelet, grabbsnack, grabbkompisar, förgrabbigats och grabbväldet. Grabbarna finns överallt och känns igen på sin klädsel, sin omotiverade dryghet och känsla av auktoritet, sina nonchalanta attityder och benägenheten att endast lyssna till sina grabbkompisar. De brukar vara unga, men så snart man lärt sig känna igen arten kan man se exemplar även bland äldre manspersoner. De har ledande poster inom affärlivet, politiska partier, fackföreningar och regering. Enligt vissa uppgiftslämnare utgörs grabbarna av de nyliberala ekonomer som formade den socialdemokratiska politiken på 1980-talet, liksom av de skärpta unga män på bankerna, börserna och försäkringsbolagen vars finansiella trollkonster ledde till 1990-talets finanskatastrofer. Kvinnorna är "trötta på grabbar som aldrig blir män," som en manlig skribent uttryckte saken på Dagens Nyheters ledarsida den 19 maj 1992.

Med begreppet grabbar har den nya kvinnorörelsen gett förtryckaren ett förlöjligande namn och gått till offensiven. Feminister som en gång förlöjligats och tystats använder nu själva detta vapen. Män tycker inte om att kallas "grabbar" och de bemödar sig nu att bli av med ordets negativa bibetydelser. En sådan ansträngning var att män bildade en stödgrupp för det socialdemokratiska kvinnoförbundet.

Insikten att grabbar är ett problem åtföljs av en ny vilja att tala om makt i relationen mellan män och kvinnor och om den manliga maktens dominans i samhället. Kvinnliga forskare och andra feminister har naturligtvis fokuserat sina analyser på den manliga maktpositionen sedan lång tid tillbaka (t.ex. Hirdman, 1988, Edwards, 1991a och b, kapitel av Dahlström, Holter och Forsberg i denna bok). Tal om makt har tidigare tystats ned i det offentliga språkbruket i anslutning till diskursen om kvinnor och kön. Särskilt begreppet jämställdhet har undvikits att över huvud taget nämna makt. Begreppet har, som vi tidigare sett, definierats som i grunden könsneutralt och lika giltigt för både män och kvinnor. Detta håller nu på att förändras.⁸

Till exempel finns ett nytt jämställdhetsbegrepp i TCO:s jämställdhetsprogram från 1992, antaget av TCO:s styrelse. Tre skrifter som publicerats för fram detta program: "Jämställdhet – en fråga om makt", "Makten får man inte. Den tar man", samt "Veckan när damlaget tog makten." Analysen i dessa skrifter är entydig. "Rädslan för konflikter riskerar att dölja att det finns en intressemotsättning mellan kvinnor och män. Om kvinnorna som grupp får mer att säga till om, får männen som grupp mindre." (TCO 1991a.)

TCO:s medlemmar är mer differentierade och medelklassbetonade än LO:s och har aldrig varit bundna till det socialdemokratiska partiet, så kanske det är lättare för kvinnor där att få igenom en policy som fastslår att kvinnor och män har skilda intressen. LO som alltid betonat vikten av solidaritet mellan kvinnor och män och deras gemensamma klassintressen har inte gått så långt som att erkänna könsbetingade intressekonflikter. Ändå börjar det formas en länk mellan kvinnor, män och makt. Clara (2, 1992 s. 18) innehåller en artikel med titeln "Är tjejer rädda för makt?" där männens makt diskuteras.

De nya orden och de gamla ordens nya betydelser tyder på att diskursen om kön inte på långt när är så underordnad klassdiskursen som den var bara ett år innan detta skrevs. Den nya diskursen tar upp en serie frågor, somliga nya och somliga gamla, med ny intensitet. De handlar om löneklyftan, den offentliga sektorn, arbetslöshet och kvinnor och EG (eller EU). Tanken på ett kvinnoparti är också en del av den nya diskursen om kön, och jag skall diskutera frågorna mot bakgrund av denna idé.

Ett kvinnoparti?

Diskussioner om ett politiskt parti för kvinnor började som ett strategiskt drag från Stödstrumpornas sida, som ett alternativ och ett hot. Om de etablerade partierna inte tar mer hänsyn till kvinnofrågorna kommer det att bildas ett kvinnoparti vars mål blir: "Lika lön för lika arbete, rättvisa pensionsregler, fri abort, god och tillräcklig barntillsyn och ett samhälle som med kraft bekämpar våld och misshandel" (Boëthius citerad från Dagens Nyheter, 1 februari 1992). Även det socialdemokratiska kvinnoförbundet har talat om att gå fram med en kvinnolista med ett eget politiskt program, men inom ramen för socialdemokratien. En del medlemmar av kvinnoförbundet är dock för att bilda ett nytt parti.

Under våren 1992 fanns det ett avsevärt stöd för ett tilltänkt kvinnoparti. I slutet av februari sade 32 procent av dem som svarade vid en opinionsmätning att de kunde tänka sig att rösta på ett kvinnoparti (Expressen 8 mars 1992). Även om lika många män som kvinnor uttryckte sitt stöd var den största enskilda gruppen kvinnor mellan 30 och 49 år. Denna opinionsmätning bekräftade de resultaten från en annan mätning som offentliggjordes två månader tidigare och som visade att Sverige hade en stor grupp väljare, nästan en halv miljon (Dagens Nyheter 29 januari 1992), som inte hade bundit sig vid något särskilt parti men ändå var intresserade av politiska frågor. Sjuttio procent av dessa politiskt "hemlösa" var kvinnor (Svenska Dagbladet 3 januari 1992). De flesta var omkring 40 år gamla, välutbildade och anställda i den offentliga sektorn. De stödde välfärdsstaten, samhällsansvar, social rättvisa, höga skatter och en jämlik inkomstfördelning. De var också mycket bekymrade över miljöproblemen.

Även om det bildas ett kvinnoparti tyckte flertalet av de kvinnor jag intervjuade att detta inte var den bästa lösningen på kvinnornas problem. Det vore mycket bättre om åtminstone socialdemokraterna och folkpartiet rörde sig åt ett mer feministiskt håll. Chanserna att åstadkomma verkliga förändringar och att avvärja välfärdsstatens förfall ansågs större om de nuvarande partierna aktivt arbetade mot dessa mål. Alla var dock överens om att de hemliga nätverken och hotet om ett nytt parti hade mycket positiva effekter. Inte ens inbitna socialdemokratiska aktivister kunde lägga band på en viss munterhet när de yttrade sig på detta vis.

Ett kvinnoparti skulle sannolikt dra till sig fler väljare från det socialdemokratiska partiet än från något annat, eftersom en stor andel av kvinnorna stödjer socialdemokraterna. Trots att opinionsundersökningar visar att kvinnor har mindre förtroende än män för socialde-

mokraternas förmåga att hantera familje- och omsorgsfrågorna (Dagens Nyheter 6 mars 1992) var det 44 procent av kvinnorna jämfört med 38 procent av männen som stödde socialdemokraterna våren 1992 (Dagens Nyheter 29 mars 1992). En vänster-höger klyfta mellan könen var uppenbar i Sverige 1992, där fler män stödde moderaterna och Ny demokrati, medan fler kvinnor stödde Vänsterpartiet och Socialdemokraterna (Dagens Nyheter 29 mars 1992). Hur partiet skulle reagera på denna politiska verklighet var inte klart när denna undersökning gjordes, även om det fanns vissa antydningar om att makten hos feministiskt orienterade kvinnor var i tillväxt.

Kvinnornas partipolitiska plattform?

Vilka frågor skulle ett kvinnoparti driva förutom att skydda välfärdsstaten och avskaffa våld mot kvinnor och könsbetingade löneskillnader? Kritiker påpekar att ett parti inte kan byggas på en strävan efter att behålla status quo utan måste syssla med alla frågor. Det måste ha ett ekonomiskt program som tar itu med de nya ekonomiska villkoren och med den neo-liberala kritiken av socialdemokraternas ekonomiska politik.

Detta inser medlemmarna i kvinnonätverken och ledarna inom det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Deras planer för framtiden inbefattar utvecklingen av en feministisk ekonomi och en feministisk politik för landet. De tänker sig stora möten och små arbetsgrupper både i utbildningssyfte och för att ta fram nya alternativ. Somliga börjar inse att det kvinnor strävar mot i form av omsorg om människan och miljön kanske inte är förenligt med en ekonomisk politik som koncentreras på tillväxt och internationell konkurrens. Om så är fallet skulle en feministisk ekonomisk politik innebära genomgripande förändringar av samhället. Andra är fortfarande av den meningen att hög tillväxt är nödvändig för att hålla välfärdsstaten igång, och att tillväxt är möjlig om full sysselsättning bibehålls genom aktiva arbetsmarknadsåtgärder (Hedborg, 1992). Dessa planer på att diskutera ekonomisk politik och utbilda så många kvinnor som möjligt i ekonomiska frågor kan mycket väl ge upphov till en ny debatt i Sverige, vilka meningskiljaktigheterna än kan vara i övrigt.

Frågan om den europeiska unionen hade redan 1991 utlöst en debatt och tilldragit sig ett mycket stort intresse bland svenska kvinnor. Både kvinnor inom och utanför nätverken efterfrågades flitigt som talare över ämnet. Kvinnorna oroade sig för vad EU skulle betyda för deras liv och hundratal av dem deltog i möten och seminarier organi-

serade av kvinnor för kvinnor.

Om denna fråga rådde stora meningsskiljaktigheter. Somliga feministerna hälsade Sveriges inträde i unionen med entusiasm, men skälen till entusiasmen varierade. Den europeiska unionen skulle minska rivaliteten mellan länderna och vara en garanti mot storkrig. Av dessa skäl skulle Sverige gå med. Huvudanledningen till att Sverige skall gå med är å andra sidan främjande av den ekonomiska tillväxten. Den europeiska unionen kommer att påverka kvinnorna, antingen Sverige är medlem eller ej; det enda sättet att få inflytande på den europeiska unionens politik är genom medlemskap.

På nej-sidan stod de som ser på kvinnors och familjers situation i sådana länder som Tyskland och fruktar att medlemskap kommer att innebära påtryckningar att den svenska modellen anpassas till kontinentala förhållanden. Det skulle innebära mindre barntillsyn och andra välfärdstjänster, färre arbetstillfällen för kvinnor och en allmän politik till förmån för hemmafrumönstret. Dessutom innebär medlemskap att ge upp sin självständighet och förmågan att driva svensk ekonomisk politik för Sverige; vägar till demokratiskt deltagande skulle minska dramatiskt, eftersom så många beslut skulle fattas av byråkrater snarare än av valda representanter.

En tredje ställning kan kallas informerad tveohägenhet. Somliga feministerna menade att Sverige i praktiken redan är så ekonomiskt bundet till Europa att ett utanförstående endast skulle betyda att man avstod från alla möjligheter att påverka Sveriges framtid. Samtidigt kan de se farorna. En sageskvinna sade: "Om det vore folkomröstning idag skulle jag rösta nej, för det är vad mitt hjärta säger. Men då skulle jag inte vara rationell."

Medan svenska kvinnliga aktivister verkar vara tämligen eniga i de frågor som rör hemmaplan kan frågan om den europeiska unionen leda till stor splittring. De intervjuer på vilka ovanstående analys grundas gjordes innan man hade insett den fulla innebörden av Maastrichttraktaten och innan den danska folkomröstningen hade sagt nej till danskt medlemskap i unionen. Större enighet uppstår kanske framöver.

Är detta en ny kvinnorörelse och en ny diskurs om kön? Jag tror att svaret är ja, även om det fortfarande är många politiskt medvetna kvinnor som ännu inte blivit engagerade. De nya nätverkens och de gamla organisationernas nya sätt att arbeta har naturligtvis sina rötter i kvinnornas frihetsrörelser på 1960- och 1970-talen. Likaså går de tillbaka på könsrollsdebatten och jämställdhetsarbetet inom partierna och fackföreningarna (Dahlerup och Gulli, 1985). Den nya rörelsen är också slående olik sina båda föregångare (se Eduards 1991a). Den nya

rörelsen är oberoende men arbetar inom befintliga institutioner. Den är i högsta grad politisk och siktar till att förändra mansmaktens gamla strukturer och relationer men på sina egna villkor och med sin egen taktik, som ibland syftar till att infiltrera eller chockera. Den begär inte renlärighet eller trohetseder, åtminstone inte på detta stadium. Kvinnor med alla politiska värderingar är välkomna och avsikten är att förena kvinnor över klassgränser och politiska skiljelinjer. Aktiviteterna är mångfaldiga och organisationsformerna skiftande och anpassar sig till frågorna och uppgifterna. Man skulle nästan kunna säga att detta är en postmodern feminism som välkomnar mångfald, struntar i gamla tabun och hierarkier, uppmuntrar alla röster, är respektlös och full av hopp. Men detta kanske inte kommer att bestå och under alla förhållanden skulle dessa organisationsformer antagligen inte kunna åstadkomma någon slagkraftig utmaning av den institutionaliserade makten. Under våren 1992 gjordes planer för att föra samman de olika nätverken, att kanske börja kommunicera mera regelbundet och även samordna aktiviteter.

Avslutning – eller början

Jag började detta kapitel med att fråga varför Sverige inte gått längre på vägen mot att avskaffa könsbetingade strukturer och kvinnornas andrahandsposition. Jag erbjöd en tolkning – att arbetarrörelsens utomordentligt stora makt i Sverige genom sin uppbyggnad runt en manlig klassdiskurs effektivt eliminerade alla verkliga utmaningar mot könsstrukturer och manlig makt. I detta instämde naturligtvis de som ägde och förvaltade kapital. Inom ramen för den svenska pragmatismen (t.ex. Eduards, 1991b) arbetade kvinnorna för genomförbara förändringar och åstadkom mycket. I själva verket omorganiserades kvinnornas underordning som kön; den avskaffades inte.

Jag började också det här kapitlet med en fråga om framtiden. Den gamla klassdiskursen har förlorat mycket av sin styrka i Sverige, även vad gäller makten att kontrollera och forma könsdiskursen. Men förlusten av makten att kontrollera har också inneburit förlusten av förmågan att skydda välfärdsstaten och kvinnornas centrala plats i den. Friheten från gamla bojor och rädsla för framtiden har gett många kvinnor ny energi och nya röster. Detta är inget som kommit plötsligt utan är en flodvåg som stigit sedan mitten av 1980-talet (Eduards, 1991a).

Framtiden kommer inte bara att formas av denna nya, nyss flygfärdiga kvinnorörelse utan även av beslut långt bortom dess inflytande.

Sveriges ekonomi är en del av det globala ekonomiska systemet och därigenom utsatt för ett ekonomiskt tryck som politiker och regeringar har föga kontroll över. En viktig effekt av kapitalets allt mer globaliserade och konkurrerande organisation är produktion av allt större ojämlikhet. Detta är antitesen till den svenska modellen, och det finns mycket som tyder på att svenska folket fortfarande står bakom jämställdhetsmålen, även jämställheten mellan könen, och de åtgärder välfärdsstaten vidtar för att uppnå dessa mål. Välfärdsstaten själv och kvinnornas plats i den kommer att förändras som svar på nya villkor. Hur den kommer att förändras, vilka ekonomiska insikter som kommer att utforma förändringarna och vilka effekterna kommer att bli för kvinnorna är oklart. Kanske det blir så att det mesta av världen privatiseras och att den offentliga delen av inkomstfördelningen skärs ner drastiskt, med resultat att många kvinnor återförvisas till hemmet eller till kärvare ekonomiska villkor. Å andra sidan uppstår det kanske en ny svensk modell som tagit till sig feministiskt tänkande och bildar en ny standard för resten av världen.

Noter

¹ Det finns många sätt att definiera den svenska modellen, som Petersson (1991) påpekar. Debatten om innehållet i den svenska modellen och huruvida den har försvunnit eller inte faller utanför gränserna för denna framställning. (Se Meidner, 1991, Maktutredningen 1990).

² Med diskurs menar jag mer än samtal och tryckt material. Diskurs innefattar de människor som producerar idéerna och deras skrivna former, deras praktiska aktiviteter för att utveckla och sprida samtal och texter, samt de sociala relationer inom vilka allt detta försiggår (Smith, 1990).

³ Klass betraktas ibland som ett svårhanterligt begrepp i Sverige. Socialdemokratin har betonat jämlikhet, välfärdsförmåner för alla, samarbete över klassgränser och fred på arbetsmarknaden, till synes för att tona ner klassbegreppet. Samtidigt är klassmedvetenhet ett genomgående tema i publikationer och politiska riktlinjer som utgår från LO. Klasstanken framskymtar även i borgerliga kampanjer mot t.ex. löntagarfonder.

⁴ Kvinnofrågorna formulerades om till familjefrågor varefter lika deltagande av männen i familjearbetet kom att betraktas som lösningen på ojämlikheten mellan könen. Se politiska manifest från LO och TCO.

⁵ Det statliga utredningen om prostitution, genomförd av Rita Liljeström 1980, betydde att man började erkänna sådana problem.

⁶ Detta är den slutsats som jag kommit fram till efter intervjuer och diskussioner de senaste tolv åren med personer aktiva inom jämställdhetsarbetet och inom politik och fackföreningar.

⁷ När jag började arbeta med detta kapitel hade dessa aktiviteter just påbörjats. Följande redogörelse grundas på intervjuer genomförda under april och maj 1992 samt på journalistiskt material som publicerats under hösten 1991 och början av 1992.

⁸ Maktutredningen har antagligen gett ny legitimitet åt diskussionen om makt, särskilt Yvonne Hirdmans arbete (1989) om genussystemet, vilket bidrog till att koncentrera intresset till frågan om makt mellan könen snarare än till jämställdheten.

Litteratur

- Acker, Joan (1982), Introduction: Women, Work and Economic Democracy. *Economic and Industrial Democracy* 3,4.
- Acker, Joan (1988), Class, Gender, and the Relations of Distribution. *Signs* 13,3, s. 473-497.
- Acker, Joan (1990), Thinking About Wages: Women's Work in Swedish Banks. *Gender & Society* 5,3, s. 390-407.
- Alfredsson, Hans O. (1992), Väljare söker ledare. *Svenska Dagbladet*, 3 januari, s. 10.
- Baude, Annika, m.fl. (1987), *Kvinnoarbetsliv*. Arbetslivscentrum. Stockholm.
- Baude, Annika (1992), Kvinnans plats på jobbet. SNS. Stockholm.
- Baude, Annika och Eivor Englund (1991), *Kvinnosamling*. Arbetslivscentrum. Stockholm.
- Dahlberg, Anita (1984), *Jämt eller ibland – om jämställdhet*. Arbetslivscentrum. Stockholm.
- Dahlbom-Hall, Barbro (1992), *Lära män leda kvinnor*. Natur och Kultur. Stockholm.
- Dahlbom-Hall, Barbro och Berit Hård (1992), "Grabbarna är propen." *Dagens Nyheter*, 8 mars.
- Dahlerup, Drude och Brita Gulli (1985), "Women's Organizations in the Nordic Countries: Lack of Force or Counterforce?" i *Unfinished Democracy: Women in Nordic Politics*, av Elina Haavio-Mannila, Dahlerup, Drude, Eduards, Maud, Gudmundsdottir, Esther, Halsaa, Beatrice, Hernes, Helga Maria, Manninen-Salmelin, Eva, Sigmundsdottir, Bergthora, Sinkkonen, Sirkka och Skard, Torild, (red.). Pergamon Press. Oxford.
- Davies, Karen och Joke Esseveld (1985), Women and Unemployment: A Qualitative Analysis or Playing Hopscotch in the Swedish Labor Market. *Women's Studies International Forum* 8,4, s. 263-271.
- The Economist (1990), The Swedish Economy. *The Economist*, 3 mars, s. 3-22.
- Eduards, Maud L. (1991a), The Swedish Gender Model: Productivity, Pragmatism and Paternalism. *West European Politics* 14,3, s. 166-181.
- Eduards, Maud L. (1991b), Toward a Third Way: Women's Politics and Welfare Policies in Sweden. *Social Research* 55,3, s. 678-705.
- Esping-Andersen, Gösta (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton University Press. Princeton.
- Forseback, Lennart (1980), *Industrial Relations and Employment in Sweden*. The Swedish Institute. Stockholm.

- Fürst, Gunilla (1985), *Reträtten från mansjobben: En studie av industriarbetande kvinnor och arbetsdelningen mellan könen på en intern arbetsmarknad*. Sociologiska institutionen. Göteborg.
- Gonäs, Lena (1989), *En fråga om kön*. Arbetslivscentrum. Stockholm.
- Gustavsson, Siv (1988), Löneskillnaden mellan kvinnor och män – gapet ökar igen. *Ekonomisk Debatt*, 3, s. 209-215.
- Hedborg, Anna (1992), *Arbetet som kallar till samhällets välstånd och individens välfärd*. Opublicerat seminariearbete.
- Hernes, Helga Maria (1987), *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism*. Norwegian University Press. Oslo.
- Hirdman, Yvonne (1987), *The Swedish Welfare State and the Gender System: A Theoretical and Empirical Sketch*. The Study of Power and Democracy in Sweden. English Series. Report No. 7. Uppsala.
- Holter, Harriet (red.), (1984), *Patriarchy in a Welfare Society*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Jansson, Elisabeth (1992), Jösses tjejer, nu blir det drag under klackarna. *Expressen* 8 mars, s. 6-7.
- Karlsson, Gunnel (1990), *Manssamhället till behag? Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund/Tidens förlag*. Stockholm.
- Kyle, Gunhild (1979), *Gästarbeterska i manssamhället*. Liber förlag. Stockholm.
- Källemark, Ann-Sofie (1980), *Jämställdhetsperspektiv i forskningen*. Riksbankens jubileumsfond. Stockholm.
- Leijon, Anna Greta (1992), *Alla rosor ska inte tuktas!* Tidens förlag. Stockholm.
- Liljeström, Rita och Edmund Dahlström (1981), *Arbetarkvinnor i hem-, arbets- och samhällsliv*. Tidens förlag. Stockholm.
- Lindgren, Gerd (1992), *Doktorer, systrar och flickor: om informell makt*. Carlssons. Stockholm.
- LO (1992), *Kvinnor på klasstrappor*. LO. Stockholm.
- Maktutredningen (1990). *Demokrati och makt i Sverige*. SOU. Stockholm.
- Meidner, Rudolf (1991a), *New Developments in the Swedish Industrial Relations System*. Föreläsning vid London School of Economics and Political Science.
- Meidner, Rudolf (1991b), *Efterskrift*. I Brulin, Göran och Nilsson, Tommy (red.), *Mot en ny svensk modell*. Rabén & Sjögren. Stockholm.
- Meidner, Rudolf (1974), *Co-ordination and Solidarity. An Approach to Wages Policy*. Prisma. Stockholm.
- Ministry of Finance (1990), *The 1990 Medium Term Survey of the Swedish Economy, Main Report, English Translation*. Finansde-

- partementet. Stockholm.
- Mjöset, Lars (1987), Nordic economic policies in the 1970s and 1980s. International Organization, 4,1, s. 403-456.
- Myrdal, Alva och Viola Klein (1957), *Kvinnans två roller*. Stockholm.
- Olsson, Hanna (1991), *Catrine och rättvisan*. Carlssons. Stockholm.
- Oskarson, Maria (1987), Gender, Social Structure and Party Choice in Sweden 1985. Statsvetenskapliga institutionen. Göteborgs universitet.
- Petersson, Olof (1991), Democracy and Power in Sweden. Scandinavian Political Studies 14,2:173-191.
- Polanyi, Karl (1944), *The Great Transformation*. Beacon Press. Boston.
- Prostitutionsutredningen (1980), *Prostitutionen i Sverige*. Allmänna förlaget. Stockholm.
- Quist, Gunnar (1974), *Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden*. Prisma. Stockholm.
- Quist, Gunnar, Val Lorwin och Joan Acker (1984), "Sweden". I Cook, Alice och Lorwin, Val (red.), *Women and Trade Unions in Cross-Cultural Perspective*, Temple University Press. Philadelphia.
- SCB (1990), Kvinnornas lön i procent av mannens. Heltidsanställda. Opublicerad statistik.
- Scott, Hilda (1982), Sweden's "Right to be Human" Sex-Role Equality: The Goal and the Reality. M.E. Sharpe, Inc. Armonk, N.Y.
- Siim, Birte (1987), The Scandinavian Welfare States – Towards Sexual Equality or a New Kind of Male Domination? Acta Sociologica 30,3/4, s. 255-270.
- Sjökvist, Elisabeth (1992), Varslen slår hårt mot kvinnor. Dagens Nyheter, 10 april, s. 41.
- Smith, Dorothy E. (1990), *Texts, Facts, and Femininity: Exploring the Relations of Ruling*. Routledge. London.
- Södersten, Bo. The Swedish Tax Reform: How Will It Affect the Economy? Current Sweden. Svenska Institutet. Stockholm.
- TCO (1991), *Jämställdhet: en fråga om makt*. TCO. Stockholm.
- Vogel, Joachim (1991), Debatt. Dagens Nyheter, 29 september.
- Wikander, Ulla (1992), i Hirdman, Yvonne (red.), *Kontrakt i kris*.
- Witt-Brattström, Ebba (1992), "Alla grips av kvinnofeber." Svenska Dagbladet, 8 mars.

Författarna

Joan Acker är professor i sociologi vid universitetet i Oregon, USA. Hon har forskat i Sverige och bott i Stockholm under flera år. Joan Acker har skrivit om kvinnor och arbete, organisationsteori, feministisk teori och metod, kvinnor och välfärdsstaten i Sverige samt likalön och arbetsvärdering.

Annika Baude, fil lic i statskunskap vid Uppsala universitet. Hon var utredare på SNS 1962–1965 och på TCO 1965–1971. På TCO ansvarade Annika Baude för bland annat programmet "Familj och samhälle" (1970). Hon var avdelningschef vid Socialstyrelsen 1971–1979 och sedan 1979 forskare vid Arbetslivscentrum.

Ulla Björnberg är docent i sociologi vid Göteborgs universitet. Hon forskar sedan flera år om familjers vardagsliv. Ulla Björnberg har särskilt intresserat sig för hur livsformer och levnadsförhållanden varierar inom landet och under senare år också för hur de varierar mellan länder. Hennes senaste bok är: "European partents in the 1990s. Contradictions and comparisons".

Edmund Dahlström, professor emeritus i sociologi vid Göteborgs universitet. Redaktör för "Kvinnors liv och arbete", som utkom 1962. Han har haft en rikhaltig produktion rörande aktuella samhällsfrågor. Edmund Dahlström har särskilt intresserat sig för frågor om arbetslivets organisering, demokrati och fackföreningar samt också om familj och jämlikhet.

Gunnel Forsberg är fil doktor och högskolelektor vid kulturgeografiska institutionen vid Uppsala universitet. Hon har disputerat på en avhandling om könsstruktur och industriomvandling. Gunnel Forsberg är intresserad av att utveckla feministisk geografi. Hon är ledamot i Referensgruppen för jämställdhet i kommunal planering i Uppsala kommun och forskar för närvarande om framtida boendemönster i Mäljarregionen.

Lena Gonäs är adjungerad professor i kulturgeografi i Uppsala och forskningsledare på Arbetslivscentrum. Hon har forskat om struktur- och omvandling och kvinnors arbete och skrivit om detta i "en fråga om kön" och i "Industriomvandling i välfärdsstaten". Nu bedriver hon forskning om kvinnors arbete i offentlig sektor i Europa.

Harriet Holter är professor i psykologi vid universitetet i Oslo. Hon medverkade i "Kvinnors liv och arbete" som publicerades 1962. Hon har haft en ledande roll i utvecklingen av nordisk kvinnoforskning,

bl.a. som ledare och redaktör för det norska samlingsprojektet "Kvinnens levkår og livslöp".

Arne Nilsson, fil doktor och forskare vid sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Har tidigare forskat om livsformer och förändringar på arbetsmarknaden i ett regionalt perspektiv. Hans senaste bok är "Förnyelsefonder".

För jämnt trettio år sedan publicerades "Kvinnors liv och arbete". Beskrivningen från arbetslivet av könssegregering och kvinnors underordning chockade publiken.

Vad har hänt under de senaste trettio åren? Är Sverige fortfarande ett manssamhälle? Varför består könssegregering och löneskillnader mellan kvinnor och män? Hur påverkas maktrelationerna mellan kvinnor och män i arbete och familj när de ekonomiska förhållandena ändras och internationaliseringen utvecklas?

Edmund Dahlström skriver om olika teorier för att förklara dessa frågor. *Harriet Holter* menar att de processer som leder till kvinnors underordning och mäns makt blir allt mer osynliga. Den offentliga ideologin och den krassa verkligheten stämmer inte överens. Jobben är könsmärkta och kvinnors arbete är undervärderat som *Gunnel Forsberg* belyser. Att tvåförsörjarfamiljen är modellen i Sverige idag visas av *Ulla Björnberg*. Fortfarande har dock kvinnorna ansvaret för att familjens dagliga liv skall fungera. *Arne Nilssons* forskning visar emellertid att flera män tar ansvar för familj och barn nu än tidigare. Andra möjligheter till förändring kommer fram genom politiska aktioner för att försvara välfärdsstaten som *Joan Acker* pekar på. Men den framtida utvecklingen är inte självklar säger *Lena Gonäs*, inte minst beroende på den ekonomiska krisen och omvandlingen av den offentliga sektorn. Frågan om Sveriges integration i den Europeiska Unionen reser också många frågor om jämställdheten inför framtiden.

ISBN 91-7150-451-6

9 789171 504517

SNS
FÖRLAG